

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 35

Київ
2011

Редакційна колегія:

КОЛЕСНИК В.Ф., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В.П., д-р іст. наук, проф., (заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В.К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М.В., д-р іст. наук, доц.;
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., д-р іст. наук, проф.;
СКРИПНИК Г.А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М.Г., д-р іст. наук, доц.;
СЕРГІЙЧУК В.І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю.М., д-р іст. наук, доц.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О.П., канд. іст. наук, доц.;
КАЗАКЕВИЧ Г.М., канд. іст. наук, доц.;
КОНТА Р.М., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В.В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н.В., канд. іст. наук, доц.

Адреса редакційної колегії:

*01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства*

Рецензенти:

д-р іст. наук М.В.КУГУТЯК
д-р іст. наук О.М.ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 5 від 20.05.2011 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 10 березня 2010 р. № 1-05/2 збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "історичні науки".

(Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 4.)

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія КВ

З М І С Т

Сорока Юрій. Демаркація українсько-польського кордону у 1946 – 1948 роках.	4
Левчук Костянтин. Діяльність українських національно-культурних товариств в перші роки незалежності (90-і рр. ХХ ст.).	9
Коваль Олена. Висвітлення істориками державотворчої ролі національної науково-освітянської, культурно-мистецької та духовної еліти доби Української революції 1917 – 1921 років: досягнення та наукові перспективи.	15
Казакевич Ольга. Переклади Євангелія у контексті формування української ідентичності.	22
Коцур Галина. Петро Калнишевський в історичних дослідженнях кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: сентенціальні узагальнення.	28
Макаренко Світлана. Динаміка змін традиційних обрядів вечорниць на Тернопільщині.	33
Рахно Костянтин. Знахар Грицько Пайдун: слідами однієї слобожанської легенди.	42
Григор'єва Людмила. Роль В.Б.Антоновича (1834 – 1908) у формуванні української археології.	49
Белько Олег. Шкільне навчання як форма земського сприяння гончарському промислу на Полтавщині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).	55
Красніцька Наталія. Григорій Павлуцький – дослідник українського та світового народного мистецтва.	62
Розовик Олеся. Залучення циган до осілости, громадської і культурно-освітньої роботи у 1920-х роках в УСРР.	68
Лободаєв Володимир, Магда Євген. Енергетичний фактор в історії України (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.).	73
Круглова Людмила. Літературні пам'ятки на сторінках часопису Історичного товариства Нестора-літописця.	81
Дороніна Наталія. До історії розвитку іноземної філології в Київському університеті у ХІХ – ХХ ст.	86
Гаук Антон. Етнологічна типологія сакрального простору ранніх слов'ян (за матеріалами культових об'єктів Східної Європи VІІІ – Х ст.).	90
Ігнатенко Ірина. "Любострасні" хвороби: погляди на етіологію та лікування методами народної медицини.	97
Козій Василь, Кузіна Наталія. Федір Мерінг – Заслужений професор Київського університету Святого Володимира.	103
Громова Наталія. Обряд колядування на Бойківщині на початку ХХІ ст.	108
Наші автори	116

ДЕМАРКАЦІЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ у 1946 – 1948 роках

В статті розглядаються питання встановлення українсько-польського кордону у повоєнний період.

Ключеві слова: СРСР, Україна, Польща, кордон, переселення.

Проблема встановлення українсько-польського кордону у перші повоєнні роки ще недостатньо розкрита як у вітчизняній так і зарубіжній історіографії. За винятком наукової розвідки І.Козловського¹ територіальні питання кордонів СРСР та Польщі й досі залишаються поза увагою дослідників.

Зазнавши катастрофічних втрат в роки Другої світової війни, в період так званого взаємного обміну українського і польського населення 1944 – 1946 рр., депортації українців з споконвічних своїх земель у західні і північні райони Польщі українці опинилися перед небезпекою нових переселень у зв'язку із зміною та уточненням радянсько-польського кордону. В квітні 1947 р. керівництва обох держав підписали угоду про демаркацію² державного кордону між СРСР і Польською Республікою, яка передбачала нове виселення жителів прикордонної смуги західних областей України.

Ця угода стала результатом вирішення питань післявоєнного урегулювання, в тому числі й територіального, "великою трійкою" держав антигітлерівської коаліції та багатовекторної дипломатії сталінського керівництва з польським еміграційним і польським комуністичними урядами.

Звільнення західноукраїнських територій від німецьких військ розпочате Червоною армією, відоме ставлення до цих земель польського еміграційного уряду стимулювали політичне керівництво України заявити про бажання включення до УРСР прадавніх українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав і створити Холмську область³.

Проте пропозиції М.Хрущова, О.Корнійчука залишилися лише пропагандистським кроком для українського населення Забужжя. Сталінське керівництво СРСР у своїх діях керувалися власними політичними цілями у підкоренні нових європейських територій і намаганням якнайшвидше покінчити з національною свідомістю українського населення та визвольним рухом.

Підписаний 26 липня 1944 р. договір між СРСР і новоутвореним Польським комітетом національного договору не тільки передбачав врегулювання польсько-українського відтинку радянського державного кордону на основі лінії Керзона, а й створив прецедент "обміну населенням" та заклав фундамент для формування в повоєнній Польщі прорадянського режиму. Саме цей договір став базою для формального оформлення східних кордонів Польщі на Ялтинській і Потсдамській конференціях держав "великої трійки"⁴.

Остаточний текст договору про радянсько-польський державний кордон був підписаний у Москві 16 серпня 1945 р. В.Молотовим прем'єр міністром Е.Осубко-Моравським. Він складався із вступу та чотирьох статей і підкреслював свій виконавчий характер стосовно кримських домовленостей СРСР, США і Великобританії⁵. Положення договору передбачали і створення змішаної демаркаційної комісії з місцеперебуванням у Варшаві через 15 днів після обміну ратифікаційними документами. Робота комісії проходила у дві сесії – Варшавську (засідання № 1 – 24 (7.03.1946 – 7.05.1947 рр.)) і Московському (засідання № 24 – 32 (8.04. – 8.07.1948 р.))⁶.

Якщо рішення про демаркацію державного кордону приймалося у Москві, то практичне виконання її було покладено на керівництво УРСР. Так, згідно цього договору Рада Міністрів

Української РСР своєю постановою № 584-0038 від 14 квітня 1946 р. затвердила представництво уряду УРСР по відселенню в зв'язку з демаркацією державного кордону між СРСР і Польською Республікою в наступному складі: О.С.Булгаков (голова), О.А.Борецький (відповідальний секретар), В.В.Чернишов (економіст-статист); референти: Б.М.Головинський, М.К.Катко, Е.Д.Мартиш, О.П.Луценко, М.О.Романовський, Ф.К.Чаруха⁷.

Район діяльності представництва по відселенню визначався державним кордоном між УРСР і Польщею – від річки Салакії на півночі, до річки Сян в селі Соліні Нижньо-Устрицького району Дрогобицької області на півдні. На представництво уряду УРСР було покладено виконання таких завдань:

1. Організація і проведення реєстрації радянських громадян на відселення з території, що відійшла від СРСР до Польщі і польських громадян з території, що відійшла від Польської Республіки до УРСР.

2. Організація і проведення реєстрації населення, яке залишалося на території, що відійшла до однієї з договірних сторін.

3. Опис і оцінка державного і приватного майна та організація прийому і передачі майна, залишеного на території тієї чи іншої сторони.

4. Встановлення термінів відводу прикордонних військ на демаркований кордон по окремим ділянкам.

Місцем постійного перебування представництв обох держав був визначений районний центр Дрогобицької області – Медика. Початок роботи обох представництв був встановлений 18-го квітня, а закінчення – 24 травня 1948 року⁸.

Смуга відселення займала територію вздовж радянсько-польського кордону на відстані близько 200 кілометрів. У восьми місцях демаркований державний кордон співпадав з існуючим вже тимчасовим кордоном, встановленим у 1945 р. і створював, таким чином, вісім самостійних замкнутих територіальних ділянок, із яких на Дрогобицьку область припадало 5, а на Львівську – 3.

Слід відмітити, що жителі тих населених пунктів Львівської області, які знаходилися в смузі відселення були переселені в Рава-Руський, Немирівський та Краківецький райони області ще в 1947 р., коли стало відомо про демаркацію кордону. Разом з населенням на нові місця поселення були перевезені всі житлові, господарські будівлі та інвентар, в результаті чого на території Львівської обл., що відійшла до Польщі, залишились лише невеликі ділянки залізничних шляхів, шосейних доріг, державні ліси і сади на присадибних ділянках відселених жителів⁹.

Звертає на себе увагу нерівноцінність передачі і отримання взамін території радянською стороною польській. Так, державне майно Польської Республіки, що передавалося радянській стороні, заключалося лише в невеликих лісових масивах площею 782 га, відрізьку залізничної колії довжиною 1,6 км і декілька населених пунктів, які були переселені польською стороною зі всіма будівлями та залишеними незасіяними і необробленими на зиму полями станом на 1 січня 1948 р., тобто задовго до початку роботи представництв.

З української сторони, окрім раніше виселених жителів Львівської області, на початок роботи представництв необхідно було в місячний термін виселити 15 сіл з різних районів Дрогобицької області: по Добромільському району – села Квашенина, Папоротне і Війтське; по Медикському – Медика, Яксманичі і Седліське; по Мостиському – Старява і Коваликі; по Нижанковицькому – Сірокозці, Мальчовичі і Рожубовичі; по Нижньо-Устрицькому – Соліні, Любизва, Устянове і Воля-Мацькова.

Виселенню підлягали 2658 сімей, з яких 2298, або 86,4% займалися сільським господарством і мали в своєму розпорядженні 1204 коней, 3134 голів крупної рогатої худоби, біля тисячі свиней, кіз і овець.

Загальна земельна площа, що переходила до Польщі складала 4223 га, з якої: орної землі – 3486 га і посівів – 2568 га. Віддавалося українських лісів із загальною площею 2124 га¹⁰.

Окрім цього, на українській території, що відійшла до Польщі знаходилися: дві залізничні станції – Медика, з двохколіїним залізничним полотном довжиною 4,5 км і Устянове – 2,195 км залізничного полотна; відрізьки залізничної колії біля станцій Нижанковичі і Рава-Руська довжиною 3,18 км.; одна електростанція та два млини; одинадцять церков, два костьоли, дев'ять шкіл, п'ять клубів та ін.; північніше Рава-Руської в поймі річки Болотня знаходилася полоса лугів довжиною біля 35 км і шириною 600 метрів. Ці луги повністю відійшли до Польщі.

За характеристикою ж радянського представництва вся смуга відселення як в цілому, так і окремі її відрізки "самостійного економічного значення не мали". Ось так, одним розчерком пера земля, луги й ліси, які споконвіку кормили й ростили тисячі людей, ставали "економічно неперспективними" й віддавалися чужій стороні.

Незважаючи на думку українського населення й опір жителів сіл Сірокозці, Старява, Коваликі, Рожубовичі, Мальговичі та ін., небажання їх навечно залишати рідні землі, радянські органи влади, спираючись на військову силу, швидко, протягом 2 – 3 днів провели реєстрацію та вивіз населення. Цьому сприяло й те, що на даний момент більшість жителів даних сіл вже були "організовані" в колгоспи й радгоспи, що полегшувало проведенню серед них "масово-роз'яснювальної роботи" більшовицькими методами переконання: арештами окремих громадян, залякуваннями, зриванням дахів будинків і т. д. Усім жителям, які проживали на території, що відійшла до Польщі, необхідно було пройти реєстрацію як на відселення, так і на право залишитися в польській державі. Право залишитися на території, що відійшла до Польщі мали жителі польської національності та змішані сім'ї, главами яких були поляки за національністю. Всі інші підлягали реєстрації на відселення.

Разом з тим, в процесі переселення мали місце деякі відхилення від установлених правил. Так, залишились на даній території громадяни української національності, які вже мали похилий вік, не працездатні, хворі і ті, хто перебували на утриманні рідних – синів, дочок, які проживати в Польщі, або перебували на військовій службі в польській армії. Правда таких сімей

11

Робота по відселенню українського населення з території, що відійшла до Польщі, в зв'язку з демаркацією державного кордону між СРСР та Польською Республікою була завершена в термін, в повній відповідності з раніше наміченим планом – 22 травня 1948 р.

24 травня командування радянських і польських прикордонних військ відвели свої війська на демаркований кордон на останній ділянці – Медика, Яксманічі, Седліське, Мальговичі і Рожубовичі.

Відводу військ передувала передача органами радянської влади державного і громадянського майна, залишеного для польської держави. Так, з території, що відійшла до Польщі, були відселені 2388 господарств із загальною кількістю 9125 осіб або 91% від усього населення. Залишились, вже тепер на польській території, 275 господарств із загальною чисельністю 907 осіб. З поміж тих, хто залишився, поляки склали 524 особи і 383 особи – українці. До осіб української національності відносились члени змішаних українсько-польських сімей, главами яких за національністю були поляки¹².

Відселене населення з території, що відійшла від СРСР до Польщі, за національними ознаками ділилося: українців – 8716 осіб, росіян – 280 осіб, поляків – 115, білорусів – 4, інших національностей – 10 осіб.

За статтю і віком: чоловіків – 4109 осіб, із яких до 13 років включно – 1297 осіб, від 14 до 55 років – 2328 осіб і старші 55 років – 484 особи; жінок – 5016 осіб, з яких до 13-ти літнього віку – 1303 особи, від 14 до 50 років – 2906 осіб і зверх 50 років – 807 осіб.

За родом зайнятості: селян – 5353 особи, промислових робітників – 138, транспортних працівників – 116, службовців – 359, вчителів – 60, медпрацівників – 17, кустарів – 3, інших – 331 особа¹³.

Відселені жителі вивезли з собою на нове місце проживання у райони Львівської та Дрогобицької областей 1051 коней, 2716 голів великої рогатої худоби, 1917 знарядь для обробітку землі і 20 збиральних машин.

В результаті відходу даної території СРСР до Польщі і відселення звідси місцевих жителів було передано польським властям державного і особистого майна громадян на загальну суму 37263,4 тис. крб., (у цінах 1940 р.), в тому числі державного майна на суму 18841,0 тис. крб. та майна громадян на суму 18239,0 тис. крб.

Крім того, польській стороні без оцінки вартості безкоштовно було віддано 2124 гектарів державного лісу, 23,47 га державних фруктових садів, 55,490 га фруктових дерев в садах відселених громадян¹⁴. В числі споруд, переданих польській стороні, значилося також 6 дзотів загальною вартістю 871900 крб. І хоч дзоти були прийняті представником польського уряду і увійшли в акт передачі з повною їх вартістю, але після консультацій представника Польщі

Піорункевича зі своїм урядом, останній поставив питання про виключення їх з актів передачі, в зв'язку з тим, що дзоти знаходяться в незавершеному стані і для цивільних цілей їх використати проблематично. Радянська сторона погодилася і на ці уступки.

Територія, що відійшла від Польщі до СРСР, складалася з невеликих за площею ділянок, головним чином, в північно-західних районах Львівської області – Рава-Руському і Немирівському. На цій території радянським представництвом було прийнято короткі відрізки залізничного полотна із загальною довжиною у 1,6 кілометра вартістю 8603900 злотих, що в переводі по курсу складало 114 тис. крб. і лісових масивів без оцінки вартості площею 783,5 гектара.

Таким чином, різниця між вартістю переданого майна Польською Республікою і прийнятого радянською стороною складала 37 149 400 крб. Або майже 99% прямих збитків для СРСР¹⁵.

Акт відселення та підрахунків вартості переданого майна був складений в двох примірниках російською і польською мовами й завірений державними печатками СРСР та Польщі, українські ж державні органи влади залишалися при цьому статистами та практичними виконавцями цього дійства.

Карта радянсько-польського кордону від 16.08.1945 р., опублікована в "Известиях".

- ¹ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941 – 1951 рр. – Львів, 1998. – 220 с.
- ² Демаркація кордонів – встановлення лінії державного кордону на місцевості шляхом встановлення прикордонних знаків на основі документів про делімітацію кордонів. Здійснюється змішаними комісіями, створеними договірними сторонами.
- ³ Центральний державний архів громадянських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 754. – Арк. 13.
- ⁴ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов. – Т. 5. – М., 1984. – С. 22, 110, 127.
- ⁵ Восточная Европа в документах российских архивов 1944 – 1953 гг. – Т. 1. – М.-Новосибирск, 1997. – С. 68.
- ⁶ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. 9. Январь 1946 – декабрь 1949 гг. – М., 1976. – С. 84 – 93.
- ⁷ ЦДАГОУ – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5165. – Арк. 108.
- ⁸ Там само. – Арк. 104 – 105.
- ⁹ Там само. – Арк. 104.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 106.
- ¹¹ Там само. – Арк. 103 – 104.
- ¹² Там само. – Арк. 120.
- ¹³ Там само. – Арк. 121.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 121 – 122.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 122 – 123.

В статье рассматриваются вопросы установления украинско-польской границы в послевоенный период.

Ключевые слова: СССР, Украина, Польша, граница, переселение.

The article studied the question of the establishment of Ukrainian-Polish border in post-war period.

Key words: Ukraine, Poland, border, migration.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТОВАРИСТВ В ПЕРШІ РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (90-і рр. ХХ ст.)

Розглянуто зміну форм і методів діяльності українських просвітницьких організацій в умовах економічної кризи.

Ключові слова: національно-культурне товариство, громадська організація, творча спілка, законодавче забезпечення.

Проголошення незалежності України сприяло зміні ситуації у національно-культурних товариствах. Зросла суспільна увага до проблем розвитку української мови, мов національних меншин, освіти, культури. Однак, відсутність в пострадянському українському суспільстві традицій меценатства, благодійності, спрямованої на підтримку культури та мистецтва, ставила на межу зриву просвітницькі проекти громадських організацій. Соціально-економічна криза погіршила фінансове становище творчих спілок, національно-культурних організацій та фондів. У пошуках підтримки низка організацій зверталася до державних структур.

Окремі аспекти діяльності українських просвітницьких та благодійних організацій були проаналізовані у працях С.Заремби¹, В.Таборанського², статтях О.Гриценка³, М.Дмитренка, О.Яся⁴. На думку дослідників, у сучасному суспільстві до благодійності залучаються різні верстви населення, що сприяє взаємодії держави та громадських організацій у вирішенні соціально-культурних проблем.

Метою публікації є дослідження напрямів діяльності українських національно-культурних товариств в умовах соціально-економічних трансформацій перших років незалежності України.

Соціально-економічна криза, яку переживала Україна в перші роки незалежності, ускладнила реалізацію суспільно значимих проектів громадських організацій. Зокрема, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури в 1991 році розробило архітектурно-художню концепцію створення природничо-історичних та культурних заповідників на городищах Томаківської, Кам'янецької, Чортомлицької Січей та запропонувало спорудити меморіальний комплекс на місці поховання кошового отамана І.Сірка. Не зважаючи на підтримку цієї ініціативи Комісією Верховної Ради з питань культури та духовності, Міністерство культури, виконкоми Дніпропетровської та Херсонської обласних рад протягом першої половини 90-х років не виконували в повному обсязі визначених планом будівництва завдань та робіт⁵.

Виконавчий директор міжнародного благодійного фонду Михайла Грушевського Л.Решодько звернувся з листом до Верховної Ради України з клопотанням фінансово підтримати видання одинадцятитомної історії України-Руси. Постановою Президії Верховної Ради від 16 вересня 1993 року Кабінету Міністрів було доручено розглянути можливість часткового державного фінансування видавництва фундаментальної праці видатного українського історика⁶.

Вибіркова допомога держави, що була надана низці просвітницьких проектів громадських об'єднань, не могла змінити на краще ситуацію з підтримкою української культури та мистецтва в умовах ринкової економіки. Волинське відділення Українського фонду культури направило звернення до Комісії Верховної Ради України з пропозиціями щодо покращання законодавчої підтримки меценатства та благодійництва. Зокрема, було висловлено пропозицію надати податкові пільги, що полягали у звільненні від оподаткування 15 відсотків прибутку приватним особам та комерційним структурам, що виділяють допомогу благодійним організаціям та фондам в розмірі 10 відсотків щорічного прибутку. Благодійні організації звільнити від сплати податків, відрахувань до спеціальних фондів, від орендної плати за приміщення; надати пільги у сплаті комунальних послуг та у користуванні телефоном; не оподатковувати надходження

від благодійних вечорів-концертів і телерадіомарафонів⁷. Висловлені пропозиції фактично повторювали преференції, надані державою організаціям ветеранів, інвалідів та постраждалих від Чорнобильської катастрофи. Отже, наявність "привілейованих" громадських організацій, які активно використовували свій статус для реалізації статутних завдань, викликала ревниве ставлення у інших організацій, які не мали необхідних важелів впливу на законодавчі структури.

Наприкінці 1992 року відбувся об'єднаний пленум творчих спілок України щодо державного захисту творчої інтелігенції. У виступах представників творчих спілок зазначалося, що фінансово-економічне становище громадських об'єднань у сфері культури погіршується. Не створено правової основи захисту прав цих організацій, їх інтереси уцімлюються. Творчі спілки фактично позбавлено права на володіння художніми майстернями, які свого часу споруджувалися за їх кошт, а потім були передані на баланс виконкомів місцевих рад. Виникла реальна загроза продажу їх комерційним структурам⁸.

Це визначило необхідність розробки Закону "Про професійних творчих працівників та творчі спілки". Голова Комісії Верховної Ради України з питань культури і духовності М.Косів у зверненні до Президії Верховної Ради зауважив, що Закон "Про об'єднання громадян" не враховує всієї специфіки діяльності творчих спілок, їх статусу та особливої ролі у розвитку культури та мистецтв. Жодним законодавчим актом не були захищені права творчих працівників. Унаслідок уніфікації податкового законодавства, законодавчої невизначеності з майновою власністю творчих спілок, зокрема, правонаступництва майна творчих спілок колишнього Радянського Союзу, – спілки опинилися у скрутному фінансовому становищі, без державної допомоги їм не вижити. За цих умов Кабінет Міністрів України прийняв рішення про допомогу низці творчих спілок (Всеукраїнській музичній спілці, Спілці архітекторів України, Спілці дизайнерів України, Спілці журналістів України, Спілці кінематографістів України, Спілці композиторів України, Спілці майстрів народного мистецтва України, Спілці письменників України, Спілці театральних діячів України, Спілці художників України). У 1996 році їм було виділено 361,2 млрд. крб. державної допомоги, що в кращому випадку дозволяло утримувати управлінський апарат спілок, але не вирішувало питання фінансування художніх та мистецьких проектів⁹.

У 1994 році за участю представників творчих спілок було створено робочу групу, яка займалася підготовкою законопроекту. У січні 1995 року проект надійшов до Комісії з питань культури та духовності. Водночас, 10 квітня 1995 року Постановою Верховної Ради України затверджено кошторис витрат на розробку нового проекту Закону України "Про творчі спілки". Виконавцем замовлення став Інноваційний центр Національної Академії наук України¹⁰. Підготовка нового законопроекту викликала занепокоєння творчих спілок, оскільки на початку вересня 1995 року Комісія з питань культури та духовності без будь-якого громадського розгляду запропонувала винести проект Закону на обговорення Верховної Ради. А.Чепелюк, голова Спілки художників України, від імені Об'єднаної ради творчих спілок звернувся до Верховної Ради з проханням призупинити ухвалу законопроекту до його обговорення та внесення доповнень кожною творчою спілкою України. 14 вересня 1995 року проект Закону обговорювався на засіданні Комісії з питань культури та духовності за участю запрошених представників творчих спілок. Рішенням Комісії проект Закону загалом був підтриманий та надісланий для подальшого опрацювання творчими спілками¹¹.

Слід зазначити, що серед керівників спілок не було єдності в поглядах щодо правового статусу творчих об'єднань. Творчі спілки, що були створені за радянських часів, прагнули зберегти у безстроковому користуванні нерухоме майно, право на державну підтримку в умовах економічної кризи та ревниво ставилися до новостворених мистецьких об'єднань. Так, Ю.Мушкетик від імені Спілки письменників України зазначив, що "однаковий правовий статус усіх раніше створених і новостворених спілок призведе до роз'єднання творчої інтелігенції, до подрібнення спілок. Право на соціальний захист, на дотації від держави мають лише члени спілок, затверджених Кабінетом Міністрів"¹². Творчі об'єднання, що виникли у роки незалежності – Національна ліга українських композиторів, Всеукраїнська спілка кобзарів, Спілка рекламистів України – отримали від держави приміщення та прагнули закріпити на них право власності або оформити безстрокове користування.

Закон України "Про професійних творчих працівників та творчі спілки" був ухвалений Верховною Радою у жовтні 1997 року. Він визначив правовий статус професійних творчих

працівників, встановив правові, соціальні, економічні та організаційні засади діяльності творчих спілок у галузі культури та мистецтва. Однак, головна проблема, яка хвилювала митців при підготовці та ухвалі законопроекту, полягала у збереженні державної підтримки їхнім організаціям, гарантії права власності на майно, отримане творчими спілками за часів СРСР.

Світоглядний конфлікт не обійшов стороною дві найбільші всеукраїнські культурно-просвітницькі організації: товариство української мови (ТУМ) ім. Тараса Шевченка та товариство "Знання". У вересні 1991 року керівництво ТУМу ім. Тараса Шевченка звинуватило товариство "Знання", "яке впродовж кількох десятиліть узурпувало за підтримки партійних структур усю просвітницьку роботу в Україні", в тому, що "воно було ідеологічно змонтоване задля масової дезінформації людності й спеціалізувалося на тому, що звалося "комуністичним вихованням"¹³. У відповідь В.Шинкарук, який очолював товариство "Знання", критикував у своїх виступах "вихованих на заоканських харчах "просвітників", що понаїхали сюди, коли Україна стала незалежною, всіляко оббрівали нашу організацію, звинувачуючи її в усіх гріхах"¹⁴. Товариство "Знання" формально не було компартійною структурою. Крім того, у листопаді 1990 року XII позачерговий з'їзд республіканського товариства "Знання" (структурного підрозділу всесоюзної організації) ухвалив резолюцію про свою реєстрацію в Україні як самостійної організації.

12 жовтня 1991 року III позачергова конференція прийняла постанову про реорганізацію Товариства української мови у Всеукраїнське товариство (ВУТ) "Просвіта" ім. Тараса Шевченка. Статут, затверджений на конференції, значно відрізнявся від статуту 1989 року. У ньому відзначалося, що діяльність Товариства в першу чергу спрямована на поширення знань серед населення, на формування національної свідомості громадян України, і вже тільки після цього на утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя. Статут визначав право організації виходити з пропозиціями в державні органи України з питань своєї діяльності, брати участь у виробленні постанов органів державної влади та управління через своїх депутатів, обраних до відповідних рад.

Зміни у статуті були пов'язані з новими соціально-економічними умовами, що склалися в незалежній Україні, що в свою чергу вимагало зміни форм і методів роботи. "За ситуації, що склалася в Україні, коли економічні негаразди зумовлюють екологічну небезпеку, коли з падінням життєвого рівня принижується авторитет нашої держави і зростає хвиля невдоволення, коли дискредитуються найсвятіші для нас поняття, коли практично відсутні програми виходу України з кризи, "Просвіті" необхідно у найстисліші строки розробити концепції та моделі забезпечення добробуту і духовного розвитку громадян України"¹⁵, – заявив у травні 1994 року голова ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка П.Мовчан на науково-практичній конференції "Державна ідеологія в сучасній Україні". На його думку, теоретичну основу нового економічного та суспільно-політичного поступу має забезпечити ідеологія національних цінностей: "Тепер же ми вимагаємо волі для всього народу, що можлива лише при цілковитому духовному його розкріпаченні. І передусім в мовній сфері, що, у свою чергу, вимагає перегляду основ освітньої нашої системи, діловодства, впровадження в усі наукові та виробничі сфери української мови"¹⁶. Інших поглядів дотримувався В.Шинкарук, який з початку 90-х років виступав проти розробки державної ідеології, наголошуючи на тому, що "будь-яка ідеологія не має права називати себе панівною, претендувати на роль державної, вивищуватися над іншими, брати на себе роль виразника істини в останній інстанції"¹⁷.

В умовах соціально-економічної кризи, на думку представників "Просвіти", українська мова потребувала державної підтримки, так як російська мова продовжувала домінувати на телебаченні, на шпальтах періодичних видань та на радіо. З 2277 друкованих одиниць книжкової продукції, виданих 1993 року в Україні, російською мовою вийшло 62 відсотки, українською лише 30 відсотків. Загальний тираж видань російською мовою складав 54,5 мільйона, українською ж лише 21 мільйон. Тому практична діяльність товариства спрямовувалася на підтримку державного статусу української мови. На V з'їзді "Просвіти", що відбувся в Києві у листопаді 1996 року, було проаналізовано результати діяльності протягом 1991 – 1996 років. Організаційна робота товариства спрямовувалася на розширення мережі просвітницьких осередків, створення культурних, бібліотечних та видавничих центрів, випуску просвітницьких газет та журналів у кожному обласному центрі. Кількість періодичних видань "Просвіти" розширювалася: у 1996 році видавалися газети: "Сіверщина", "Просвіта", "Січеславський край",

"Кримський вісник", "Дзвін Севастополя", "Слово Просвіти", "Народний лікар України"; журнали "Людина і світ", "Степ", "Слобожанський край", "Щедрик", "Писанка".

Значну увагу товариство приділяло проведенню всеукраїнських науково-практичних конференцій, під час яких розглядалися питання, пов'язані з висвітленням невідомих сторінок історії "Просвіти"; розгляд проблем національної безпеки, використання форм та методів, направлених на захист державного статусу української мови, обговорення української національної ідеї в контексті процесу державотворення в сучасній Україні.

Про організаційне зміцнення просвітянської організації свідчили такі показники: до складу ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка в 1996 році входило 25 обласних, Всекримська та Севастопольська міські організації, які об'єднували 447 районних та міських, 14364 первинних осередків. Загальна кількість індивідуальних членів складала 650 тис. осіб, колективних – понад 500 тис. У кожному обласному об'єднанні та місті Севастополі працювало на постійній основі 2 – 3 штатні одиниці¹⁸.

У листопаді 1996 року правлінням ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка був ухвалений проект державної цільової програми "Українська мова", який став основою для Постанови Кабінету Міністрів від 8 вересня 1997 року "Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови". Метою схвалених заходів було визначити: потребу відшкодування втрат, яких зазнала українська мова у сфері суспільного функціонування внаслідок заборон і переслідувань у минулому; культурне відродження, збереження та оновлення духовного генофонду українського народу; розвиток, підтримка і захист державної мови в Україні; утвердження української мови як основного засобу спілкування в Україні; розширення функцій і сфери застосування української мови. Урядовою Постановою на "Просвіту" та товариство "Знання" були покладені такі завдання: вжити заходів щодо пропаганди і роз'яснення законодавства про мови; внести пропозиції щодо змін та доповнень до законодавства України та розробити нормативно-правові акти у сфері використання мов; започаткувати семінари з правових питань функціонування української мови як державної; розробити програми тестування з української мови, у тому числі для іммігрантів, які бажають отримати громадянство України; перевидати словники української мови різних типів, насамперед, академічні тощо¹⁹. Отже, співпраця просвітницької організації та державних структур засвідчила зростання її авторитету, наявність необхідного інтелектуального та кадрового потенціалу, сприяла поліпшенню взаємин з товариством "Знання" на ниві захисту та забезпечення розвитку української мови як державної.

Відбувалися зміни у діяльності іншої просвітницької організації України – товариства "Знання". Більшість підприємств та організацій, які за радянських часів фінансово підтримували лекційну діяльність Товариства, згорнули або ж припинили непродуктивні витрати. За цих непростих умов товариство "Знання" заходилося використовувати окремі форми комерційної діяльності. Було створено мережу платних семінарів, курсів перекваліфікації фахівців, розширено видавничу діяльність тощо. Протягом перших років незалежності Товариство починає займатися професійною підготовкою та перепідготовкою окремих верств населення, формувати правову свідомість в Україні, роз'яснювати структурні зміни в економіці країни. Товариство прагнуло використовувати не тільки апробовані на практиці ефективні та результативні форми забезпечення інформаційних і освітніх потреб населення, але і розробляло нові технології розповсюдження знань – телекомунікаційні та комп'ютерні мережі. Так, завдяки системі товариства "Знання" у першій половині 90-х років стало можливим набуття нових професій, таких як: спеціаліст у галузі цінних паперів, інвестиційний управлінець, аудитор, брокер, рекламний агент, ріелтер, іміджмейкер тощо. Масштабна робота здійснювалася організацією у зв'язку з необхідністю зміни бухгалтерського обліку згідно з міжнародними стандартами. Протягом 90-х років ХХ ст. майже 700 тисяч бухгалтерів пройшли перепідготовку на базі обласних організацій Товариства²⁰.

У своїй роботі товариство "Знання" активно використовувало нові форми науково-просвітницької діяльності, які пов'язані з участю в реалізації міжнародної програми "Освіта дорослих та соціальні зміни". Отримавши державну ліцензію в Міністерстві освіти та науки України та фінансову підтримку Координаційного комітету допомоги Україні (США), Товариство організувало курси підвищення кваліфікації національних кадрів з українознавства. На курсах

підвищували свою кваліфікацію викладачі вузів, технікумів та офіцери-вихователі з різних регіонів країни. Тематика курсів присвячувалася актуальним проблемам історії України. До читання лекцій залучалися провідні вчені, серед них – І.Білас, Т.Гунчак, Я.Калакура, П.Колоненко, Є.Сверстюк, В.Сергійчук, Ю.Шаповал та інші.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. Товариство об'єднувало 540 штатних працівників, 50 тис. громадських лекторів, залишаючись однією з найбільших науково-просвітницьких громадських організацій України, зі значним матеріальним та інтелектуальним потенціалом. Як структурні підрозділи до складу організації входили Український будинок економічних і науково-технічних знань, Український центр духовної культури, Київський республіканський, Донецький і Херсонський планетарії. На базі товариства діяли науково-просвітницькі центри "Кадри", "Українознавство", "Міжнародна політика", "Здоров'я". Не отримуючи фінансової допомоги від держави, товариство продовжувало видавати часописи "Трибуна", "Наука і суспільство", щорічник "Наука і культура". Протягом 90-х років ХХ ст. видавництвом "Знання" були започатковані серії "Духовні скарби України" (50 томів), "Український історичний роман" (30 томів), "Українська соціологічна думка" (15 томів), "Історія релігії в Україні" (10 томів)²¹.

Таким чином, протягом 90-х років ХХ ст. національно-просвітницькі організації прагнули віднайти своє місце в нових соціально-економічних умовах, намагалися забезпечити достатній рівень фінансової та матеріальної підтримки з боку держави для збереження кадрового потенціалу своїх товариств. Намагання низки творчих спілок обмежити державну підтримку новоствореним мистецьким об'єднанням не сприяло консолідації діячів мистецтва та культури, підривало авторитет творчої інтелігенції.

Завдяки активній позиції громадських організацій набуло державної ваги утвердження статусу української мови, яка стала консолідуючим фактором державотворення, посилилася увага до збереження культурних надбань українського народу. Протистояння між "Просвітою" та товариством "Знання", що мало місце в перші роки незалежної України, ускладнювало виконання їх статутних завдань, створювало перешкоди для ефективної співпраці між найбільшими просвітницькими організаціями України. Поступове налагодження співпраці ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка із товариством "Знання" протягом другої половини 90-х років ХХ ст. сприяло консолідації зусиль просвітян у справі забезпечення функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

¹ Заремба С.З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. – К., 1998. – 241 с.

² Таборанський В.П. Здобутки та проблеми історико-краєзнавчого руху громадськості Середнього Подніпров'я у роки незалежності України // Вісник Київського славистичного університету. – К., 2006. – № 27. – С. 187 – 199.

³ Гриценко О. Добродійні фундації як механізм підтримки культури // Культурна політика: методологічні, правові, економічні проблеми: зб. наук. праць / Український центр культурних досліджень; Інститут культурної політики / ред. О. А. Гриценко. – К., 1995. – С. 42 – 50.

⁴ Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія та сучасність / М.Дмитрієнко, О. Ясь // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 37 – 44.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2096. – Арк. 89.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2097. – Арк. 7, 18.

⁷ Там само. – Спр. 2732. – Арк. 169 – 170.

⁸ Там само. – Спр. 2096. – Арк. 1 – 2.

⁹ Там само. – Спр. 2733. – Арк. 212.

¹⁰ Там само – Арк. 21.

¹¹ Там само – Арк. 58 – 61.

¹² Там само – Арк. 105.

¹³ "Просвіта": історія та сучасність (1868 – 1998): зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка / [упоряд., ред., В.Германа] – К., 1998. – С. 193.

¹⁴ Меншун В. І. "Знання" було, є і буде // Трибуна. – 1998. – № 7. – 8. – С. 5 – 7.

¹⁵ "Просвіта": історія та сучасність (1868 – 1998): зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка / [упоряд., ред. В.Германа] – К., 1998. – С. 203.

¹⁶ Там само – С. 205.

¹⁷ Шинкарук В. "Країна без освіти – країна без майбутнього" // Трибуна. – № 11 – 12. – 1998. – С. 4 – 5.

¹⁸ "Просвіта": історія та сучасність (1868 – 1998): зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка / [упоряд., ред. В.Германа] – К., 1998. – С. 414.

¹⁹ Там само – С. 462 – 464.

²⁰ Кушерець В.І. Потужна сила знань // Трибуна. – 2000. – № 5 – 6. – С. 9 – 10.

²¹ Кремень В. Товариство "Знання" – не рудимент минулого, а діюча і корисна структура // Голос України. – 1999. – 1 вересня.

Исследовано изменение форм и методов деятельности украинских просветительских организаций в условиях экономического кризиса.

Ключевые слова: национально-культурное общество, общественная организация, творческий союз, законодательное обеспечение.

Changes of the forms and methods of Ukrainian educational institutions during the economic crisis were studied.

Key words: National and Cultural Association, public organization, creative union, legal provisions.

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРИКАМИ ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ РОЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВО-ОСВІТЯНСЬКОЇ, КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ТА ДУХОВНОЇ ЕЛІТИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РОКІВ: ДОСЯГНЕННЯ ТА НАУКОВІ ПЕРСПЕКТИВИ

В статті досліджуються історіографічні аспекти державотворчої ролі національної творчої та духовної еліти за доби Української революції 1917 – 1921 рр.

Ключові слова: історіографія, державотворчі процеси, Українська революція 1917 – 1921 рр., національна еліта, духовенство.

Провідною силою національно-культурного розвитку України в революційну добу 1917 – 1921 рр. була творча еліта. Її діяльності присвячено величезний масив літератури, який в історіографічному плані проаналізований лише частково.

Одним з перших почав розробку проблеми Л.Кравчук¹, проте його дослідження занадто обтяжене фактажем, який, на жаль, не ув'язаний з діяльністю представників національної еліти, тобто не персоніфікований.

Узагальненню українського культурного відродження революційної доби присвячено десятки статей, дві монографії та дисертаційне дослідження Д.Розовика². Слід зазначити, що назва досліджень автора "Культурне будівництво в Україні" не зовсім відповідає змісту, бо Д.Розовик зосередив свою увагу лише на культурному розвої Наддніпрянщини.

Діяльність західноукраїнської еліти та її ролі в політичних та культурних процесах в 1914 – 1939 рр. дослідив у своїй монографії, а згодом і дисертації О.Рубльов³, виокремивши розділ "Західноукраїнська інтелігенція в роки Першої світової війни та Українських визвольних змагань (1914 – 1921 рр.)". Дослідником реконструйовано подробиці біографій низки представників національної еліти, зокрема С.Вітика, М.Лозинського, С.Рудницького, С.Яворського та ін.

Значну фактологічну та аналітичну інформацію містять колективні монографії, безпосередньо присвячені дослідженню життя і діяльності діячів науки і культури України, багато з яких були активними діячами в 1917 – 1921 рр.⁴ На жаль, до першого видання чомусь не включено нарис про С.Русову, а матеріалу про першого президента УАН В.Вернадського немає ні в першому, ні у другому, більш повному, виданні.

Останнім часом появились дисертації, безпосередньо присвячені діяльності визначних представників національної еліти доби Української революції 1917 – 1921 рр. Серед них – перші в незалежній Україні дисертації, присвячені культурно-мистецькій еліті досліджуваного періоду. Діяльність П.Саксаганського дослідила Н.Гонтар⁵, особливу увагу приділивши його роботі в комітеті зі створення Українського національного театру.

Діяльності цього театру в 1917 – 1918 рр. присвятив дисертацію Р.Леоненко⁶. Вперше до наукового обігу автором введено архівний матеріал про діяльність П.Саксаганського, М.Грушевської, О.Кошиця, І.Мар'яненко та ін.

В дисертації О.Ковальчука знайшли відображення маловідомі аспекти діяльності культурно-мистецької еліти у формуванні національної живописної школи⁷. Особливої уваги заслуговує другий розділ дисертації, названий "Внесок Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури у виховання художньої еліти України (1917 – 1941)". Дисертант стисло аналізує діяльність художників М.Бойчука, М.Бурачека, М.Жука, В.Кричевського, Ф.Кричевського, А.Маневича, О.Мурашка, Г.Нарбута у відкритті у грудні 1917 р. Української академії мистецтв та її

подальшій розбудові. Однак біографічний матеріал та особистий вклад представників мистецької еліти в розвиток національної живописної школи подано в дисертації досить стисло та узагальнено.

Певним проривом у дослідженні охарактеризованого вище аспекту проблеми стали дисертації Л.Соколюк та А.Голубничої⁸, присвячені вивченню життєвого шляху та діяльності М.Бойчука, одного із засновників Української академії мистецтв. На жаль, діяльність інших митців революційної доби 1917 – 1921 рр. досліджена поверхово та лише фрагментарно.

Досить оригінальну ідею показу ролі інтелігенції в культурно-мистецькому відродженні в роки Української революції крізь призму громадської ініціативи здійснив у своїй дисертації та серії публікацій Д.Буравченко⁹. Розвиток літератури, мистецтва, музейної справи, охорони національної культурної спадщини у 1917 – 1920 рр. подається дослідником через особливості політичної та громадської діяльності української культурно-мистецької інтелігенції. Автором проаналізована діяльність різних громадських культурно-мистецьких об'єднань, їх провідна роль у розбудові національно-культурних установ, притаманних незалежній державі – державних театрів, хорів, опери, Національної академії мистецтв, Національного музею України, державної системи охорони пам'яток історії та культури тощо.

Дисертантом визначено рівень і основні напрями ініціативної взаємодії громадських організацій творчої інтелігенції з національними урядами на різних етапах Української революції та доведено, що саме відродження національної культури сприяло духовному зростанню українства, його самоідентифікації та самоутвердженню. Д.А.Буравченко показав, що за доби Української революції активізувалася громадсько-політична та культурницька діяльність інтелігенції як носія національної свідомості народу в найвищих її формах. Невеликий прошарок творчої інтелігенції здійснював місію піднесення духовного рівня народу, розбудови національної культури, сприяв зростанню самосвідомості українства¹⁰.

Дисертант доводить, що важливу роль в культурних звершеннях 1917 – 1921 рр. відіграла як особиста ініціатива творчої інтелігенції, так і цілеспрямована діяльність численних літературно-мистецьких та культурно-освітніх товариств та об'єднань, масове виникнення яких стало характерною ознакою суспільно-політичного життя в роки революції. Ґрунтовний аналіз культурно-мистецького відродження в Україні за Центральної Ради, Гетьманату та Директорії дозволив дисертанту зробити загальний висновок, що в цілому національно-культурне будівництво за доби Української революції заклало міцне підґрунтя розвою української культури, яке далось взнаки у 1920-ті роки в ході другої хвилі культурного відродження¹¹.

Зважаючи на те, що другий розділ дисертації Д.Буравченка "Особливості і головні тенденції розвитку національної культури України на початку ХХ ст. (1900 – 1917 рр.)" за хронологічними рамками виходить за межі заявленої в назві теми Української революції, то, на нашу думку, доречним було б відобразити це і в самій темі дослідження, наприклад, "напередодні та в роки Української революції".

Не зовсім коректним видається нам вживання автором терміну "літературно-мистецька інтелігенція" замість більш ширшого за змістом терміну "культурно-мистецька інтелігенція", особливо при визначенні наукової новизни дослідження¹².

Застосування Д.Буравченко щодо Української революції 1917 – 1921 років хронологічних рамок 1917 – 1920 рр. видається нам не тільки застарілим, але й не виправданим, адже доведення аналізу подій до 1921 р. дало б можливість автору глибше проаналізувати ті перші зміни в культурно-мистецькій сфері, які відбувалися з насадженням більшовиками радянської влади в Україні, зокрема в 1920 та 1921 роках.

Оригінальний задум при висвітленні історії української еліти революційної доби здійснив у своїй праці О.Завальнюк¹³. Дослідницький проект "Українська еліта і творення національної університетської освіти", реалізований автором у вигляді навчального посібника для вузів України, без сумніву, є новаторським як за задумом, так і за характером виконання.

У посібнику вміщено 26 нарисів про видатних державних, освітніх і громадських діячів, які зробили великий внесок у творення і функціонування українських університетів – одного із найбільших досягнень національного відродження 1917 – 1921 років.

Осмислення генерації української наукової інтелігенції, яка активно прислужилася справі становлення національної освіти в добу визвольних змагань українського народу 1917 – 1921 рр., – завдання виняткової складності навіть у суто історичному вимірі. Проаналізувати величезний

масив інформації про участь відомих вчених, громадських, державних і політичних діячів у історичних подіях початку ХХ століття було не просто, особливо з погляду на різномислення, що панує в сучасному українському суспільстві щодо оцінки подій і історичних постатей. Але автор поставив перед собою далеко масштабніше і складніше завдання – використати для розкриття проблеми методологію й інструментарій нового наукового напрямку – історичної біографістики – і всебічно осмислити історію української еліти у контексті глобальних змін, які принесло людству ХХ століття. Оцінюючи внесок О.Завальнюка у дослідження проблеми історії української еліти, О.Реєнт, у "Передмові" до навчального посібника наголосив, що "йдеться не просто про відтворення подій та їх інтерпретацію, а про переосмислення новітньої української історії під кутом зору відповідності очікувань суспільним зрушенням, взаємодії різноманітних елітних шкіл різних політичних сил, формування єдиного політичного простору, складання передумов для творення національної університетської освіти, виділення її фундаторів та будівничих. Така спроба на пострадянському просторі зроблена вперше"¹⁴.

Серед подібних видань книгу О.Завальнюка вирізняє масштабність зображення фундаторів та будівничих університетської освіти, врахування специфіки сучасного світосприймання і процесу засвоєння знань. Принципово новим є акцент автора на історичні портрети творців університетської освіти, що дає можливість персоніфікувати, оживити історію, перетворити її фактографію на дію в особах. З 26 портретів – добре відомих (М.Грушевський, П.Скоропадський, І.Огієнко, Д.Багалій та ін.) біля десяти, менш відомих (В.Біднов, Г.Павлуцький, Ю.Сіцинський та ін.) також біля десяти, решта – невідомі для пересічного громадянина діячі (О.Пашенко – єдина жінка у цій когорті діячів, О.Шульмінський (поляк), М.Рудинський та ін.). Повернення їх із забуття, популяризація їхньої діяльності через навчальний посібник – це також елементи новизни праці О.Завальнюка.

Особливої уваги заслуговує аналіз "Післямови", якою завершується видання. Автор назвав її "Українська ідея і національне університетське будівництво в Україні (1917 – 1920 рр.)" і на десяти сторінках ґрунтовно узагальнив весь відомий фактичний і аналітичний матеріал з досліджуваної проблематики¹⁵.

Ще один навчальний посібник, побудований у формі "нарисів-роздумів про видатних діячів Українського Відродження минулих віків та недавнього часу" (процитовано нами з анотації до книги – О.К.), опублікував В.Лупейко¹⁶. У ґрунтовній "Передмові", написаній І.Дроботом, книга високо оцінюється рецензентом, особливо авторська майстерність викладу матеріалу та її задум, адже "ніякі русифікація, германізація, полонізація, мадяризація, ні жахливі наші втрати у минувшині, ніякий економічний та тоталітарний тиск не були у змозі знищити високий український національний інтелект"¹⁷. За нашими підрахунками, з 24 біографічних нарисів (від П.Могили – до О.Гончара) 11 – це нариси про національну еліту доби Української революції 1917 – 1921 рр. (від М.Грушевського, Д.Дорошенка, М.Шаповала – до А.Кримського і В.Вернадського). На нашу думку, незважаючи на таку промовисту назву, автору все ж не вдалося через діяльність "витязів" розкрити тему державницького і, зокрема, духовного розвитку України досліджуваної доби. Кожен нарис – автономний, єдине, що їх групує, – це дотримання принципу хронології в черговості їх розміщення в книзі. Загадкою залишається і критерій підбору "витязів". На закінчення зазначимо, що у виданні, на жаль, відсутня післямова, де можна було б зробити підсумкові висновки, тобто, на базі добротного фактичного матеріалу подати ґрунтовний комплексний аналітично-узагальнюючий виклад про національну еліту, духовність, досліджувану добу.

Слушні зауваження щодо досліджуваної нами проблематики висловлює в своїй монографії В.Великочий. На його думку, культурне становище українців Галичини за воєнно-революційної доби 1914 – 1919 рр. знайшло своєрідне відображення в українській історіографії. Попри окремі статейні публікації, що відображають намагання комплексно підійти до цієї проблеми (наприклад, показати культурно-освітнє і мистецьке життя в часи ЗУНР), загалом вона фрагментарно висвітлювалася в наукових працях різної тематичної спрямованості. Таке становище пояснюється об'єктивними й суб'єктивними обставинами: "історичне обличчя" тієї доби визначали передусім події воєнно-політичного характеру, а культурницьким процесам відводилася "другорядна" роль. Їх "маргінальність" поглиблювалася тим, що в українській історичній науці ХХ ст. вони ніколи не мали пріоритетного значення¹⁸.

Дослідник наголошує, що зважаючи на недостатню увагу до культурних процесів і явищ в узагальнюючих дослідженнях з історії Галичини 1914 – 1919 рр. головне інформативне навантаження несуть праці з військової історії, де вона порушується як її невід’ємна складова (субкультура та просвітницька праця УСС; освіта і театри ЗУНР тощо), а також спеціальні публікації, безпосередньо присвячені окремим, часто унікальним явищам культурного життя, зокрема пов’язаним з втратами культурних цінностей, долею реліквій тощо¹⁹.

Окремі аспекти проблеми знайшли своє висвітлення і в дисертації та публікаціях А.Желєзко²⁰. Дослідниця спробувала відтворити об’єктивну картину процесу виникнення, розвитку і занепаду наукової, історико-краєзнавчої, просвітницької та культурної діяльності окремих особистостей, установ і організацій України на прикладі Київщини, в тому числі й в роки Української революції 1917 – 1921 рр. Відновлення історичної правди про краєзнавство цього періоду та справедливості по відношенню до осіб, що були його рушійною силою, обумовлює наукову значущість дисертаційного дослідження А.Желєзко, адже у розвитку будь-яких історичних подій чи явищ чільне місце займають конкретні особистості, їхні ідеї та вчинки. Через аналіз їх життя та діяльності можна реконструювати правдиву картину суспільного життя.

Не можна не зауважити, що дисертантка як слова-синоніми вживає терміни Українська Держава, Гетьманат, Гетьманщина, що відносно двох останніх є не зовсім коректним²¹. Так, за усталеною традицією держава П.Скоропадського називається або Гетьманат, або Українська Держава. Щодо терміну "Гетьманщина", то його історики вживають для назви Української держави від Б.Хмельницького – до 80-х рр. XVIII ст.

Досить вдало, на наш погляд, хоч і в стислій формі, узагальнюють спільні зусилля державотворчої діяльності політичної та культурно-мистецької, науково-освітньої й духовної еліти в 1917 – 1921 рр. щодо успіхів у розбудові української культури автори одного з найновіших навчальних посібників з вітчизняної культури²². Перераховуючи найважливіші здобутки національної еліти та влади в цій сфері, як, наприклад, відкриття двох Державних українських університетів, Державного українського архіву, Національної галереї мистецтв, Українського історичного музею, Української національної бібліотеки, Українського театру драми та опери на чолі з О.Кошицем, Державного симфонічного оркестру під проводом О.Горілого, Всеукраїнської академії наук, започаткування Української Автокефальної Православної Церкви на чолі з митрополитом В.Липківським та інші досягнення, автори наголошують, що, крім еліти, "революція активізувала широкі маси, дала відчуття свободи..., а після цього майстри культури в розвиткові національної культури вбачали певну альтернативу незалежності, що не здійснилася"²³. Отже все це є необхідним і достатнім для висновку, що звершення в культурно-освітній сфері революційної доби стали стартовою основою для подальшого розвитку української культури в роки українізації.

Важливу роль у державі, а особливо на переломних етапах її історії, відіграє церква і духовна еліта суспільства. Відразу наголосимо, що в літературі є різні підходи до трактування терміна духовна еліта. Так, на думку Н.Візирякіної, "духовною частиною еліти українського народу є творча, технічна і освітня інтелігенція"²⁴. Інша частина дослідників (Я.Білас, В.Капелюшний, В.Кириченко, І.Тюрменко та ін.) до духовної еліти відносить священнослужителів, тобто духовних провідників народу. Такої точки зору будемо дотримуватись і ми.

В історіографії проблеми наголошується, що політика щодо церкви мала свої особливості, характерні для кожного з етапів Української революції – доби Центральної Ради, Гетьманату, ЗУНР, Директорії²⁵.

Те, що не вдалося зробити ієрархам – прихильникам автокефалії, швидко здійснив уряд. Цей аспект проблеми аналізується в книзі Б.Андрусишина та В.Бондаренка²⁶. 1 січня 1919 р. РНМ ухвалила закон "Про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві". Проголошуючи автокефалію УПЦ, її незалежність від Московської патріархії, автори закону вказували, що верховна церковна влада в Україні має належати Всеукраїнському Церковному Собору. Поточними справами повинен займатися Український Церковний Синод, обраний Собором і затверджений урядом. До часу скликання Собору членів Синоду призначає уряд. Законом передбачалося, що церковна влада УАПЦ разом зі своїм адміністративним апаратом буде утримуватися на кошти з фондів державної скарбниці²⁷.

Слушним є зауваження з цього приводу, висловлене О.Рєєнтом, що закон від 1 січня 1919 р. не відокремлював церкву від держави, а навпаки, встановлював тісні взаємини між ними. При цьому держава закріплювала за собою всеосяжний контроль за діяльністю церковних інституцій²⁸. Більше того, автор наголошує, що цей закон, вийшовши з надр Міністерства сповідань, був сприйнятий православними ієрархами, а влада не зважала на закиди в неканонічності процедури переходу УПЦ до автокефалії, а також способу формування органів церковного управління²⁹.

Аналіз літератури з проблеми дає підстави констатувати, що зовсім по-іншому, на наш погляд, розвивалися державно-церковні відносини в Західно-Українській Народній Республіці. Якщо в Наддніпрянській Україні основна маса священиків займалася суто церковними справами, а у державотворчих процесах відігравала, як правило, пасивну роль, а нерідко й відкрито виступала проти українізації церкви та за "єдину і неподільну Росію", то в ЗУНР священики були найактивнішими учасниками державотворення. Досить лаконічно і точно висловилося про це Л.Гентош: "Підтримка Українською Греко-Католицькою Церквою визвольницьких змагань на українських землях була безперечною і активною"³⁰. У своєму виступі на III Міжнародному конгресі українців львівський історик О.Красівський стверджував, що Греко-католицька церква стала "опорою української державності, союзником народу в боротьбі за незалежність, справжньою національною церквою західних українців"³¹.

Досить високу роль духовенства ЗУНР відводять у своїй монографії Б.Тищик та О.Вівчаренко, підкреслюючи широку палітру його діяльності в усіх сферах життєдіяльності суспільства: "В усьому державотворчому житті, в усіх соціально-економічних, політичних, культурних, освітніх перетвореннях в перших рядах будівників української державності йшли священики греко-католицької церкви"³².

Особливої уваги заслуговує серія публікацій та докторська дисертація В.Марчука, присвячені багатьом аспектам діяльності УГКЦ, в тому числі й в період існування ЗУНР³³. Значну частину фактичного і аналітичного матеріалу дисертації присвячено діяльності А.Шептицького. Як стверджує В.Марчук, "центральною фігурою Галичини з початком ХХ століття став митрополит Галицький Андрей Шептицький. За 44-річне його керівництво Греко-католицька церква остаточно стала українською національною церквою. Значення Андрея Шептицького більше, ніж тільки митрополита: він був душею всього національного та культурного життя Галичини"³⁴.

Відродно, що Я.Біласом вже захищено першу дисертацію, безпосередньо присвячену діяльності А.Шептицького³⁵, проте, на нашу думку, це лише початок на шляху до об'єктивного ґрунтового вивчення його біографії.

Серед узагальнюючих публікацій з проблеми слід назвати змістовну статтю В.Марчука, в якій автор фактично підсумовує науковий доробок попередників³⁶. Дослідник робить ґрунтовний висновок: "За весь період національно-визвольних змагань Греко-Католицька церква відігравала важливу роль у становленні органів законодавчої і виконавчої влади ЗУНР, виробленні державницької ідеології, консолідації національно-демократичних сил у боротьбі за незалежність і соборність"³⁷.

Отже, аналіз літератури з цього аспекту проблеми дає нам підстави для висновку, що державно-церковні відносини на західноукраїнських землях можна порівняти з своєрідним тандемом: лідери ЗУНР сприяли розбудові УГКЦ, а її ієрархи та духовенство були активними будівниками української державності.

Щодо творчої еліти, то дослідження різних аспектів її діяльності в революційну добу 1917 – 1921 рр. лише починається. Свідченням активізації досліджень з проблеми є поява публікацій, присвячених вивченню діяльності національної еліти на регіональному рівні. Найбільше таких публікацій стосується Київщини, Поділля, Донбасу, Полтавщини і Харківщини. Але цей процес нині також лише розгортається. Ще один аспект проблеми – гендерні особливості історіографії державотворчої ролі політичної та творчої еліти революційної доби 1917 – 1921 рр., але на сьогодні він представлений ще зовсім невеликим науковим доробком, а на місцевому рівні його вивчення ще взагалі не розпочиналось і чекає своїх дослідників.

¹ Кравчук Л.В. Культуротворча діяльність та просвітницький рух в період української державності 1917 – 1920 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1996. – 23 с.

- ² Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.). – К., 2002. – 311 с.; його ж: Культурне будівництво в Україні у 1917 – 1920 рр. – К., 2011. – 544 с.; його ж: Національно-культурне будівництво в Україні у 1917 – 1920 рр. Автореф. дис. ...докт. іст. наук. – К., 2004. – 38 с. та ін.
- ³ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). – К., 2004. – 648 с.; його ж: Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). Автореф. дис. ...докт. іст. наук. – К., 2005. – 33 с. та ін.
- ⁴ Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / За заг. ред. А.П.Коцура, Н.В.Терес. – К., 2007. – 464 с.; Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності (1841 – 2008) / За заг. ред. А.П.Коцура, В.П.Коцура, Н.В.Терес. – Київ-Чернівці, 2010. – 688 с. та ін.
- ⁵ Гонтар Н.В. Творча та громадська діяльність Панаса Саксаганського. Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2010. – 16 с.
- ⁶ Леоненко Р.П. Перший державний український театр: Український національний театр, 1917 – 1918. Автореф. дис. ...канд. мистецтвознавства. – К., 2002. – 16 с.
- ⁷ Ковальчук О.В. Історія живописного факультету НАОМА і його роль у вихованні мистецьких кадрів та формуванні національної живописної школи України 1917 – 1941 років. Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. – К., 2003. – 20 с.
- ⁸ Соколюк Л.Д. Михайло Бойчук та його концепція розвитку українського мистецтва (I третина ХХ ст.). Автореф. дис. ...докт. мистецтвознавства. – К., 2004. – 35 с.; Голубнича А.І. Мистецько-педагогічна та громадська діяльність Михайла Бойчука. Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2011. – 17 с.
- ⁹ Буравченко Д.А. Культурно-мистецьке відродження в часи Української революції: місце і роль громадської ініціативи (1917 – 1920 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2011. – 16 с.; його ж: Культурне життя УНР в умовах боротьби за державність // Освіта, наука і культура на Поділлі: 36. наук.праць. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Т. 15. – С. 382 – 390; його ж: Громадська ініціатива в культурно-мистецькому житті України доби Центральної Ради (образотворче мистецтво, музейна справа, охорона історичних пам'яток) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 315 – 337 та ін.
- ¹⁰ Буравченко Д.А. Культурно-мистецьке відродження в часи Української революції: місце і роль громадської ініціативи (1917 – 1920 рр.). Дис... канд. іст. наук. – К., 2011. – С. 181 – 183.
- ¹¹ Там само. – С. 185 – 186.
- ¹² Там само. – С. 9.
- ¹³ Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917 – 1920 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – 496 с.
- ¹⁴ Реєнт О. Передмова // Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917 – 1920 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 3.
- ¹⁵ Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917 – 1920 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 326 – 336.
- ¹⁶ Лупейко В. Витязі української духовності. – К., 2009. – 512 с.
- ¹⁷ Дробот І. Нездоланність національної духовності // Лупейко В. Витязі української духовності. – К., 2009. – С. 3 – 7.
- ¹⁸ Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914 – 1919 рр. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 584.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Железко А.М. Історичне краєзнавство на Київщині в 1917 – 1939 рр. Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2011. – 18 с.
- ²¹ Железко А.М. Історичне краєзнавство на Київщині в 1917 – 1939 рр. Дис... канд. іст. наук. – К., 2011. – С. 46 – 47, 59 та ін.
- ²² Історія української культури: навчальний посібник / Є.В.Перегида, В.Ф.Панібудьласка та ін. – К., 2011. – 152 с.
- ²³ Там само. – С. 106.
- ²⁴ Візирякіна Н.І. Роль інтелігенції в управлінні державотворчими процесами в Україні // Українська еліта та її роль в державотворенні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2000 р., м. Київ). – К., 2000. – С. 8 – 9.
- ²⁵ Капелюшний В. Державотворчі процеси та церква в Україні (1917 – 1921 рр.): історико-історіографічний

- аспект // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2001. – Вип.52. – С. 30 – 33.
- ²⁶ Андрусишин Б., Бондаренко В. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 2010. – 282 с.
- ²⁷ Там само. – С. 183.
- ²⁸ Реснт О.П. У робітнях історичної науки. – К., 1999. – С. 202 – 203.
- ²⁹ Там само. – С. 203.
- ³⁰ Гентош Л. Католицька церква та становлення Української державності (1917 – 1923 рр.) // Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 1994. – Історія. – Ч. II. – С. 21.
- ³¹ Красівський О. Греко-католицька церква і боротьба за державну незалежність Східної Галичини (1918 – 1923 рр.) // Третій Міжнародний конгрес українців. – Історія. – Харків, 1996. – С. 194.
- ³² Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918 – 1923 рр. – Коломия, 1993. – С. 86.
- ³³ Марчук В.В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Чернівці, 2004. – 35 с.; його ж: Українська греко-католицька церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001. – 164 с.; його ж. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2004. – 464 с. та ін.
- ³⁴ Марчук В.В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Чернівці, 2004. – С. 14.
- ³⁵ Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 19 с.
- ³⁶ Марчук В. Церковно-релігійне життя в Західно-Українській Народній Республіці (1918 – 1919 рр.) // Україна – Польща: історія і сучасність. – Ч. 1. – К., 2003. – С. 215 – 220.
- ³⁷ Там само. – С. 217.

В статтє исследуются историографические аспекты созидательной роли национальной творческой и духовной элиты в период Украинской революции 1917 – 1921 гг.

Ключевые слова: историография, созидательные процессы, Украинская революция 1917 – 1921 гг., национальная элита, духовенство.

Article deals with the historiographic aspects of the creative role of national artistic and spiritual elite during Ukrainian Revolution 1917 – 1921.

Key words: historiography, creative processes, Ukrainian Revolution 1917 – 1921, national elite, clergy.

ПЕРЕКЛАДИ ЄВАНГЕЛІЯ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглядається поява перших перекладів Євангелія українською мовою, їхнє значення для формування української ідентичності та політика Російської імперії стосовно спроб запровадження україновних перекладів Святого Письма.

Ключові слова: Святе Письмо, українська мова, переклади Євангелія, національна політика, українська ідентичність.

Значну роль у процесах творення модерних націй у Центральній та Південній Європі ХІХ ст. відіграв релігійний фактор. Саме об'єднання навколо католицької церкви відкрило шлях національній консолідації італійців та поляків, які були розділені кордонами різних держав. Православна церква дозволила зберегти етнічну самосвідомість греків, сербів та болгар, які знаходилися під владою Османської імперії. Схожі процеси відбувалися на західноукраїнських землях, де греко-католицька церква фактично стала виразником інтересів української громади, а з середовища її духовенства вийшла значна кількість діячів національного руху.

Однак зовсім інша ситуація склалася у ХІХ ст. в Наддніпрянській Україні, адже православ'я виступало тут засобом русифікації, надійною опорою державної єдності Російської імперії. Інститут церкви, покликаний, у першу чергу, задовольняти духовні потреби людини, в Російській імперії трансформувався в одну зі слухняних ланок державного апарату. Для 71% населення імперії (враховуючи й старовірів)¹ православ'я, згідно проголошеної графом Сергієм Уваровим у березні 1833 р. тріади, мало становити невід'ємну цілісність разом із самодержавством та "народністю". Під останньою розуміли насамперед єдність росіян ("великоросів"), українців ("малоросів") та білорусів. Місце церкви в системі державної ідеології визначало її ставлення до національних процесів, у тому числі в Україні. Як зазначає П.Магочій, фактично всі ієрархи незалежно від походження, відчували себе росіянами і часто були найзапеклішими противниками існування окремої української ідентичності². До цих слів можна додати, що й за походженням не тільки вищі ієрархи, але й значна кількість рядових священників була представлена саме етнічними росіянами. Дані перепису 1897 р. у губерніях Південно-Західного краю показують непропорційно велику частку церковних служителів та членів їхніх сімей серед росіян у порівнянні з аналогічними даними щодо українців (5,3% проти 0,2%)³.

Ще наприкінці ХVІІІ ст. згідно указу Павла І (від 14 березня 1799 р.) в Російській імперії було створено духовну цензуру, усі видання релігійного змісту опинилися у сфері її компетенції. Наступного року новий указ (від 18 квітня 1800 р.), вимагав зокрема узгодити усі церковні книги з великоросійськими, щоб "жодної різниці і особливого нарiччя у них не було"⁴. У 1817 р. було ліквідовано Києво-Могилянську Академію, що упродовж тривалого часу була осередком української релігійної думки, а у 1819 р. у Києві було відкрито Духовну Академію, діяльність якої мала сприяти уніфікації релігійного життя в Росії та Україні.

З огляду на викладені вище обставини, дослідники українського національного руху ХІХ ст. у Наддніпрянщині часто недооцінюють значення релігійного чинника. На наш погляд, це не зовсім справедливо, адже самі представники тогочасної української інтелігенції у більшості усвідомлювали, що в умовах коли релігійна свідомість переважала у значній кількості населення, важливою передумовою формування української національної ідентичності було запровадження рідної мови у духовне життя. Першим і найважливішим кроком для реалізації цієї мети, було перекладення українською мовою Святого Письма та основних релігійних текстів.

Значення, яке надавалося представниками української інтелігенції українізації церковного життя ілюструють слова Івана Огієнка, автора повного перекладу Біблії з мов оригіналу, здійсненого у ХХ ст.: "... в нас найперше книжка українська, а ідеологія православна... Але завжди пам'ятай, що прапор української православної ідеології і прапор національності – це наша українська мова"⁵.

У ХІХ – на початку ХХ ст. було здійснено кілька перекладів Нового Заповіту українською мовою. Вони стали предметом наукових досліджень П.Житецького, М.Комарова, О.Горбача, В.Німчука, А.Стародуба, С.Головащенко, Т.Мороз та Л.Ткач, А.М.Трембіцького та А.А.Трембіцького, Г.Наконечної⁶. Однак ці та інші автори не приділили достатньої уваги суспільно-політичній дискусії, яка виникла навколо публікації та запровадження цих перекладів у релігійне життя. Частково цього питання торкалися А.Стародуб⁷, Р.Вільпіус та О.Міллер⁸. У роботах Рікарди Вільпіус та Олексія Міллера висвітлене насамперед ставлення російських наукових, церковних та політичних кіл до видання релігійної літератури українською мовою. Водночас, значення перекладів Святого Письма для українського національного руху практично не вивчалось, хоча окремі аспекти проблеми розглянуті у статті В.Г.Меши присвяченої участі православного духовенства в українському національному відродженні⁹.

Перш ніж перейти до розгляду зазначеного питання, доцільно подивитися яким чином здійснювалося його розв'язання у країнах Східної Європи. Серед слов'янських народів першими, ще у ХV ст., з'явилися чеські переклади Святого Письма. У ХVІ ст. побачили світ переклади польською та словенською мовами. Словацький переклад Євангелія було здійснено у 1832 р., не зважаючи на той факт, що мову словаків ще у ХІХ ст. часто розглядали як говірку чеської й саме остання з ХVІ ст. була церковною і книжною мовою словаків. У ХVІІІ ст. був надрукований переклад Святого Письма верхньолужицькою й переклад Нового Заповіту нижньолужицькою мовами (повний переклад Біблії здійснено у 1824 р.). У 1831 р. з'явився хорватський, а у 1868 р. було опубліковано сербський переклад Святого Письма.

У Російській імперії у 1813 – 1814 рр. було створено Російське біблійне товариство (РБТ, Российское Библиейное Общество) за зразком Британського і Закордонного Біблійного товариства (British and Foreign Bible Society, 1804). Російська міжконфесійна організація повинна була займатися перекладами, виданням і розповсюдженням книг Святого Письма. У 1816 р. Олександр І, який для особистих духовних потреб використовував французьке видання Святого Письма¹⁰, надав дозвіл на здійснення російського перекладу Нового Заповіту. Результатом роботи стало видання у 1821 р. Нового Заповіту двома мовами – російською та церковно-слов'янською. Не зважаючи на опублікований у 1819 р. переклад Книги Буття, виконаний Філаретом Дроздовим, планувалося зробити новий переклад Старого Завіту.

Географічні межі діяльності РБТ не обмежувалися територією Російської імперії. Товариство сприяло появі сербського та болгарського перекладів Святого Письма.

У 1826 р. РБТ було ліквідовано й за часів правління Миколи І робота над перекладами була призупинена на офіційному рівні на три десятиліття. Більше того, спроби здійснення перекладів Біблії засуджувалися. Зокрема, був звинувачений у ересі прот. Герасим Павський, чий переклад Старого Заповіту був літографічно виданий студентами у 1839 – 1841 рр. Після розгляду справи у Святійшому Синоді більшість літографій була знищена. Лише коли імператором став Олександр ІІ, а політична система імперії зазнала трансформацій, робота над перекладом була відновлена. Перший повний переклад Біблії російською мовою, відомий як Синодальний, був опублікований у 1876 р.

Російське Біблійне Товариство за 50 років з часу свого заснування Олександром І переклало Біблію у загальній кількості на сімдесят мов Російської імперії: серед інших – на калмицьку, чуваську, якутську, мордовську та ін.¹¹.

Найдовше серед слов'янських народів без перекладу Святого Письма власною літературною мовою залишалися білоруси. Лише у 1915 р. з'явився перший католицький молитовник білоруською мовою. Водночас, спроба католицького священика І.Бобича у 1912 – 1921 рр. перекласти білоруською Євангеліє не отримала визнання. Повний текст Біблії білоруською мовою був надрукований тільки у 1973 р.

Перші переклади Святого Письма на українську мову, зокрема його окремих частин були зроблені в Галичині. У 1842 р. переклад текстів Євангелія від Іоанна та 5 глав Євангелія від

Матвія здійснив Маркіян Шашкевич. Цей переклад був надрукований у Львові у 1884 р. У 1857 р. переклади Псалмів українською мовою зробив М.О.Максимович¹².

На початку 60-х років XIX ст. М.І.Костомаров оголосив про намір видати україномовний переклад Святого Письма й з цією метою почав збір коштів¹³. Шеф жандармів і головний начальник III відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії В.А.Долгоруков поінформував міністра внутрішніх справ П. А. Валуєва 5 червня 1863 р. про наступне: "Обер-прокурор повідомив, що ряд малоросійських літераторів повідомили в "Санкт-Петербурзьких ведомостях" № 47, 77 і 79 про бажання видавати на малоросійській мові книги релігійного змісту. Нині на гроші, зібрані Костомаровим, готується до видання "Священная история", складена священником Смоленсько-Кладбищенської церкви Олатлевичем"¹⁴. Згодом М.І.Костомаров змінив свої наміри й зібрані кошти передав Академії наук на премію за кращий словник "з малоросійського нарiччя на російську мову".

У березні 1860 р. розпочав роботу над перекладом Святого Письма інспектор ніжинського ліцею кн. Безбородька Пилип Семенович Морачевський. Восени того ж року він надіслав переклади Євангелія від Матвія та від Іоанна митрополиту Санкт-Петербурзькому і Новгородському Ісідору з листом, у якому зокрема писав: "На усіх мовах, словесно й письмово, проповідується слово Боже; ісповідники Христа Спасителя мають Біблію на своїх мовах; а Малоросія, якої мовою говорить близько 12 мільйонів православних християн, не має на своїй мові навіть Євангелія. ... Переклад на малоросійську мову Євангелія безсумнівно приніс би досить важливу користь нашому релігійному народу"¹⁵.

Відповідь від митрополита надійшла дуже швидко. Листом від 14 жовтня 1860 р. митрополит Ісідор повідомив наступне: "Після приватної наради з Святійшим Синодом, повідомляю Вам, що переклад Євангелія, зроблений Вами чи будь-ким іншим, не може бути допущеним до друку"¹⁶. Не зважаючи на дані обставини, П.С.Морачевський продовжив роботу й у 1861 році надіслав переклад Євангелія в Академію наук, з проханням дати на нього відгук і, якщо останній виявиться позитивним, дозволити його публікацію. Рукопис був розглянутий академіками А.Х.Востоковим, А.В.Нікітенком та І.І.Срезневським. Переклад був належним чином оцінений і визнаний "працею у вищій мірі чудовою і зі сторони учено-філологічної, й зі сторони релігійно-моральної"¹⁷. "Не має сумнівів, що переклад Євангелія Морачевського повинен зробити епоху в літературному утворенні малоросійського нарiччя. Ми вважаємо, що Євангеліє на рідному нарiччі малоросіян досить сильно посприяло б його морально-релігійній освіті"¹⁸ – зазначалося у їхньому висновку. Академіки запропонували зібранню відділення російської мови і словесності клопотати в установленому порядку про друк перекладу перед Святійшим Синодом¹⁹. Отже, своє слово у цій справі мав сказати Синод. Обер-прокурор Синоду свити генерал-майор А.П.Ахматов повідомив міністра внутрішніх справ П.А.Валуєва 19 квітня 1863 року, що "в березні 1862 р. йому наданий Академією наук рукопис перекладу Святого Письма на малоросійську мову, складений колезьким радником Морачевським. Він направлений на відгук єпископа Калузького Григорія, при цьому думка Анненкова потім буде прийнята Синодом до уваги"²⁰. Слід зазначити, що розглядом перекладу П.С.Морачевського займалися також шеф жандармерії князь В.А.Долгоруков та київський генерал-губернатор М.М.Анненков. Останній оцінив переклад як "небезпечний і шкідливий". Не зважаючи на позитивну оцінку Російської академії наук, яка була надана на фоні підготовки російського перекладу Святого Письма, Святійший Синод не дозволив друкувати український переклад.

Доля праці Пилипа Морачевського склалася наступним чином. У 1864 році переклад було повернено автору для виправлень. Однак надісланий того ж року примірник загубився й віднайти його у 1899 році серед паперів Академії наук не вдалося. У 1902 р. до Петербургу надіслано два нових примірника перекладу П.С.Морачевського. Опубліковано переклад було вже після смерті П.С.Морачевського: Євангеліє від Матвія у 1906 р., від Марка – у 1907 р., від Луки – у 1908 р., від Іоанна – у 1911р. Єдиною книгою переклад був надрукований у Львові у 1921 р.

Спроби перекладу богослужбової літератури українською мовою викликали занепокоєння владних кіл, яке стало однією з причин видання Валуєвського циркуляру та Емського указу. За наказом Олександра II, "з огляду проявів українофільської діяльності й особливо перекладів та друкування підручників й молитовників на малоросійській мові", було скликано особливу

нараду під керівництвом міністра внутрішніх справ, у якій взяли участь міністр освіти, Обер-прокурор Синоду, начальник III відділення й голова Київської археологічної комісії, яким на той час був Юзефович²¹. У 1881 р. було заборонено виголошувати проповіді українською мовою. М.І.Костомаров з цього приводу у статті "Малорусское слово", опублікованій на сторінках "Вестника Европы" (1881, № 1) застерігав, про негативні наслідки заборон читати проповіді українською мовою та видавати україномовний переклад Нового Завіту, які призводять до невірною розуміння релігійних текстів, до відчуження від церкви й ворожого ставлення до духовенства²².

Тим часом, робота над створенням українського перекладу Святого Письма тривала. Наприкінці 60-х років XIX ст. до неї долучився Пантелеймон Куліш, який у 1869 р. видав "Святе Письмо. Перша частина Біблії. П'ять книг Мусієвих", а також віршований переклад "Книги Йова" у Львові. У Лейпцигу були опубліковані перекладені віршами "Псалтир, або Книга хвали Божої" і "Книга Пісень" у 1871 р. У лютому того ж року розпочалася спільна праця П.О.Куліша та І.П.Пуллюя над перекладом Нового Завіту. Спочатку окремими книжками були надруковані чотири Євангелія у Відні, а згодом, у 1880 р., весь Новий Заповіт у перекладі П.О.Куліша та І.П.Пуллюя вийшов у Львові. Право на видання цього перекладу у 1885 р. придбало Британське Біблійне товариство.

Після смерті Пантелеймона Куліша у 1897 р., роботу над повним перекладом Біблії завершили Іван Пулюй та Іван Нечуй-Левицький. І.П.Пулюй переклав Псалтир, а І.С.Нечуй-Левицький "Книгу Рути", 1-шу та 2-гу книги "Параліпоменон", книги Ездри, Неемії, Естери та Даниїла. Перший повний переклад Біблії на українську літературну мову був опублікований у Відні Британським і Закордонним Біблійним товариством у 1903 р. під назвою "Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською".

І.П.Пулюй звернувся в Петербурзьку Академію наук з листом-проханням "про допущення цього видання до продажу в Росії"²³. У відповіді Академії зазначалося, що його лист передано з копією клопотання в Головне управління у справах друку про дозвіл ввезення в Росію із-за кордону книг на малоросійському наріччі.

Під час Російсько-японської війни І.П.Пулюй звернувся до японського командувача генерала Ногі з проханням розповсюдити Святе Письмо українською мовою серед полонених українців. Японське бюро, яке відповідало за російських полонених, повідомило про дозвіл надіслати книги в Токіо, після чого надана І.П.Пулюєм збірка псалмів у кількості тисячі примірників була відіслана до Японії пароплаванням "Гамбург-Кобе".

На початку XX ст. переклад Святого Письма здійснив письменник і журналіст Михайло Лободовський. У 1903 році цей переклад було надіслано на розгляд Петербурзької Академії наук, яка, у свою чергу, направила працю М.Ф.Лободовського на рецензію П.Г.Житецькому, визнаному фахівцю з української літературної мови. Павло Житецький відзначив, що автор перекладу виявився надто залежним від тексту російського Синодального перекладу, з якого власне він і перекладав. Кращим перекладом, на думку П.Г.Житецького, був переклад Морачевського²⁴. У 1903 році було видано також український переклад Псалмів і Нового Заповіту (з паралельним церковнослов'янським текстом) Олександра Бачинського у Львові, який однак не знайшов широкої підтримки.

Загальна демократизація політичної обстановки в Російській імперії на початку XX століття дозволила відновити надії української інтелігенції на здійснення фахового перекладу Святого Письма українською мовою та його масове поширення серед населення. Для майбутньої публікації Павло Житецький запропонував деякі рекомендації, зокрема: "1) залишити недоторканими власні імена (Ісус замість Ісус, Єлизавета замість Лизавета й т.п.), 2) залишити без перекладу такі слов'янські вирази, до яких, як до формул, вухо давно звикло, наприклад "Осанна в вишних", 3) замінити старослов'янськими ті малоросійські слова, які мають у народі вульгарне значення чи іноді мають цинічний підтекст, наприклад, іудей замість жид, перси замість цицьки. Таких слів не багато, й обережне обходження з ними у перекладі Євангелія уявляється досить бажаним і навіть необхідним"²⁵.

Той факт, що видання Євангелія українською мовою було політичним питанням, не викликав сумнівів у сучасників. Не випадково, інформація про дозвіл публікувати Євангелія українською мовою, яка поширилася у 1902 р., викликала жваве обговорення серед прихильників та

опонентів таких заходів у середовищі духовенства. Наприклад, священник Голімський висловився рішуче проти перекладу: "навіщо, для півдня цей переклад? Якщо для того, щоб прикрасити бібліотеку, то це так; для народу ж цей переклад не потрібний. Народ знає Євангеліє на слов'янській мові: він з таким благоговінням звик відноситися до слухання Євангелія на слов'янській мові, що йому навіть не потрібен російський переклад. ... Народ сам знає, що йому потрібно, і допускати, що йому потрібне Євангеліє на малоросійській мові, може лише той, хто не знає народ". Інший священник заперечував Голімському на сторінках газети "Юг", зазначаючи, що насправді саме російський переклад не потрібен для українського народу, оскільки "російська мова настільки ж мало зрозуміла для простого українського населення, наскільки й церковно-слов'янська... істини Євангелія і загалом священного писання не лише не шкідливі для загального спокою, але й безумовно в усіх відношеннях благотворно впливають на народ. Тому бажано, щоб Євангеліє і загалом книги Святого писання були доступні розумінню народу, а це найлегше досягається через переклад їх на рідну мову"²⁶.

1906 рік приніс Україні очікувану більше сорока років можливість видання Святого Письма й виголошення духовного слова рідною мовою. Газета "Громадська думка" повідомляла: "В Кам'янці-Подільському на перший день Великодня архірей Парфеній читав у соборі Євангелію українською мовою. Люде і здивувалися, і зраділи, почувши в церкві рідне слово"²⁷. Ця подія була вагомим кроком на шляху до українізації православної церкви в Україні.

Поява Святого Письма національними мовами для більшості слов'янських народів стала важливим внеском у формування літературних мов та модерних націй. Політична вуаль, яка упродовж тривалого часу перешкождала поширенню україномовного перекладу Святого Письма у XIX ст. відіграла гальмівну роль у становленні української національної ідентичності, оскільки більшість представників духовенства зверталася до багатомільйонного українського населення чужою для нього мовою. З іншого боку, ця вимушена відстороненість від офіційного духовного правління, яке ототожнювалося з імперською владою, сприяла окресленню власне українського мовно-етнічного простору.

¹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 221.

² Магочій П.Р. Історія України. – К., 2007. – С. 325.

³ Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. Оттиск из журнала "Киевская Старина". – К., 1905. – С. 22.

⁴ Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). – К., 2004. – С. 40 – 41.

⁵ Ластовський В.В. Між суспільством і державою. Православа церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII столітті в історії та історіографії. – К., 2008. – С. 27.

⁶ Житецкий П.И. О переводах Евангелия на малорусский язык. Оттиск. – 1906. – С. 1 – 65; Комаров М.П. Морачевський та його переклад св. Євангелія на українську мову. – Од., 1913; Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів Св. Письма на українську народню мову 19 – 20 вв. // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Ч. 13. – Філософський факультет: Збірник Мовознавчої Комісії Наукового Конгресу в 1000-ліття Хрещення Руси-України. – Мюнхен, 1988. – С. 29 – 98; Нимчук В.В. Священное Писание на украинском языке // Роль переводов Библии в становлении и развитии славянских литературных языков. – М., 2002. – С. 39 – 69; Головащенко С.І. "Український Псалтир" М.О.Максимовича як феномен вітчизняної біблеїстики: кілька запитань до тексту // Магістеріум. – 2006. – Вип. 23: Історико-філософські студії. – С. 55 – 62; Мороз Т. Маловідомі сторінки історії перекладів українською мовою книг Святого Письма від середини XIX – до середини XX століть // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 276 – 277: Слов'янська філологія. – Чернівці, 2006. – С. 240 – 251; Мороз Т.В., Ткач Л.О. До індивідуальної характеристики перекладачів Євангелія у залученні лексичних джерел української мови (Пилип Морачевський, Пантелеймон Куліш, Іван Огієнко) // Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки. – К., 2006. – Т. 60. – С. 22 – 36; Трембіцький А.М., Трембіцький А.А. Щиру молитву чужою мовою не вознесеш – кредо всього життя і діяльності Пилипа Морачевського // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник: Серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. VI. – С. 227 – 244; Наконечна Г. Український текст Святого Письма (Куліш – Левицький-Пулюй): ілюстрація мовної норми чи суміш діалектних рис? // Збірник наукових праць: "Проблеми української термінології". – 2010. – С. 112 – 114.

⁷ Стародуб А.В. Видання українського перекладу Євангелія (1905 – 1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні) // Проблеми історії України XIX – поч. XX століття. – Випуск 6. – К.,

2003. – С. 319 – 344; Стародуб А. Невідоме свідчення про поширення українського перекладу Нового Заповіту на території Наддніпрянської України у 80-ті рр. XIX століття) // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К, 2004. – С. 620 – 628.

⁸ Вильпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860 – 1906) // *Ab imperio*. – 2005. – № 2. – С. 191 – 224; Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – 260 с.

⁹ Меша В.Г. Участь православного духовенства в українському національному відродженні останньої чверті XIX ст. // Наукові праці. Історія. – Миколаїв, 2009. – Т. 94. – Випуск 81. – С. 19 – 22.

¹⁰ Тихомиров Б.А. К истории отечественной Библии. – М., 2006. – 32 с.

¹¹ Вильпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860 – 1906) // *Ab imperio*. – 2005. – № 2. – С. 200.

¹² Псалмы, переложенные на украинское нарѣчїе / Перелож. М.Максимовичем. – М., 1859. – 43 с.

¹³ Див.: Основа. – 1862. – Серпень. – С. 14.

¹⁴ Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX века) / И.Лукоянов (подгот.). – СПб., 1998. – С. 432.

¹⁵ Науменко В. Ф.С.Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. – 1902. – № 12. – С. 467 – 468.

¹⁶ Там само. – С. 467 – 469.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 476.

¹⁹ Сведения о четвероевангелии в переводе на малорусский язык Ф.С.Морачевского // Киевская старина. – 1902. – Т. 78. – № 9. – Отд. 2. – С. 94.

²⁰ Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX века) / И.Лукоянов (подгот.). – СПб., 1998. – С. 432.

²¹ Там само. – С. 434 – 435.

²² Костомаров Н. Малорусское слово // Вестник Европы. – 1881. – № 1. – С. 403 – 404.

²³ По поводу издания Св. Письма в украинском переводе // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – № 11. – Отд. 2. – С. 64 – 65.

²⁴ Житецкий П.И. О переводах Евангелия на малорусский язык. Оттиск. – 1906. – С. 1 – 65.

²⁵ К изданию Евангелия на украинском языке // Киевская старина. – 1906. – Т. 1906. – Т. 92. – № 3/4. – Отд. 2. – С. 90 – 91.

²⁶ Голоса духовенства об украинском переводе Евангелия // Киевская старина. – 1902. – Т. 77. – № 4. – Отд. 2. – С. 22 – 23.

²⁷ К изданию Евангелия на украинском языке // Киевская старина. – 1906. – Т. 1906. – Т. 92. – № 3/4. – Отд. 2. – С. 91.

В статье рассматривается появление первых переводов Евангелия на украинский язык, их значение для формирования украинской идентичности, а также политика Российской империи в отношении попыток внедрения украиноязычных переводов Священного Писания в духовную жизнь.

Ключевые слова: Священное Писание, украинский язык, переводы Евангелия, национальная политика, украинская идентичность.

The article discusses the emergence of the first Ukrainian translations of the Gospel, their significance for the formation of the Ukrainian identity, as well as the policy of Russian empire in the case of implementation of Ukrainian-language translations of the Holy Scripture in a spiritual life.

Key words: Holy Scripture, the Ukrainian language, the translations of the Gospel, the national policy, the Ukrainian identity.

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.: СЕНТЕНЦІАЛЬНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ

Подається оцінка постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського в історичних дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: П.Калнишевський, кошовий отаман, Запорозька Січ, козацтво, історичні дослідження.

В умовах сьогодення зацікавленість викликають ті сторінки історії України, які свідчать про боротьбу її народу за волю, утворення суверенної держави. Значний науковий інтерес представляє вивчення ролі особи в історії. Саме до таких значущих постатей належить П.Калнишевський – патріот, державник, невтомний оборонець Запорозької Січі.

Особа останнього кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського, його життя "як непересічного козацького лідера, так і чудового адміністратора, мудрого дипломата – нерозривно переплелось з долею українського народу і тому уособлює окремий етап національної історії"¹.

Запорозька Січ відіграла важливу роль у історії українського народу. Та дослідники ще й досі не з'ясували цілого ряду питань, пов'язаних із Новою Січчю, постаттю П.Калнишевського. Хоча перші праці з історії українського козацтва та Запорозької Січі, написані представниками російської дворянської історіографії XVIII ст. Г.Міллером та О.Рігельманом, ціленаправлено спотворювали її, фальшували історичний портрет П.Калнишевського. Так, Г.Міллер у своїх "Рассуждениях о запорожцах" і "Краткой выписке о малороссийском народе и запорожцах" (1775) ставився до запорожців з неприхованою ненавистю. Запорожці, за його словами, завжди давали притулок втікачам, приймали їх до козацтва, дозволяли започатковувати на запорозькій землі слободи, займались землеробством і промислами, вони не один раз повставали й брали участь у народних виступах. Це дало підстави Г.Міллеру зробити висновок: існування Запорозької Січі як політичної організації суперечить інтересам держави і тому Січ не повинна залишатися надалі, а запорожці не мають абсолютно ніяких прав на зайняту ними територію.

У своїй праці з історії українського козацтва "Летописное повествование о Малой России и её народе и казаках вообще" (1786) О.Рігельман називає запорожців "разбойничьей шайкой" і скасування та зруйнування Січі вважає давно назрілим і справедливим заходом. У його висновках проступає непримиренна ненависть кріпосника, який прагне під виглядом "об'єктивного" вченого звести наклеп на народні маси та їх героїчну боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту і виправдати розправу царизму над запорозьким козацтвом.

Серед представників дворянської історіографії XIX ст. помітне місце посідає праця А.Скальковського "История Новой Сечи", що видавалася в Одесі три рази: у 1840, 1846, 1885 рр. Українською мовою перекладено через 150 років після виходу у світ перших видань². Історик, етнограф і публіцист А.Скальковський одним із перших опрацював архівні матеріали з історії Запорозької Січі. Він, по суті, врятував від повного знищення неоціненні документи, свідчення колишніх запорожців. У його праці значна увага приділена походженню козацтва, формуванню Запорозького війська, подано цікаві подробиці про його склад, управління, військову готовність, судочинство, церковний устрій, громадське й домашнє господарство, торгівлю, звичаї. Книга документована матеріалами про воєнні походи запорожців, їхні взаємини з поляками, турками, татарами. Автором висвітлено важливі події аж до знищення царизмом Січі у червні 1775 р. і долю козацтва після падіння Коша на р. Підпільній.

У книзі детально розкривається участь П.Калнишевського в запорозьких депутаціях до російської столиці, відображені головні події, пов'язані з його перебуванням на посаді кошового, військова діяльність під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. У той же час А.Скальковському, який написав свою працю виключно на документах архіву останньої Запорозької Січі та не вивчав архівосховищ центральних урядових установ Росії, приходилося скаржитися на "цілковиту нестачу документів" щодо подальшої долі козацької старшини після ліквідації Січі в червні 1775 р.³ Посилаючись на одну з українських пісень ("Ой полети, та полети, чорная галко, та на Дон рибу їсти!"), А.Скальковський припускав, що "Калнишевський був спершу відправлений на проживання десь на береги Дону"⁴, хоча авторові було добре відомо про початкове ув'язнення кошового отамана в Москві⁵. Тому дивно, чому в останньому виданні "Истории Новой Сечи..." за 1885 р. А.Скальковський не використав новий матеріал стосовно ув'язнення П.Калнишевського, отриманий дослідниками в 60 – 80-ті рр. XIX ст.

Багато десятиліть про останній період життя кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського нічого не було відомо. З'ясувати місце ув'язнення козацького ватажка вдалося П.С.Єфименку. Він на початку 1860-х рр. перебував на засланні в Архангельській губернії за участь у діяльності таємного Харківсько-Київського товариства. Відвідавши влітку 1862 р. с. Ворзогори, що на узбережжі Білого моря, П.Єфименко почув розповідь місцевого жителя Лукина, який бував у Соловецькому монастирі на богомоллі і бачив кошового отамана. Крім того, П.Єфименко записав розповіді й іншого поморського мешканця про кошового⁶.

Крім того, в архіві Архангельської губернської канцелярії П.Єфименко виявив "Дело о сообщении государственной Военной коллегии конторы об отправке в Соловецкий монастырь кошового Петра Калнышевского, июня 11 дня 1776 года". Ця справа стала першим документальним підтвердженням перебування останнього кошового отамана Запорозької Січі на Соловках.

П.Єфименко, не маючи можливості особисто потрапити до Соловецького архіпелагу, доручив своїм друзям, членам Російського географічного товариства П.Чубинському та А.Гоздаво-Тишинському віднайти документальні свідчення про козацького отамана в Соловецькому монастирі. П.Чубинський розшукав могилу П.Калнишевського і деякі його речі (Євангеліє і запрестольний хрест), подаровані монастирю з нагоди свого звільнення 1801 р. і занотував текст з надмогильної плити кошового. А.Гоздаво-Тишинський розшукав декілька цінних документів у архіві монастиря, які підтвердили перебування в ув'язненні на Соловках П.Калнишевського.

Цікаві матеріали, які надали друзі П.Єфименку, сприяли написанню ним своєї першої статті про козацького отамана, яка була надрукована 1875 р. у журналі "Русская старина"⁷. Так було повернуто із забуття ім'я славного кошового отамана.

Навесні 1887 р. досліднику козаччини Д.І.Яворницькому удалося побувати на Соловецьких островах. Тут, на території монастиря, він розшукав могилу останнього кошового, зібрав унікальні архівні матеріали про П.Калнишевського ("Полугодовая черновая ведомость о монашествующих и содержащихся арестантах" за № 121 та ін.), зустрівся зі старожилами монастиря, записав розповіді літніх ченців. Д.Яворницький з'ясував конкретні місця ув'язнення кошового – Головленківську камеру Архангельської башти та Прядильну башту. Дослідник підтвердив також наявність подарованих отаманом монастирю Євангелія та запрестольного хреста⁸.

Д.Яворницький також точно зафіксував місце могили П.Калнишевського: "... близь алтаря соборного храма Св. Преображения, с южной стороны", між могилами російського публіциста початку XVII ст. А.Паліцина та архімандрита Феодорита⁹. У підсумку, 1887 р., історик опублікував статтю під назвою "Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевскій"¹⁰. Підводячи підсумки своєї соловецької експедиції, Дмитро Іванович розповів про трагічні роки перебування П.Калнишевського у "кам'яному мішку" на сторінках книг "Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа" (1888)¹¹, "Сборникъ материаловъ для исторіи запорожскихъ казаковъ" (1888)¹², "По следамъ запорожцевъ" (1898)¹³.

Після перших публікацій П.Єфименка та Д.Яворницького про П.Калнишевського з'являються статті у "Киевской старине"¹⁴, де побіжно йдеться про останнього кошового, деякі публікації в інших виданнях, зокрема параграф "Петро Калнишевський" в книзі К.Одовця "Исторія України за часовъ Петра Великого и Катерины II"¹⁵. З останньої ми дізнаємося про деякі віхи життя отамана, його добродійну діяльність.

Окремі відомості про кошового отамана знаходимо в працях В.Антоновича¹⁶. У передмові "Исследование о гайдамачестве" (1876) до видання актів про гайдамаків за 1700 – 1768 рр. згадується П.Калнишевський у контексті висвітлення участі запорозької старшини в руйнації гайдамацького осередку на річці Буг 1761 – 1762 рр.¹⁷. Стаття "Три національні типи народні", яка вперше опублікована українською мовою в галицькій "Правді" (1888 р.), подає інформацію про Межигірську церкву, споруджену П.Калнишевським¹⁸.

Цінною для дослідників є стаття "Родина Калнишевскаго" у "Киевской старине" (1892), опублікована під криптонімом Ф.Н.¹⁹, авторства краєзнавця Ф.Ніколайчика. Він встановив одне із ймовірних місць народження П.Калнишевського – с. Пустовійтівка, що поблизу Ромен на Посуллі. В листі до Д.Яворницького 1894 р. він писав: "А у нас есть и церковь постройки Калнишевскаго, родина которого всего в 8 – 10 верстах от Ромна. Два года тому назад я документально установил этот факт"²⁰.

Ф.Ніколайчик у зазначеній статті висвітлив питання будівництва кошовим отаманом церкви Різдва Пресвятої Богородиці в Лохвиці, Покровської церкви в Ромнах і Троїцької церкви в Пустовійтівці. Краєзнавець описав хід будівництва, витрати по побудові церков, подав опис внутрішнього оздоблення, іконостасів, Євангелія, подарованого 1762 р. церкві рідного села.

Підкреслимо, що звістка про місце народження П.Калнишевського, обнародована Ф.Ніколайчиком, набула статусу історичного факту після зазначення її Д.Яворницьким в "Історії запорозьких козаків"²¹.

До наших днів дійшов окремий відбиток тексту реферату, прочитаного В.Бідновим на засіданні Катеринославської губернської архівної комісії, датованого 30 листопадом 1903 р.²² З нього дізнаємося про перебування П.Калнишевського на посаді військового осавула, військового судді, участь у першій та другій депутаціях до С.-Петербургу, обрання 1762 р., 1765 р. і до знищення Запорозької Січі кошовим отаманом, ув'язнення в Соловецькому монастирі.

В.Падалкою описано Покровський храм у Ромнах, як особливий зразок дерев'яної церковної архітектури XVIII ст., споруджений П.Калнишевським²³. Подаються матеріали про його перевезення до м. Полтави 1908 р., ілюстрації зовнішнього й внутрішнього виглядів церкви. Декілька сторінок видання присвячено біографії П. Калнишевського, де дізнаємося про місце його народження, роки перебування на різних посадах на Січі, участь у російсько-турецькій війні 1769 – 1770 рр. та ін.

Журнал "Зодчій" у 1908 р. опублікував ґрунтовний матеріал М.Макаренка²⁴ про побудову П.Калнишевським Покровської церкви в Ромнах 1761 р. У статті розповідається про місце розташування церковної споруди, її параметри, зовнішнє оздоблення.

Останні роки життя П.Калнишевського висвітлив дослідник історії Соловецької в'язниці М.Колчин²⁵. Він, посилаючись на монастирські архіви та перекази, вказав на перебування кошового в одному з казематів Соловецького кремля.

У працях видатного історика України М.Грушевського знаходимо сюжети про військове мистецтво останнього кошового отамана Запорозької Січі, його дипломатичний хист²⁶. Окрім того, зазначається, що П.Калнишевський був "талановитим адміністратором"²⁷, "всякими способами стримував запорожців від яких-небудь зачіпок з російськими властями, дбав про заселення запорозьких земель оселою хліборобською людністю, завів всяке хазяйство, осадив багато селян-хліборобів. В запорозьких степах з'явилися великі слободи запорозькі, церкви не тільки в самій Січі, а й по ріжних оселях"²⁸.

У книзі О.Єфименко "История украинского народа" (1906) йде мова про П.Калнишевського як про "видатну особистість, яка вмiло керувала важкою справою запорізького самоуправління"²⁹ описується знищення військовим корпусом П.Текелія Запорозької Січі³⁰ та ув'язнення кошового в Соловецькому монастирі³¹.

М.Аркас в "Історії України-Русі" (1908) – першому виданні українською мовою узагальнюючої праці з історії України, окремий розділ присвячує останнім рокам існування Запорозької Січі, її знищенню московськими військами, співвідношенню сил двох сторін на 4 липня 1775 р., діям кошового отамана П.Калнишевського, долі козацької старшини, заслання кошового у Соловецький (на Білому морі) монастир³².

Отже, аналіз стану вивчення постаті кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського в кінці XVIII – на початку ХХ ст. засвідчив нерівномірне зацікавлення цією проблематикою і

неоднозначне ставлення до неї. Потрібно віддати належне тому, що саме історичні розвідки зазначеного періоду і публікації документів, спогадів заклали основу для подальшого формування напрямку об'єктивних досліджень з історії Нової Січі та безпосередньо діяльності П.Калнишевського. Однак, зазначимо, що вже в той час з'явилися і перші псевдодослідження, що висвітлювали цю проблематику з позиції офіційного ставлення Російської імперії до Запорозької Січі.

- ¹ Шовкун Ю.І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П.Калнишевського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Пер.-Хм. держ. педаг. ун-т ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 20 с.
- ² Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорізького (Передмова та коментарі Г.К.Швидько). – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.
- ³ Там само. – С. 563.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Ефименко П. Ссылные малороссияне въ Архангельской губернии 1708 – 1802 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. III. Сентябрь. – С. 391 – 412.
- ⁷ Ефименко П. Калнишевский послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи 1691 – 1803 // Русская старина. – 1875. – Кн. XIV. – С. 405 – 420.
- ⁸ Эварницкій Д.И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. – СПб., 1888. – Ч. II. – С. 386.
- ⁹ Там само. – С. 390.
- ¹⁰ Эварницкій Д.И. Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевский. – Новочеркасскъ, 1887. – 16 с.
- ¹¹ Эварницкій Д.И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. – СПб., 1888. – Ч. II. – 472 с.
- ¹² Эварницкій Д.И. Сборникъ материаловъ для исторіи запорожскихъ казаковъ. – СПб., 1888. – 284 с.
- ¹³ Эварницкій Д.И. По следамъ запорожцев. – СПб., 1898. – 238 с.
- ¹⁴ Запорожье в конце XVIII века (Современная записка, сделанная накануне взятия Сечи) // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVII (4). – С. 628 – 637; Ходатайство Потемкина о замѣнѣ запорожской старшины смертной казни заточеніемъ въ монастырь // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. Сентябрь. – С. 191 – 193.
- ¹⁵ Одовецъ К. Історія України за часовъ Петра Великого и Катерины. – Львовъ, 1886. – Ч. II. Петро Кальнишевский. – С. 16 – 33.
- ¹⁶ Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О.Тодійчук, В.Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В.Ульяновського. – К., 1995. – С. 372 – 456; Антонович В.Б. Три національні типи народні // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О.Тодійчук, В.Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В.Ульяновського. – К., 1995. – С. 90 – 101.
- ¹⁷ Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве. – С. 436.
- ¹⁸ Антонович В.Б. Три національні типи народні. – С. 98.
- ¹⁹ Ф.Н. Родина Калнишевскаго // Киевская старина. – 1892. – Май. – Т. XXVII. – С. 249 – 277.
- ²⁰ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького / Упоряд. С.В.Абросимова та ін. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 374.
- ²¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 260.
- ²² Багнюк А. Двісті років без гетьмана. Два століття тому на Соловках було замордовано Петра Калнишевського // Україна молода. – 2003. – 16 жовт.
- ²³ Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строитель, кошевомъ низового запорожскаго войска, Петръ Калнышѣ. – Полтава, 1908. – 36 с.
- ²⁴ Макаренко Н. Памятникъ Украинского искусства XVIII века // Зодчій. Журналь архитектурный и художественно-технический. Органъ Императорского Спб. Общества архитекторовъ. – 1908. – № 24. – С. 211 – 215; Макаренко Н. Памятникъ Украинского искусства XVIII века // Зодчій. Журналь архитектурный и художественно-технический. Органъ Императорского Спб. Общества архитекторовъ. – 1908. – № 25. – С. 220 – 222.

²⁵ Колчин М.А. Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря // Русская старина. – 1887. – Кн. X. – С. 45 – 69; Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI – XIX вв. Исторический очерк. – М., 1908. – 164 с.

²⁶ Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист.-биограф. очерк Ф.П.Шевченко, В.А.Смолия. – К., 1991. – 400 с.; Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. Вступна стаття В.А.Смолія, П.С.Соханя. – К., 1992. – 733 с.

²⁷ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист.-биограф. очерк Ф.П.Шевченко, В.А.Смолия. – С. 268.

²⁸ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. Вступна стаття В.А.Смолія, П.С.Соханя. – С. 425 – 426.

²⁹ Ефименко А.Я. История украинского народа / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В.А.Смолий. – К., 1990. – С. 345.

³⁰ Там само. – С. 346.

³¹ Там само. – С. 473.

³² Аркас М. Історія України-Русі (Вступне слово і комент. В.Г.Сарбея). Факс. вид. – К., 1990. – 456 с.

Дается оценка личности последнего кошевого атамана Запорожской Сечи П.Калнышевского в исторических исследованиях конца XVIII – начала XX вв.

Ключевые слова: П.Калнышевский, кошевой атаман, Запорожская Сечь, казачество, исторические исследования.

There is given the estimation of the figure of a last ataman of Zaporoz'ka Sich P.Kalnyshevskiy in historical researches at the end of 18th – the beginning of 20th century.

Keywords: P.Kalnyshevskiy, ataman, Zaporoz'ka Sich, the cossacks, historical researches.

ДИНАМІКА ЗМІН ТРАДИЦІЙНИХ ОБРЯДІВ ВЕЧОРНИЦЬ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

У статті проаналізовано трансформацію вечорниць на Тернопільщині та досліджено ступінь збереженості традицій у цій місцевості.

Ключові слова: трансформація, вечорниці, дівчачий вечір, ворожіння, любовна магія, Калита.

Календарно-побутові обряди українців є феноменальним явищем. Вони набувають актуальності у процесі відродження традицій українського народу. Осмислення традиційної культури українців на Тернопільщині дає нам величезну інформацію про історію, звичаї, світоглядні уявлення народу. Особливий інтерес становить народна культура українців Тернопільщини, яка мало досліджена в наш час. Зокрема, важливе наукове значення мають календарні свята та обряди, які увібрали в себе основні риси соціального життя, позначені впливом інших слов'янських народів даного регіону.

Під впливом християнства ряд свят давнього походження в календарному циклі, які не є сумісними з християнством, втратили своє значення і зводяться до вшанування того чи іншого святого. Також ряд свят втратили актуальність у зв'язку з науково-технічним прогресом, зміною свідомості сучасної людини, процесами урбанізації, зростанням значення міської культури.

Традиційні українські вечорниці та пов'язані з ними свята зимового календаря Катерини та Андрія пройшли трансформацію і набули нових рис.

Вечірні зібрання молоді в різних місцевостях називалися: вечорниці, вечурки, супрядки, музики. На Тернопільщині побутовала назва "вечорниці". На вечорницях дівчата працювали (пряли, шили, вишивали), а хлопці розважали дівчат, влаштовували різноманітні ігри, співали, танцювали, розповідали всілякі бувальщини та небилиці й заважали дівчатам працювати.

Вечорниці поділялися на два види: буденні, де в основному працювали, допомагаючи собі піснею, й веселими жартами, та святкові, на яких танцювали і розважалися. Якщо молодь розходилася додому "з першими півнями", то це вважалися вечорниці, якщо ж засиджувалися аж до третіх півнів, то це були вже досвітки. Саме з такими святковими вечорницями й досвітками пов'язане виконання багатьох обрядових церемоній та звичаїв протягом зими.

На Тернопільщині вечорниці були своєрідним клубом для сільської молоді, де молодь розважалася, спілкувалася. Кожна частина села, а то й кожна вулиця мала свою хату для вечорниць. Навіть на маленьких хуторах, було не менше, як дві хати для вечорниць, бо вважалося, що ходити на ті самі вечорниці рідним братам чи сестрам не годиться. Це зазвичай була хата вдови, яка жила сама.

На вечорниці збиралися тільки дівчата і хлопці, а одружені чоловіки і заміжні жінки ніколи на вечорниці не ходили.

Крім звичайних вечорниць, була колись ще, так звана, складчина. Як правило, вона проходила лише чотири рази в рік: на третій день Різдвяних свят, Великдень і на заговини – перед Великим постом і Пилипівкою.

Назва походить від того, що дівчата й хлопці "складались" і влаштовували спільні розваги з вечерею, музикою й танцями.

В обов'язки дівчат входило приготувати вечерю, а для цього вони зносили в хату, як кажуть у народі, хто що мав: одна – муку на вареники, друга – сир, капусту, третя – масло, сметану тощо¹.

В обов'язки ж хлопців входило забезпечення зібрання музикою, спиртними напоями а також солодощами для дівчат: цукерками, медяниками, марципанами.

Традиційним святом української молоді було Катерини (свято дівочої долі), яке припадало на 7 грудня (24 листопада за старим стилем). Саме в цей день дівчата ворожили на майбутню долю та судженого.

7 грудня християнський світ відзначає день пам'яті великомучениці Катерини ("чиста душею" – так перекладається її ім'я із грецької). Катерина була дочкою грецького царя Ксантоса. Мати Катерини була таємною християнкою. Саме вона познайомила дівчину з християнським вченням. Близько 373 року Катерина була страчена за віру. Через декілька років єгипетські християни знайшли останки мучениці й поховали їх у монастирі на Синайській горі².

В Україні, загалом і на Тернопільщині ставлення до Катерини, як і до інших святих великомучениць, було особливим: довірливим і житейським. Невипадково свято Катерини називали святом "дівочої долі". Це вже пізніше церква прив'язала це свято до Святої Катерини. Сподіваючись на розуміння й допомогу святої, дівчата просили її про щасливий шлюб, злагоду в сім'ї. Проте це свято не оминувало і чоловіків. На Тернопільщині напередодні Катерини парубки постили, щоб Бог послав їм добру жінку. Дівчата варили борщ і кашу з пшона. Опівночі вилазили по черзі на ворота, тримаючи горнята з кашею та борщем, обгорнуті новим рушником, тричі гукали: "Доле, доле, ходи до мене вечеряти". Добре, коли в цей час заспіває півень – доля обізвався. Якщо впала з неба зірка – погасла доля. Іноді замість долі дівчина зверталася до коханого³.

В українців побутувало багато дівочих ворожінь про долю і щасливе заміжжя. Майже всі вони пов'язані з віруваннями в магічну силу води, вогню, зерна⁴.

У дослідників немає єдиної класифікації видів любовної магії. Перш за все виділяють прикмети та власне ворожіння. А.К.Байбурін, зазначав, що прикмети в основному базуються на реальних спостереженнях, а ворожіння, як правило, ігнорують досвід⁵. П.Г.Богатирьов розрізняв магічні дії, тобто ворожіння, гадання і прикмети. На його думку, той хто ворожить вірить в те, що він підкорює собі природу або іншу людину; гадання характеризується тим, що з нього дізнаються майбутнє, але не можуть його змінити; а прикмети є повністю незалежними від людини (функція людини в цьому випадку обмежується лише спостереженнями)⁶. Ю.В.Попович зазначив, що прикмети відрізняються від магічних обрядів тим, що людина не виконує ритуальних дій, а лише спостерігає за діями людей навколо, поведінкою тварин, змінами погоди та за власними відчуттями, снами, надаючи своїм висновкам форми забобонів⁷.

В.Я.Пропп, систематизуючи види ворожінь, прийняв класифікацію, в якій головною визначальною ознакою любовних магічних дій є їх методи: сон, штучно викликані зорові образи (вигляд судженого, долі у дзеркалі), слухові образи (прислухання до гавкоту собак), жеребкування (чий "балабушок" першим з'їсть собака; виливання розтопленого воску в холодну воду), виконання ритуальних пісень⁸.

Далі ми покажемо збережені деякі види ворожінь за такою класифікацією.

Зараз на Тернопільщині не ворожать на Катерини, а лише на Андрія. Проте респонденти згадують про давні ворожіння.

Ворожили, зокрема, так: зрізали гілки вишні чи сливи і ставили їх у воду або в горщик із землею на покуті. Якщо вони розцвітали до Різдва або Нового року, це обіцяло скорий шлюб. У такий же спосіб ворожили про здоров'я або смерть у наступному році. Для цього у воду ставили гілочки по кількості членів сім'ї, позначаючи їх кольоровими нитками. Чия гілка розквітне – той довго житиме, чия всохне – захворіє або помре. Рослини, що розквітали в найбільш суворий зимовий час, були зрозумілим народному світогляду символом нового відродження природи. Тому їм приписувалась особлива сила – магічним способом пов'язана з долею людей⁹. При цьому важливим було оберігати віщу вишневу гілочку від ока священика, коли він під час посту входить до хати з молитвами, а під час свят із кропилом, щоб гілочка не засохла або ж він сваритиме за тяжкий гріх. Тут простежується ставлення християнської релігії до народних звичаїв. Зараз на Тернопільщині нерідко теж ворожать на вишневу гілочку (але на Андрія), правда серйозно не вірять у здійснення цього ворожіння.

Також поширеним було ворожіння, завдяки якому дівчата дізнавалися, чи мають вони шанс вийти заміж цього року. Для цього вони виходили надвір, на дровітню, набирали не рахуючи, дров, і заносили їх до хати. У хаті рахували – якщо парне число, дівчина вийде заміж цього року, якщо не парне – доведеться ще сидіти в дівках. На Бойківщині (наприклад, на Турківщині) цей обряд і зараз виконується на Андрія¹⁰.

Наступним зимовим святом, яке дещо перегукується з Катериною є день Андрія. Народна назва цього свята Калита. Особливо важливим воно було для молоді, оскільки в ніч на Андрія проводились андріївські вечорниці зі всім комплексом ворожінь на майбутню долю. Це свято припадає на 13 грудня (30 листопада за старим стилем). За церковним календарем це день пам'яті мученицької смерті одного із дванадцяти апостолів Христових – Андрія Первозванного. Згідно з легендою, святий проповідував християнство у Скіфії й дійшов аж до Києва, де на одному із пагорбів поставив хрест зі словами: "Чи бачите гори ці? Повірте мені, на них засяє благодать Божа"¹¹.

В українській традиційній обрядовості в день Андрія або Калити проводився ряд давніх, ритуалів язичницького походження, що мали переважно любовно-магічне та аграрно-магічне спрямування. В Калиті яскраво простежуються дві сюжетні лінії, перша пов'язана з культом сонця, друга – із шлюбною магією. Це свято припадало на найбільш темний період року, коли як кажуть, день до обіду. При допомозі магічних ритуалів люди намагалися допомогти сонцю розгорітися. Найтісніше пов'язаний з культом сонця вогонь, в тому числі домашнє вогнище, тому на Калиту так широко використовувались атрибути печі та знаряддя праці, якими господиня поралася коло вогню – кочерга, хлібна лопата, рогаці, горня, сажа. Обрядовий хліб – калита також нагадує сонце, він обов'язково круглий, як сонце, в середині з діркою, до того ж вимазаний медом. Золотий мед, принесений бджолами (божими мухами) також символізував сонце і широко використовувався в цей день. Ним намащували калиту, іноді жартуючи, хлопці вмочали пальці в мед і мазали дівчатам вуста, щоб солодкі були. З меду готували і напої на калиту. Варто відмітити, що горілку на молодіжних вечорницях, як правило, не вживали.

Такі веселощі і розваги на андріївські і катерининські вечорниці припадали на час Пилипівського посту і, отже, ніякою мірою не відповідали нормам християнської моралі. Спроби духовенства подолати цю народну позацерковну традицію, не дали бажаних наслідків.

В період андріївських вечорниць на Тернопільщині співали своєрідних пісень. В деяких селах старші люди ще пам'ятають такі пісні. Наприклад, жартівлива пісня, яку співали хлопці дівчатам:

Ой на Андрія гадали дівки,
Щоб не лишали їх парубки,
А ми всі ходили в друге село,
Щоб дівкам нашим заздро було.
По других селах маєм дівчат,
В наших з-за тину лиш ноги стирчать.
Най си шукають в мужів вдівців,
Чи десь по селах чужих хлопців¹².

Також велику увагу приділялося іменинникам свята. Про Андрія складали пісні:

Андрій за горами
З гарними дівками.
Андрій з-за гір іде,
Гарне дівча веде.
Мати зобачила,
Їсти зготовила.
Перед сина меду,
Перед невістки леду.
Пан Біг то побачив,
Їду перемінив.
Андрій леду вкусив,
На ліжко ся рушив.
– Тобі, жінко, тобі
Штири коні в возі.
Мати то почула

Сину виказала
 – Мені, сину, мені
 Щом тя годувала.
 – Камінь, мамо, камінь.
 Щос мня зчарувала¹³.

Одним із найбільш цікавих прийомів любовної магії приурочених до дня Андрія, було "засівання конопель" (іноді замість конопляного використовувалось насіння льону, маку тощо). Сіяли коноплі біля криниці чи біля межі, примовляючи:

Святий, Андрію!
 Я на тебе коноплі сію,
 А спідницею волочу,
 Бо дуже заміж хочу.
 Дай же, Боже, знати,
 З ким весілля грати¹⁴.

На Бучаччині Тернопільської області говорили так:

Андрію, Андрію!
 Я коноплі сію,
 Тихенко волочу:
 Віддаватися хочу¹⁵.

На Чортківщині Тернопільської області зберігся до нашого часу традиційний обряд "сіяння конопель". Після слів: "Андрію, Андрію, коноплі ти сію, сію та волочу віддаватися хочу" дівчата кладуть миски з водою, світять свічки, ходять довкола, говорячи "Первозданний Андрію, на Тебе ся надієм! Долю хочемо знати, просимо допомагати. Зійди до нас в цей вечірній час, в цю годину благослови кожну дівчину". Усі підходять до своєї миски і моляться навколішки: "Андрію, Андрію, Тебе благаю, до Тебе взиваю, Зійди, зійди і долю проречи! Хай побачу, почую, що мені віщує. Хай знаю, що мене чекає. Амінь". Хреститься. Якщо у воді з'явиться відображення хлопця, то дівчина невдовзі вийде заміж¹⁶.

На Підгаєччині Тернопільської області зафіксована пісня про сіяння конопель, де простежуються майбутні відносини невістки і свекрухи.

Коноплі кидаю, спідницю я мочу,
 Дівка чорнобрива, трохи гонорова
 віддаватися хочу.
 Хлопець молоденький вміє жартувати,
 Візьме за рученьку, приведе до хати.
 А свекруха скаже: "Ой вставай, лінива,
 йди, подій корови тії, щос привела".
 "Я вже подояла тії, щом привела,
 Тільки ті лишила, що їм ту застала"¹⁷.

В образі засівання конопель до початку ХХ ст. зберігалися деякі архаїчні риси. Так, у багатьох місцевостях дівчата на Андрія сіяли коноплі роздягненими. За народним віруванням, голе тіло – важливий засіб чарівництва¹⁸.

У цей вечір намагалися побачити свого обранця в дзеркалі.

Проводилися ворожіння, щоб дізнатися про професію майбутнього чоловіка, риси характеру, зовнішній вигляд, матеріальне становище, главенство у майбутній сім'ї¹⁹.

"Увечері на Андрія дівчата бігли до річки чи ставка і занурювали руку в воду. По тому, що діставали з дна (шматочок шкіри, соломинку, тканину, деревину), судили, яким буде ремесло судженого: швець, хлібороб, ткач, стельмах, боднар. Ворожили й на кілках у тину. Пересно-

ували нитками дорогу: яке ім'я мав чоловік, що заплутувався в тих нитках, таке, гадали, матиме й наречений"²⁰.

Нами зафіксовано сучасний вид даного ворожіння. Так, наприклад, щоб дізнатися ім'я свого майбутнього чоловіка, треба вийти на вулицю і спитати ім'я першого чоловіка чи хлопця²¹.

Також в наш час інколи виконують обряд приготування вареників з заліплюванням всередину напису імені хлопця. Дівчата носять в роті воду з трьох криниць. Кожна дівчина, по черзі, кидає свій вареник на окріп і дивиться, який скоріше випливе. Яке ім'я прочитає, так буде називатися майбутній чоловік.

Ім'я судженого на Тернопільщині сучасні дівчата дізнаються так. Пускають перстень по столі, де ставлять три предмети, названі чоловічими іменами, примовляючи:

Ой, Андрію, Андрієчку,
Даруй мені надієчку.
Скажи мені, Андрієчку,
Ой чи любить Василечко,
Ой чи любить, чи кохає,
Чи давно вже другу має?
Чи давно вже іншу має,
Мене бідну забуває?
Покотись, лишень, колечко,
Скажи мені Андрієчку,
Чи Василь, чи Миколечко,
Чи Степан, чи Михайлечко?²²

Відомий спосіб ворожіння на ім'я. День перед Андрієм дівчата готують аркуш паперу з іменами хлопців і один порожній. Їхня кількість повинна відповідати рокам дівчини. Ввечері ці записки кладуть під подушку, а зранку витягують. Яке ім'я витягне, таке і в чоловіка буде, а якщо порожній, то ще в дівках сидітиме²³. Можна провести аналогію з цим видом ворожіння, який пройшов трансформування. Адже відомо, що подібний вид ворожіння мав місце в давнину, правда тоді дівчата ворожили так на Катерини. "Напередодні цього свята дівчата клали під подушку листочки з різних дерев, на яких помічали різних хлопців. Серед них мав бути яблуневий листочок – для дівчини. Лягаючи спати, дівчина читала молитву долі, аби та змило-сердилася над нею, а вдосвіта прохала найменшого в родині хлопчика витягти одного з листочків: який витягне, за того й вийде заміж, а як випаде листочок з яблуні, то доведеться подівувати ще"²⁴.

У наш час на Тернопільщині відомо ще кілька ворожінь із свічкою. В тарілку наливають води, запалюють свічку і кожна дівчина крапає воском у воду. Кількість крапель має бути рівною рокам. Далі важливу роль відіграє уява і фантазія кожної дівчини, оскільки що вона побачить з утвореного воску, те і буде в її житті²⁵. Наприклад, серце, що віщує кохання, корону – на вінчання, чоловічу фігуру – майбутнього чоловіка, або щось невідоме, химерне. Все залежить від того, як трактувати те чи інше утворення з воску.

Наступний вид ворожіння виконують не лише дівчата, але й хлопці. До великої миски з водою прив'язують паперові стрічки з бажаннями. У порожню половинку горіха ставлять свічку. До котрої стрічки підпливе свічка і запалить, те бажання і збудеться²⁶.

У хлопців є своє ворожба: хто швидше витягне перстень з миски з водою, той першим оженився.

Ще один вид ворожіння на майбутню долю зі свічкою. На тарілку ставлять листок паперу скручений в кульку, підпалюють і ставлять над свічкою, так щоб тінь від полум'я падав на стіну. "Малюнок" на стіні розкаже про майбутню долю. Наприклад, дівчина може побачити корону – на вінчання, серце – на кохання, якщо важко розібрати, то це віщує щось погане.

На Підгаєччині Тернопільської області "кладуть під тарілку перстень, мірт і ляльку. Що дівчина витягне – таку долю матиме. Скажімо, перстень – невдовзі заміж вийде, мірт – за дружку піде, лялька – народить позашлюбну дитину. В деяких селах кладуть стрічку, барвінок і мірт. Стрічка – дівування, мірт – розлука, барвінок – заміжжя"²⁷.

Якщо в сім'ї є кілька дівчат "на виданні", то ворожать на чоботи. По черзі перекладають від стіни до порога. Чий чобіт першим "стане" на поріг, та дівчина перша заміж вийде.

На заході Тернопільщини збереглася традиція пекти перед святом Андрія "балабушки". Тісто для них колись замішували на непочатій воді, яку кожна дівчина повинна була принести потайки в роті з річки або з криниці. Намастивши салом, їх клали на долівку – кожна дівчина пильнувала свій. Тоді заводили в хату голодного собаку. Чий "балабушок" собака швидше вхопив – та дівчина незабаром заміж вийде. Залишений хлібець свідчив про те, що принаймні ще рік його господиня буде чекати на судженого. Дослідники відзначають, що звичай "пекти балабушки" зберігся на Опіллі²⁸. Опілля – територія північно-західної частини Подільської височини в межах Львівської, Івано-Франківської і центрального західного виступу Тернопільської областей, знаходиться між Волиню, Поділлям та Прикарпаттям.

Узагальнюючи види магії, етнологи поділяють її на магію подібності (гомеопатичну, імітативну) та дотику (контагіозну або контактну магію)²⁹. Наприклад, розквітла гілочка вишні, внесення парної кількості дров, поїдання псом балабушок, собачий гавкіт, сіяння конопель тощо – це приклади магії подібності. Натомість напування хлопця специфічним напоєм, вмивання та натирання свого обличчя речовинами, що роблять його гарнішим, та ін. відносяться до контактної магії.

Велика популярність дівочих ворожін пов'язана з тим, що дівчині в традиційному суспільстві зазвичай не властиво було самій обирати собі судженого. Пропозицію одружитися завжди виявляв чоловік (тому чоловічих ворожін про шлюб зафіксовано значно менше)³⁰. Заповітною мрією кожної дівчини традиційного суспільства було якнайшвидше вийти заміж, оскільки сама жінка не могла себе реалізувати. Незаміжня жінка залишалася поза суспільством, її не приймали до молодіжного гурту, а без чоловіка вона не могла набути статусу молодиці. В традиційному суспільстві дівчат, які довго не виходили заміж називали "перестарками"³¹. Тому кожна дівчина намагалася швидше вийти заміж і набути статусу господині. Ідеалом жінки в українському суспільстві завжди була господиня та мати, в оселі якої чисто і затишно, чоловік порядний і не п'яниця, діточок ціла купа і всі чистенькі, доглянуті, здорові³².

Сучасний статус дівчини на Тернопільщині вже далеко не залежить від її сімейного становища. Більшість з дівчат прагнуть здобути освіту і побудувати кар'єру. Може цим і пояснюється зникнення багатьох видів ворожіння, оскільки у дівчат з'явилися інші пріоритети в житті.

Варто зазначити про ставлення людей на Тернопільщині до ворожін. За християнською традицією ворожити – гріх. Оскільки населення в регіоні побожне, то багато з них вважають так само. Нами зафіксовано як дівчина ворожила на Андрія, пообіцявши Богу, що робить це останній раз. Мало хто з респондентів може признатися, що ворожив сам.

Особливе місце серед великої кількості андріївських звичаїв займала обрядова гра "калита", яка супроводжувалася жартами і сміхом. "Калита" – круглий пісний корж, печений на меду – у світоглядних уявленнях українців символізував сонце. Солярні культи в календарних обрядах, що приурочені до зимового сонцестояння, збереглися в обрядовій поезії, звичаях та обрядах новорічного циклу³³.

Слід зазначити, що калиту повинні були випікати всі дівчата разом. Обов'язково кожна повинна взяти участь у приготуванні коржа, зокрема місити тісто по черзі. Кожна має місити свій маленький шматочок калити, замовляючи його на коханого хлопця.

Калиту пекли з пшеничної муки і обмазували медом та прив'язували до сволака. Зараз корж чіпають на мотузку до стелі приблизно на рівні зросту людини. Учасники гри по черзі підстрибують, намагаючись відкусити шматок калити. Корж відхиляється, тому це досить складно зробити. Зазвичай робили так, що один кінець мотузки довший, то можна смикати за нього, що ще більше ускладнює завдання.

Біля калити стояв черговий – "пан Калетинський" з квачем із сажою в руках, щоб не давати "пану Коцюбинському" (ним міг бути кожен бажаний) вкусити калиту. Якщо "пан Коцюбинський" обмащений сажою, він програв і його змінює інший.

На Борщівщині Тернопільської області колись гра "Калита" відбувалася так: до калити на довгій палиці з мітлою, ніби на коні їхав парубок і підстрибуючи намагався вкусити. При цьому відбувалася така розмова:

- Діду, діду, я до тебе в гості їду.
- По яких ділах?
- Хочу коржа кусати.
- А я буду по пиці писати.
- Як не відкушу, то пиши.
- Ану, біжи!³⁴

На Монастирищині Тернопільської області ця гра відбувалася так: хлопець на рогачі, як на вороному коні, заїжджав до хати зі словами: "Дозвольте до хати калиту кусати". Дівчата, тримаючи сажу в руках, відповідали: "Дозволяємо, але попереджаємо: не вмієш кусати – будемо писати". Ще й жартували: "Дивися, за тобою жаба скаче. В тебе кінь не підкований. У твого коня ноги не парні – одна ліва, друга – права". Якщо хлопець вкусив калиту, то це означало, що він скоро ожениється³⁵.

Зараз цю гру на Тернопільщині часто відтворюють учасники художньої самодіяльності, діти у навчальних закладах. На відміну від інших андріївських звичаїв, у "каліті" брали активну участь не тільки дівчата, а й хлопці.

В грі згадується про вороного коня, на якому їде "пан Коцюбинський", а вороний кінь в світовій міфології – це символ "темної темноти, нов'ю і сили природи, що криється за нею"³⁶.

В ніч на Андрія дозволялись молодіжні бешкети. І тому вранці дехто із господарів знаходив свого воза на даху клуні, а від хат, де жили дівчата на виданні, з'являлись стежини до їхніх залицяльників, позначені буряковим квасом чи потрушені соломою³⁷. Це єдиний вечір в році, коли хлопцям вибачають їхні витівки. На Тернопільщині досить поширений звичай робити "збитки". "Як не догодив батько дівчини хлопцю, ото вже начувайся! Не буде спокою в Андріївську ніч. Намовив кавалер ще кількох хлопаків і пішли цудо витворили: браму вкрали, фіртку вкрали, софу (софа – складені снопи кукурудзи, заготовлені на зиму – С.М.) підрізали. То вже біди натворили, людьом сміх, а газді клопіт"³⁸. Респонденти часто розповідають, що могли так заховати хвіртку, що тижнями шукали або міцно зав'язували чи замотували дротом ворота, щоб господар вранці не міг зразу відчинити їх. "Могли такі чудні збитки зробити, що аж зло брало. То теля вивели з хліва і до сусіда, то пса з будою на хату винесли. Ой, то вже залежало хто з кавалерів більший шибеник"³⁹. Старші люди розповідають, що ці "збитки" мали переплутати стежки злим духам.

Зазвичай "збитки" робили на тих подвір'ях, де були дівчата "на виданню" (було пора виходити заміж). Проте зараз на Тернопільщині ці ритуальні бешкети роблять у всіх господах, де є дівчата, а то й біля садиби старенької самотньої бабусі. Не один господар вночі проти Андрія не спить, пильнує свою хвіртку чи браму. Були й такі випадки, що й ловили "збиточника" за руку або наздоганяли, щоб покарати дуже вже "вредного збиточника".

Слід зазначити, що вже в минулому столітті молодіжні ворожіння та бешкети Андріївської ночі втратили свою магічну функцію і перетворились на традиційні ігри, що супроводжуються сміхом і жартами. Проте відродно, що традиції андріївського вечора відтворюють школярі, студентська молодь, учасники художньої самодіяльності.

Отже, в наш час на Тернопільщині збереглося мало традиційних обрядів андріївських вечорниць. Таке явище як вечорниці взагалі не відбувається. Частково збереглися деякі види ворожінь, які завдяки процесам трансформації змінили мотивацію і виконуються інколи лише заради розваги. Респонденти пов'язують це з несумісністю веселих андріївських вечорниць з пилипівським постом, коли церква забороняла будь-які гуляння. Люди на Тернопільщині вважають себе набожними і віруючими християнами, а за християнським світоглядом "ворожити – гріх", хоча в кожному селі знайдеться так звана "ворожка", яка і "віск зілеє" і "вроки здойме"⁴⁰.

На нашу думку це пов'язано з тим, що у сучасний період в сучасній молоді є багато способів знайомства та розваг, а традиційні вечорниці є для них чимось невідомим. Проте останнє десятиліття помітно зацікавлення молоді українськими традиціями, зокрема, традиціями пов'язаними зі святом Катерини та Андрія. Здебільшого народні традиції відтворюють учні шкільних навчальних закладів на фольклорних святах, колективи художньої самодіяльності. Використовують вони записи ворожінь, обрядів, зроблені українськими етнографами, які описували ці традиції на загальноукраїнському матеріалі.

- ¹ Воропай О. Звичаї нашого народу. – К., 1993. – С. 39 – 56.
- ² Світ українських святкових традицій // Шкода Н.М. Традиції і свята українського народу. – Донецьк, 2007. – С. 11.
- ³ Синенька Б.М. Ой Андрію, Андрієнку. – Тернопіль. 1997. – С. 3.
- ⁴ Борисенко В.К. Традиції та життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000 – С. 16.
- ⁵ Байбурин А.К. Календарь и трудовая деятельность человека. (Русский народный традиционный календарь). – Л., 1989. – С. 12.
- ⁶ Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. – С. 195.
- ⁷ Попович Ю.В. Молдавские новогодние праздники. – Кишинев, 1974. – С. 82.
- ⁸ Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. Опыт историко-этнографического исследования. – Л., 1963. – С. 107 – 108.
- ⁹ Курочкін О.В. Новорічні свята українців. – К., 1978– С. 32.
- ¹⁰ Громова Н.О. Різдвяно-новорічна обрядовість українців Бойківщини (кінець ХХ – початок ХХІ століття). Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – С. 100.
- ¹¹ Слідами апостола Андрія // <http://iryn-mykola.livejournal.com/14769.html>
- ¹² Синенька Б.М. Ой Андрію, Андрієчку. – Тернопіль, 1997. – С. 7.
- ¹³ Там само. – С. 4.
- ¹⁴ Борисенко В.К. Вказ. праця. – К., 2000 – С. 17.
- ¹⁵ Записано від Гординської Оксани Михайлівни, 1985 р. н., в м. Бучач, Тернопільської обл.
- ¹⁶ Синенька Б.М. Вказ. праця. – Тернопіль. 1997. – С. 5.
- ¹⁷ Синенька Б.М. І задзвеніла хата піснями. – Тернопіль, 1992 – С. 5.
- ¹⁸ Курочкін О. В. Вказ. праця. – К., 1978.– С. 34.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Борисенко В.К. Вказ. праця. – К., 2000. – С. 16.
- ²¹ Записано від Шевчук Наталії Петрівни, 1989 р. н., в с. Швейків, Монастирського р-ну, Тернопільської обл.
- ²² Синенька Б.М. Вказ. праця. – Тернопіль. 1997. – С. 5.
- ²³ Записано від Шпунт Ірини Миколаївни, 1987 р. н., в с. Швейків, Монастирського р-ну, Тернопільської обл.
- ²⁴ Шкода Н.М. Традиції і свята українського народу. – Донецьк, 2007. – С. 13.
- ²⁵ Записано від Безущак Ольги Володимирівни, 1988 р. н., с. Швейків, Монастирського р-ну, Тернопільської обл.
- ²⁶ Синенька Б.М. Вказ. праця. – Тернопіль, 1997. – С. 6.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Бойко О. Зимова обрядовість Опілля. – С. 3
- ²⁹ Фрээр Дж. Золотая ветвь. – М., 2003. – С. 18 – 69.
- ³⁰ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев / Под ред. С.А.Токарева. – М., 1983. – С. 65.
- ³¹ Борисенко В.К. Вказ. праця. – К., 2000. – С. 84.
- ³² Гримич М.В. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 17.
- ³³ Борисенко В.К. Вказ. праця. – К., 2000 – С. 16.
- ³⁴ Синенька Б. М. Вказ. праця. – Тернопіль. 1997. – С. 6 – 7.
- ³⁵ Там само. – С. 7.
- ³⁶ Сосенко К. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 64 – 65.
- ³⁷ Воропай О. Вказ. праця. – К., 1993. – С. 21.
- ³⁸ Записано від Турчак Віри Василівни, 1944 р. н., в с. Швейків, Монастирського р-ну, Тернопільської обл.

³⁹ Записано від Матехи Стефанії Іванівни, 1929 р. н., в с. Швейків, Монастирського р-ну, Тернопільської обл..

⁴⁰ Записано від Костів Іванни Григорівни, 1977 р. н., в с. Швейків, Монастирського р-ну, Тернопільської обл.

В статье проанализирована трансформация вечерницы на Тернопольщине и проведено исследование степени сохраненности традиций в этом регионе.

Ключевые слова: трансформация, вечерницы, девич-вечер, гадание, любовная магия, Калита.

Author analyses transformation of get-together (vechornytsi) in Ternopil region and investigates to what extent this tradition preserved here.

Key words: transformation, get-together (vechornytsi), girls only party, fortunetelling, love magic, Kalita.

ЗНАХАР ГРИЦЬКО ПАЙДУН: СЛІДАМИ ОДНІЄЇ СЛОБОЖАНСЬКОЇ ЛЕГЕНДИ

У статті розглядається сюжет однієї легенди з Харківщини, присвяченої взаєминам між гончарем та упирем. Отримавши від померлого чаклуна свої магичні знання, гончар провокує конфронтацію з місцевим знахарем, аби самому утвердитися в його становищі. Деякі архаїчні риси сюжету мають паралелі в обрядовості іраномовних народів. Вони підтверджуються археологічними дослідженнями. Мовний релікт – ім'я знахаря – також походить із іранських мов. Легенда в цілому може розглядатися як частина культурного спадку сарматів та алан.

Ключові слова: гончарство, гончар, етнічна історія, фольклор, легенда, поховальна обрядовість, субстрат, лексика, українці, іранці, алани, осетини, таджики, Слобідська Україна

Поява гончаря у багатьох фольклорних текстах не є випадковою. Подібно до представників інших давніх професій – коваля, пастуха, мірошника – гончар займав у народній свідомості українців особливе місце. На Лівобережній Україні і деяких суміжних територіях гончарі були популярними героями міфологічних легенд. У них часто йдеться про зустрічі гончарів із різними надприродними істотами, в тому числі з ходячими покійниками. Особливо поширена розповідь про те, як до гончаря, котрий заночував на кладовищі, приходить упир і, відвівши його в село, п'є при ньому кров у сплячих¹.

Проте деякі легенди мають складніший сюжет, засвідчуючи тенденцію до концентрації різних архаїчних мотивів довкола образу гончаря. В оповіді зі слободи Ново-Катеринослава Куп'янського повіту на Харківщині гончар теж стає свідком упиревих злодіянь. Його антипод – старий чаклун ("яритник"), який має величезні можливості, що переважають людські, і є дуже небезпечним:

"Іхав ганчарь з горшками і остановився на поляні ночувати. Шкапа пасеця, а він лежить і не спить. От так як опівночі дивиця, розступаєця земля коло його. Земля розступилась, і наверх землі виступила труна; із труни виліз чоловік, знявся і политів. Ганчарь узяв кришку із труни, обчертив нею кругом горшків та й ліг на ній. Так як перед тим, шо заспівають треті півні, прилітає той чоловік, назад ліг у труну, а кришки нима і не причиняєця. Він устав і каже: "Ганчарь, мій дорогий торговець, отдай кришку!" Ганчарь отвiча: "Не отдам, хiба скажиш, де ти був, куди літав і хто ти такий – чи мертвий, чи живий чоловік". Він сперва було замявся, а потім і кажи: "Я єсть мертвець, старинний, привеликий яритник, а літав на одну свадьбу поробити молодим, щоб послули на посаді. Так ти возьми у моїй труні у головах ніж, обріж ним із чотирьох країв крижму тії, що труна всередині оббита, по кусочку, і як найдиш тих молодих в такій-то слободі та підкуриш їх крижмою цією, вони проснуця і тобі будить дана там привелика награда. Та скорій давай кришку, а то міні не время!". Ганчарь обрізає чотирьох країв крижми, отдає кришку. Яритник тоді ліг в труну і аж загуркотів в яму. Земля уп'ять ізішлась, і як будто нічого не було. Січас заспівали треті півні. Ганчарь, як напас шкапу, раненько встав і поїхав у ту слободу, де молоді послули. Приїзжає в ту слободу, коло того двора народу видимо-невидимо. Він будто і ни зна, чого такого миру коло тії хати, і питає: "Що це тут робиця?". Єму розказали, шо так і так пороблино: чи ни можиш ти одробити, ми тобі дамо великі подарки. "Та хто й зна, подивлюся". Ввійшов він у хату, дивиця: молоді як сиділи на посаді, так і послули, і їх ніяк ни розбудять. Узяв він накурив їх крижмою, вони січас же устали, як і не було того. Ганчарь взяв подарки і поїхав собі.

На другу ніч уп'ять став він у полі ночувати, в другому місті. Являється уп'ять той яритник і каже: "Здрастуй, ганчарь, мій дорогий торговець! Ну, шо, був ти у тих молодих і одробив їх?" – "Одробив". – "От шо, мій дорогий торговець, – каже яритник, – як ти їздиш з горшками, а грошей все не маєш, хочиш, я тебе научу яритником бути, так ти, шо задумаєш, те і зробиш?" Ганчарь відповідає: "Та я сорок літ возю ці горшки, у мене велике сімейство, і так тіки, тіки пропитаніє. Так, пожалуста, навчи, щоб міні не їздити уже з цими горшками". Яритник навчив його усе му примусу, а він на другий день поїхав додому. Як приїхав додому, а в сусід свальба. Єго і не покликали на свальбу, а він поробив так, шо молоді і вся свальба розбіглась вовками, поробились вовкулаками. У їхній слободі був охотник такий, шо ловив звіра у полі так: вирита глибока яма, прикрита хворостцем ріденько, а над нею на палці шо-небудь повісить, або курку, або гуску, і звіряка, як тіки стани доставати їх, так і провалиця в яму. На другий день чуть світ до того охотника прийшов старий дід знахур і сказав єму: "Гляди, як підиш до ями і як попадуця вовки, так не бий ізразу, а додивляйся, як є на якому поясок, так розв'яжи єго бо то не вовки, а люди". Охотник пішов до ями, а в ній попалося аж дев'ять вовків; став придивляця, аж вони усі в поясках. Пороз'язував пояски, всі стали людьми. Це була та сама свальба: молодий, молода і вся челядь, як поїзд їхав дев'ять чоловіка, так усі і побігли вовкулаками. Охотник привів їх додому; єго стали угощати за те, шо одробив їм вовкулаків, а він сказав: "Це не мене одного поштуйте, а поштуйте і діда знахаря, Грицька Пайдуну: він мене научив; якби не він, я б їх побив". Покликали знахуря того, угощають єго усим: тіки птичого молока нима єму. Стали уп'ять виряжати поїзд, тіки тронули із двору, корінний кінь під молодими і упав, і ниживий. Знахурь Пайдун і каже: "Не трогайте єго! А ож дивіця, як прийди той самий, шо поробив вас вовками, і буде їсти коня". Так і случилось: прийшов сусід ганчарь і став їсти коня, прямо зубами рве м'ясо кусками і їсть. Тоді запрягли другого коня і поїхали, а ганчаря послі розказнили"².

Такі легенди пов'язані зі стародавніми українськими віруваннями в особливу долю людей, наділених чаклунськими здібностями. Після смерті чаклуни ставали небезпечними мерцями, оскільки не втрачали здатності відвідувати інші світи: тепер іншим світом для них був світ живих. Одним із виявів таких уявлень було поховання жерців і шаманів на особливих кладовищах чи в усамітнених важкодоступних місцях³. Саме з такими представниками потойбіччя має справу гончар у бувальщинах. Він не лише спостерігає за злочинами упирів, коли ті користуються свободою дій, але й активно протистоїть їх керівним впливам, відмовляючись виконувати їхні накази – не хоче пити кров, не погоджується йти до могили, не пускає туди мерця, не повертає йому покришки домовини. Він не хоче відмовлятися від своїх цінностей і коритися упиреві. Це теж варіант уникання, але пов'язаний із відносинами влади і прагненням перейти зі становища керованого на керівну позицію. Гончар свідомо чинить перепони упиреві, заважаючи йому вчасно змінити місце перебування, робить його залежним від себе і, користуючись його важким станом, ставить йому умови, аби отримати потрібну інформацію. Дізнавшись про таємниці упиря, гончар повертає життя вбитим молодят. Після цього він отримав пропозицію упиря перейняти його чаклування і пристав на неї, тому, що дуже надокучило близько сорока років возити горщики й злидарювати. Натомість володіння магічною силою давало гончареві можливість, серед іншого, бути присутнім на сільських весіллях, причому в якості почесного гостя – чаклуна.

У XVIII столітті чаклуни брали участь у доволі велелюдних весіллях навіть у містах⁴. Етнографи XIX століття відзначають особливу владу відьмаків, люб'язно-сторожке до них ставлення. Визнаних чаклунів, як правило, чоловіків, обов'язково запрошували на весілля, по-перше, щоб захистили від підступів недоброзичливців (наслання) і взагалі ворожих сил, а по-друге – щоб самі не зурочили. Приймали їх там підкреслено шанобливо, обдаровуючи і пригощаючи, як найдорожчого гостя. Місцевий знахар вже мав в очах селян відповідну репутацію, і запрошення його було визначене наперед; новим претендентам треба було продемонструвати свою силу. Весілля вважалось найкращим місцем для виявлення чаклунських здібностей. Можливо, тому, що сам обряд виступав змаганням двох родів за молоду. Через це постать чарівника була вкрай необхідною для правильного виконання всіх ритуалів. Він мав убезпечити наречених від лихого ока та інших чар, здійснити над ними певні обрядодії, захистити в дорозі весільний поїзд, вкласти молодят на весільне ложе. Іноді

виконував роль боярина, всіляко підтримуючи хитку рівновагу. Такий чаклун, який добре знав весільний ритуал, був шанованою людиною на селі. Літній гончар, як бачимо, устиг продемонструвати свою владу сусідам, коли ті не запросили його на весілля, – перетворив учасників весільного поїзда на вовкулаків. У той же день шкідництво було виявлене сільським знахарем і покаране. Гончаря викрили і стратили. Спроба обернути весілля на вовків перетворилась на змагання з сили із місцевим чаклуном, яке гончар програв. Подібні поєдинки – засіб довести свою силу і тим самим утвердитися в статусі чаклуна. Характерно, що гончарське чаклунство створює кризову ситуацію, пов'язану зі шлюбом, родиною, фактично з репродуктивними порушеннями.

Звертає на себе увагу те, як звуть діда-чаклуна, – Грицько Пайдун. Його прізвисько чи прізвище походить від української лексеми пайда́ ‘вигода, користь, зиск; приношення, подяка; удача’. *"А попові у піст саме, значить, пайда йшла"*⁵. *"Йшла пайда козаку, – скоро став на знаку за лицарство своє він в громаді"*⁶. *"Як нема пайди, то й з хати не йди"*⁷. Слово й досі зустрічається у мовленні людей старшого покоління. Також зафіксований словниками його фонетичний варіант хвайда́ ‘користь, прибуток’. *"Хвайда з його громаді є, нема що"*⁸. Існує й дієслово пайдити ‘щастити, везти, вдаватися’⁹. *"Дай, Боже, наперед лучче (як хвалилися, що, мов, пайдить)!"*¹⁰ *"Йому не пайдить на коні, а на воли пайдить найбільш"*¹¹. *"Коли у якого господаря буде пакіл, що пробивають ним лід на тім місці, де на Водохрище святитимуть воду, то такому господареві пайдитиме у господарстві й найпаче у пасіці"*¹². Похідними від цих слів є українські прізвища Пайда, Пайдак, Пайдич, Пайдош, які фіксуються писемними джерелами ще в XVI – XVIII століттях¹³.

Етимологічні словники української мови, не подаючи жодних іншослов'янських відповідників, визначають це слово як неясне. В якості можливої етимології пропонується пов'язати його з пайда́ ‘окраєць, велика скибка хліба’, байда́ ‘те саме’¹⁴, з пай ‘частина, частка’, ‘доля’¹⁵. Проте ці припущення не можна прийняти, оскільки через різні історичні обставини вітчизняна лексикологія орієнтувалася головним чином на внутрішньомовну специфіку і замало цікавилася тим, що наше суспільство отримало з культурної спадщини людства¹⁶. Насправді українське слово є іранізмом, і його точні відповідники, з тією ж семантикою, легко можна відшукати в загальнодоступних етимологічних словниках іранських мов, наприклад, осетинської. Осетинське *paıda* ‘користь’, ‘вигода’, ‘зиск’, ‘проценти’, *raǰda* *kænyu* ‘отримувати вигоду, користь’, ‘приносити зиск’, яке доволі точно відповідає українському дієслову пайдити, є й прикметник *raǰdaǰyn* ‘вигідний’. В осетинській це слово збереглося з тих прадавніх часів, коли цій мові ще була чужа фонема *f*, тобто з доби скіфів і сарматів. Згодом під впливом туранських, тобто східноіранських говірок відбувся перехід *r* в *f*. В інших іранських мовах засвідчені перське *faida* ‘користь’, ‘зиск’, яке перейшло до арабської, курдське *paıda*, белуджійське *pauda*, афганське *faida*, а також хорезмійське **faidak* (*f'ydk*), формально тотожне згаданому вище українському антропонімові. Це слово засвоєно з осетинської до багатьох мов, в тому числі кавказьких – аварське *raǰda*, лакське *raǰda*, годоберинське *raǰda*, чамалинське *raǰda*, цезьке *raǰda*, бєжтинське *raǰda*, багвалинське *raǰda*, гінухське *raǰda*, тиндинське *raǰa*, *raǰda*, андійське *raǰda*, чеченське *raǰda*, даргинське *raǰda*, балкарське *fajda*, кабардинське *fajdä*, лезгинське *fajda*, табасаранське *fajda*, будухське *fajda*, абхазько-абазинське *afejda*, *fajda* та інші. Потрапило воно і до поволзьких народів, очевидно, унаслідок їхніх контактів із сарматами й аланами. Марійське *raǰda* ‘доля’, ‘користь’, ‘вигода’, *raǰdale* ‘корисний’, удмуртське *radu* ‘користь’, чуваське *raǰta* ‘користь, вигода’¹⁷. А в слов'янських мовах, окрім української, здавна присутні ще болгарське *фајда*, сербське *фајда*, *вајда*, македонське *фајде*, запозичене також до албанської, словенське *fajda*, хорватське *fajda* ‘вигода’, ‘користь’, ‘здобич’, ‘проценти’, ‘лихварство’ і похідні від них¹⁸. Є у хорватів і прізвище *Paǰdič*¹⁹.

Таким чином, імення одного з героїв бувальщини походить від слова іранського, точніше, сармато-аланського походження. Чаклун має вигоду, користь від своїх здібностей, яка проявляється у вигляді дарунків, підношень, звідси й відповідне прізвисько. Однак бувальщина містить і деякі сюжетні елементи того ж культурного кола. Українці, як відомо, ніж до труни не кладуть. Зате в середньовічних аланів Північного Кавказу та інших територій залізні ножі, серпоподібні чи прямі, іноді з кістяними ручками, вкритими гравіюванням, були неодмінною ознакою кожного дорослого поховання. Спираючись на осетинський фольклор, дослідники

вважають такі ножі знаряддям жертвоприношення тварин і людей володареві потойбічного світу²⁰. На думку інших, ножі, що були покладені у поховання чоловіків салтово-маяцької культури, іноді поблизу голови, відігравали роль оберегів, які захищали покійників або живих від них²¹.

Тому особливо варто згадати про досліджений на території Харківщини, біля того ж таки Куп'янська, Ново-Покровський могильник і синхронне йому поселення, датовані VI – VIII століттями. Хоча поховання на даному некрополі відбувалися за обрядом трупоспалення, є підстави припускати, що матеріальна культура цих пам'яток являла собою перехідний етап від сармато-аланської і черняхівської культур до салтівської. Як доказ цього наводять предмети озброєння й кінського спорядження, глиняні посудини салтівського типу, особливості поховального обряду²².

Попередні спостереження дозволяють говорити про те, що в міфологічній легенді відобразилися ідеологічні погляди іраномовних мешканців придонецьких степів, пов'язані із похоронними традиціями. Досить прикметний щодо цього ґрунтовий Дроновський могильник, де були виявлені поховання зі зруйнованими кістяками. Повне чи часткове руйнування тіл покійників мало їх знешкодити, запобігти їхньому поверненню з потойбічного світу в боєздатному стані з метою помсти. Такий звичай засвідчується в аланів писемними джерелами навіть у XIV столітті. Там же, на Дроновському могильнику, були досліджені п'ять поховань, у яких ноги кістяків були зведені в стопах або перехрещені. Дана традиція мала поширення на катакомбних могильниках салтівської культури. На думку дослідників, перехрещені кістки ніг свідчать про те, що ноги при похованні були зв'язані. На Дмитрієвському могильникові в похованні однієї з катакомб зберігся навіть уривок тонкого ремінця, що лежав на перетині гомілок. Характерно при цьому, що знешкоджування шляхом зв'язування ніг робилося чоловікам старшого віку (від 45 до 70 років). Очевидно, літні люди, які не загинули в бою, як личить чоловікові, а померли вдома, не розтративши до кінця життєву силу, вважалися небезпечними. Український звичай зв'язування рук, ніг, щелеп небіжчика є, до речі, ремінісценцією цього обряду. Крім того, на Дроновському, а також на Волоконовському, Сидоровському могильниках і могильнику в селі Маяки були виявлені скорчені поховання на боці. Кістяки лежали з підігнутими ногами. При цьому три поховання, зроблені за даним обрядом, виявилися більше пізніми, ніж основна маса поховань на Маяках. За доби середньовіччя такі поховання отримали поширення на катакомбних могильниках у Подонні й на Північному Кавказі. Показові щодо цього Верхньосалтівський і Дмитрієвський могильники, а також такі північнокавказькі, як Батан-Чапкан у Черкесії, Верхній Чир'юрт і інші. Поховальний обряд салтово-маяцької культури має паралелі в аланських північнокавказьких катакомбах. Даний звичай у середовищі аланів був, безумовно, пережитком сарматської доби. Можливо, що померлих перед похованням зв'язували мотузками, підрізали їм підколінні жили. Страх перед хтонічними померлими, упирями, був властивий і населенню степів та лісостепу пізніших часів²³, відобразившись у фольклорі.

Щоб захиститися від упиря, гончар окреслює коло віком від труни. Окреслення магічного кола для захисту від нечистої сили практикувалося й іранськими та індоарійськими народами²⁴. Не менш важливим є й той факт, що засобом для повернення померлих молодят до життя слугує оббивка труни чаклуна. Мерці мають прямий стосунок до таїнства відродження²⁵. Поховальний покрив і одяг померлого використовувалися у магічних діях ще в XVII столітті²⁶. Ця обставина також знаходить паралелі в обрядовості іраномовних народів. Зокрема, в гірських таджиків у випадку смерті людини, яка прожила довге й благополучне життя, залишила після себе численних нащадків, при перенесенні на кладовище її решток люди часто стягували тканину чи одяг, якими були вкриті поховальні носилки, і розривали їх на частини, прагнучи отримати хоча б маленький шматочок як запоруку того, що й той, хто його отримав, проживе таке ж довге й щасливе життя. Нерідко така боротьба за частку покриву поховальних мар або й савану відбувалася на похороні впливових і шанованих представників релігійного культу. Те ж саме спостерігалось і серед таджиків та їхніх сусідів на рівнині²⁷. Цей звичай, як і роздавання шматочків тканини тим, хто прийшов на похорон літньої людини, слід тлумачити як обряд, що дозволяв стати спадкоємцем благодатних якостей шанованого померлого найкоротшим шляхом, тобто завдяки своєрідному причащенню²⁸. У таджицьких горян, якщо для роздавання

бракувало тканини, то рвали на шматки старий одяг померлого. Люди прагнули отримати для себе хоча б клаптик такої тканини, вважаючи, що разом із нею здобудуть небіжчикове довголіття та хороші риси²⁹. У випадку хвороб дітей у таджицьких родинах здійснювали різні обряди зі шматочком тканини чи ниткою, відірваною від савану мерця³⁰. Так само й у легенді за допомогою обкурювання крижмом із труни ліквідують кризову ситуацію, пов'язану із репродуктивною сферою.

Насамкінець, головним героєм міфологічної легенди виступає гончар. У салтово-маяцькій культурі, осілий компонент якої в етнічному плані ототожнюють із пізніми аланами, гончарне виробництво зосереджувалося в руках фахових гончарів-чоловіків. Спеціалізовані гончарні майстерні відкрито на Маяцькому, Верхньо-Ольшанському, Дмитрієвському, Суворовському та деяких інших городищах³¹. А до числа найбільш ранніх пам'яток салтівського типу відносять поселення гончарів коло балки Канцерки, розташованої на правому березі Дніпра, на межі сучасних Запорізької й Дніпропетровської областей. Там відкрито три селища. У результаті розкопок вдалося виявити вісімнадцять двохярусних гончарних горнів, які мають аналогії на території поселень салтівської культури на Сіверському Дінці й на Нижньому Дону. Особливу цікавість становить канцерська кераміка, серед якої дуже поширені великі тривухі глеки³². Пошуки її аналогій ведуть на Північний Кавказ, де в середині I тисячоліття одержав поширення даний тип посуду. Дослідники відносять виникнення канцерських поселень до межі VI – VII століть. Могильник, який міг би бути залишений жителями даних поселень, поки не виявлений. Однак на підлозі однієї з майстерень були знайдені уламки черепа людини зі слідами штучної деформації, що здавна застосовувалася сармато-аланськими племенами. Це дало підставу вважати гончарів балки Канцерки аланами. Інформація про кавказьке походження жителів Канцерки не суперечить даним письмових джерел, які локалізують аланів у I тисячолітті на Кавказі. Фрагменти канцерської кераміки були також виявлені біля села Вознесенки, де перебував військовий табір. Пам'ятники даного типу були зафіксовані й на лівому березі Дніпра, трохи вище острова Перун, а також біля села Олексіївки в Дніпропетровській області на лівому березі Дніпра. Окремі фрагменти цієї кераміки були знайдені в долині річки Шиянки. Майже всі об'єкти Канцерки загинули від пожежі, а деякі зберегли явні сліди розгрому. Гадають, що майстерні перестали існувати у результаті нападу ворожих до осілої людності тюркомовних кочівників. На думку деяких дослідників, носії пам'яток канцерського типу не зникли безвісти, а змішалися із місцевим слов'янським населенням, засвоївши ряд особливостей його культури³³.

Магічна сила була в очах традиційної суспільства знаком і синонімом фаховості. Гончар у легенді має здатність до спілкування з надприродними істотами, які навіть почувають до нього певну прихильність. Він переймає у них чаклунське уміння, яке перебуває поза соціальними рамками. Користуючись своїми магічними здібностями, гончар може цілеспрямовано сформулювати кризову ситуацію як умову своєї затребуваності. При цьому він опиняється у ситуації конфронтації як із магом-професіоналом, так і з сільською громадою. Досліджувана міфологічна легенда з Харківщини містить низку архаїчних рис, які, судячи з етнографічних паралелей та даних археології, беруть початок у віруваннях, обрядовості і звичаєвості сарматів та аланів. Аналіз сюжету легенди і наявного в ній мовного релікту, а саме імені сільського чаклуна, вказує на стійкість місцевої фольклорної традиції, яка довго зберігала зв'язок із культурою степових іраномовних племен.

¹ Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1897. – Вып. 2. – С. 97 – 98; Иванов П. Народные рассказы о ведьмах и упырях: (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1891. – Т. 3. – С. 224; Манжура И. Малорусские рассказы и поверья (Екатеринославской губ.) // Живая старина. – СПб., 1892. – Вып. 1. – С. 79; Топорков А.Л. Гончарство: мифология и ремесло // Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. – Л., 1984. – С. 41; Афанасьев А.Н. Народные русские сказки. – М., 1861. – Выпуск V. – С. 140 – 144; Крачковский Ю.Ф. Быт западно-русского селянина // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – М., 1873. – Кн. 3. – С. 200 – 201.

² Иванов П. Народные рассказы... – С. 222 – 224.

- ³ Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С. 59.
- ⁴ Райан В.Ф. Баня в полночь. Исторический обзор магии и гаданий в России. – М., 2006. – С. 123.
- ⁵ [Гринченко Б.]. Словарь української мови, зібрала редакція журналу "Кієвская старина" / Упорядкував, з додатком власного матеріалу Б.Грінченко. – К., 1908. – Т. III. О – П. – С. 87.
- ⁶ Вік (1798 – 1898): Українська поезія від Котляревського до останніх часів. – К., 1900. – Т. 1. – С. 305.
- ⁷ [Гринченко Б.]. Словарь української мови... – Т. III. О – П. – С. 87.
- ⁸ [Гринченко Б.]. Словарь української мови, зібрала редакція журналу "Кієвская старина" / Упорядкував, з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1909. – Том IV. Р – Я. – С. 389.
- ⁹ [Желеховский Е., Недільський С.]. Малоруско-німецький словар / Уложили Е. Желеховский і С.Недільський, ц.к. професори гімназії в Станіславі. – Львів, 1886. – Том II (П – Я). – С. 596; [Гринченко Б.]. Словарь української мови... – Том III. О – П. – С. 87.
- ¹⁰ [Номис М.] Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В.Марковича і других / Спор. М.Номис. – СПб., 1864. – С. 8.
- ¹¹ [Гринченко Б.]. Словарь української мови... – Том III. О – П. – С. 87.
- ¹² [Номис М.] Українські приказки, прислів'я... – С. 263.
- ¹³ Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: У 2-х томах. – Львів, 2007. – Т. 2. Н–Я. – С. 783; Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів, 2005. – С. 424.
- ¹⁴ Етимологічний словник української мови: У семи томах. – К., 2003. – Т. 4. – С. 256.
- ¹⁵ Рудницький Я.Б. Етимологічний словник української мови. – Оттава, 1982. – Т. II (випуски I – II). Д – Б. – С. 892.
- ¹⁶ Іларіон, митрополит. Етимологічно-семантичний словник української мови. – Вінніпег, 1994. – Т. IV. П – Я. – С. 555.
- ¹⁷ Миллер Всеv. Осетинские этюды. Часть вторая. Исследования // Ученые записки императорского Московского университета. Отдел историко-филологический. – М., 1882. – Выпуск второй. – С. 84; Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. В 2-х томах. – Чебоксары, 1996. – Т. 1. А – Ритгван. – С. 379; Забитов С.М., Эфендиев И.И. Словарь арабских и персидских заимствований в лезгинском языке. – Махачкала, 2001. – С. 126; Забитов С.М. Арабизмы в лексике восточнокавказских языков. – М., 2001. – С. 88; Жирков Л.И. Аварско-русский словарь. – М., 1936. – С. 92; Селимов А.А. Словарь восточных заимствований лезгинского языка. – Махачкала, 2010. – С. 270; Магомедова А.А. Багвалинско-русский словарь. – Махачкала, 2004. – С. 283; Магомедова П.Т. Тиндинско-русский словарь. – Махачкала, 2003. – С. 277; Халилов М.Ш., Исаков И.А. Гинухско-русский словарь. – Махачкала, 2005. – С. 287; Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. – М., 1977. – Т. 2. П–I. – С. 100; Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М.-Л., 1958. – Т. I. А – К. – С. 448; Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М.-Л., 1973. – Т. II. L–R. – С. 235 – 236.
- ¹⁸ Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. – Wien, 1886. – S. 57; [Героv Н.]. Речникъ на българскій языкъ съ тлъкувание рѣчи-ты на българскы и на-рускы / Събраль и изтлъкуваль Н.Героvъ. – Пловдив, 1904. – Чясть пята. Р – Я. – С. 471; Мургоски З. Речник на македонскиот јазик. – Скопје, 2005. – С. 836; Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb, 1971. – Knjiga prva. A – J. – S. 503; Абаев В.И. Историко-этимологический словарь... – Том II. L – R. – С. 236.
- ¹⁹ Чучка П. Прізвища... – С. 424.
- ²⁰ Ковалевская В.Б. Кавказ и аланы: Века и народы. – М., 1984. – С. 36 – 37.
- ²¹ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. – М., 1989. – С. 192; Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. – М.-Иерусалим, 1999. – С. 210.
- ²² Бубенок О. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К., 1997. – С. 24 – 25.
- ²³ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... – С. 183 – 187, 245; Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии... – С. 38, 40, 59, 209; Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – М., 2003. – С. 395 – 396; Бубенок О. Ясы... – С. 33 – 34.
- ²⁴ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969. – С. 221; Снесарев А.Е. Этнографическая Индия. – М., 1981. – С. 223.
- ²⁵ Элиаде М. Очерки сравнительного религиоведения. – М., 1999. – С. 322.
- ²⁶ Елеонская Е.Н. Сказка, заговор и колдовство в России: Сб. трудов. – М., 1994. – С. 169, 114 – 115; Турилов А.А., Чернецов А.В. К характеристике народных верований восточных славян (по данным письменных источников) // Истоки русской культуры (археология и лингвистика). – М., 1997. – С. 103.

- ²⁷ Кармышева Б.Х. Архаическая символика в погребально-поминальной обрядности узбеков Ферганы // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии: Историко-этнографические очерки. – М., 1986. – С. 165 – 166.
- ²⁸ Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма (оссуарии). – М., 1971. – С. 34.
- ²⁹ Бабаева Н.С. Древние верования горных таджиков Южного Таджикистана в похоронно-поминальной обрядности (конец XIX – начало XX вв.). – Душанбе, 1993. – С. 57 – 58, 88.
- ³⁰ Чвырь Л.А. Опыт анализа одного современного обряда в свете древневосточных представлений // Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. – М., 1983. – С. 137.
- ³¹ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... – С. 55, 57, 60; Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии... – С. 35 – 36, 54, 59, 74, 91 – 92, 119 – 120, 167, 186.
- ³² Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II – XIII ст.). – К., 1975. – С. 118 – 159.
- ³³ Бубенок О. Ясы... – С. 25.

В статье рассматривается сюжет одной легенды с Харьковщины, посвященной взаимоотношениям между гончаром и упырём. Получив от умершего колдуна свои магические знания, гончар провоцирует конфронтацию с местным знахарем, дабы самому утвердиться в его положении. У некоторых архаических черт сюжета имеются параллели в обрядности ираноязычных народов. Они подтверждаются археологическими исследованиями. Языковой реликт – имя знахаря – также происходит из иранских языков. Легенда в целом может рассматриваться как часть культурного наследия сарматов и алан.

Ключевые слова: гончарство, гончар, этническая история, фольклор, легенда, погребальная обрядность, субстрат, лексика, украинцы, иранцы, аланы, осетины, таджики, Слободская Украина

The article deals with the plot of one legend from the Kharkiv region, devoted to the interrelations between a potter and a vampire. Having received from the dead warlock his magic knowledge, the potter provokes a confrontation with the rural sorcerer to be confirmed in this position himself. Some archaic features of the plot have parallels in the ceremonial rites of the Iranian nations. They are confirmed by the archaeological investigations. One linguistic relict, the name of the sorcerer, descends from the Iranian languages too. The legend as a whole could be regarded as a part of the cultural heritage of the Sarmatians and the Alans.

Key words: pottery, potter, ethnic history, folklore, legend, funeral ceremonies, substratum, vocabulary, the Ukrainians, the Iranians, the Alans, the Ossetes, the Tajiks, the Slobodian Ukraine.

РОЛЬ В.Б.АНТОНОВИЧА (1834 – 1908) У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

У статті розглядається археологічна діяльність видатного українського історика та археолога, професора Університету Св. Володимира В.Б.Антоновича.

Ключові слова: історія археології, персоналія, В.Б.Антонович.

У першій половині XIX ст. на території України постали два центри з вивчення археологічних пам'яток і стародавньої історії України. Перший такий осередок з'явився в Одесі, де в 1825 р. було створено Міський музей старожитностей. Пріоритетним напрямом досліджень цього осередку була антична археологія Причорномор'я та Криму.

У той самий час починає формуватися археологічний осередок у Києві, поштовхом до чого стали постійні будівельні роботи, що проводилися внаслідок розбудови міста. Спочатку зацікавлення розкопками виникло в поціновувачів старовинних речей, які не були фахівцями з історії. Однак уже в 1835 р. при Університеті Св. Володимира був створений "Временный Комитет для изыскания древностей", а через рік за ініціативою згаданого Комітету при Університеті засновано Музей старожитностей. Цей період діяльності київського осередку характеризується поєднанням аматорських підходів і першими спробами застосування наукових методів до розкопок археологічних пам'яток¹.

Ситуація змінюється у 70 – 80 рр. XIX ст., коли українські дослідники починають поступово впроваджувати наукові підходи та методи до вивчення старожитностей. Якщо для російської археології цей період нерозривно пов'язаний з ім'ям видатного археолога графа О.С.Уварова (саме він у 1864 р. засновує Московське археологічне товариство, а в 1869 р. скликає I Археологічний з'їзд у Москві), то для української археології цього періоду знаковою постаттю стає знаний історик, етнограф і археолог, багатолітній професор Університету Св. Володимира Володимир Боніфатійович Антонович. Внесок цього непересічного вченого у формування української археології спробуємо розглянути детальніше. Одразу наголосимо, що існує доволі багато праць, присвячених біографії, громадській і науковій діяльності В.Б.Антоновича, що, звісно, викликано надзвичайно широкою сферою зацікавлень вченого.

Не зупиняючись детально на біографії дослідника, відзначимо, що він здобув гарну освіту. Спочатку В.Б.Антонович навчався в одеських гімназіях, а в 1850 р. вступив на медичний факультет Університету Св. Володимира. Після закінчення університету вчений працював декілька років за фахом, але швидко зрозумів, що медицина – не його покликання і вступив на історико-філологічний факультет. Після захисту в 1870 р. магістерської дисертації "Останні часи козацтва на правому березі Дніпра" В.Б.Антонович став доцентом Університету Св. Володимира і вдало поєднував викладацьку та наукову діяльність. Докторська дисертація "Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда" дала йому змогу в 1878 р. очолити кафедру історії, а згодом стати професором і обійняти посаду декана історико-філологічного факультету в тому самому університеті.

Наукова діяльність В.Б.Антоновича припадає на перехідний етап у розвитку української історіографії – час поступової зміни романтизму на позитивізм, тому у працях дослідника поєднуються "дух народу" та верховенство фактів. Для дослідника авторитет фактичного матеріалу є настільки непорушним, що він заперечує можливість задовільно вирішити питання, у дослідженні яких не можна опертися на міцні фактичні дані. Саме тому однією з головних рис В.Б.Антоновича як археолога була обережність у висновках, адже вчений розумів багатоваріантність інтерпретації матеріальних залишків².

Загалом археологічні праці В.Б.Антоновича важко відокремити від його робіт з історії або етнографії, адже вчений вважав, що історію неможливо вивчати лише за писемними джерелами, без використання методів різних наук – археології, антропології, етнографії, нумізматики тощо, адже саме ці науки та їхні методи можуть доповнити або пояснити детальніше, а часом і зовсім по-іншому показати минулі етапи народного життя. Він намагався донести до своїх учнів думку, що археологічні джерела для історичного дослідження мають не менш важливе значення, ніж писемні свідчення³.

Початок активних досліджень молодого доцента Університету Св. Володимира на ниві археології збігається з часом проведення перших Всеросійських археологічних з'їздів. Так, уже на II Археологічному з'їзді, що відбувся у 1871 р. у Санкт-Петербурзі, представником від Київського університету був В.Б.Антонович, який підготував доповідь про класифікацію давніх могил української території⁴.

Мабуть, саме цей з'їзд поклав початок багатолітній співпраці та дружнім стосункам двох знаних дослідників – В.Б.Антоновича та графа О.С.Уварова. За ініціативою цих вчених було вирішено провести наступний Археологічний з'їзд у Києві. Таким чином, по поверненні до Києва, В.Б.Антонович бере безпосередню участь у підготовці та організації першого київського з'їзду. Як один з організаторів, дослідник мав чимало роботи перед відкриттям, зокрема він ретельно підбирав археологічні матеріали для виставок, збирав доповіді, які мали бути заслухані на з'їзді, планував розкопки. Та незважаючи на численні організаційні труднощі, зокрема й фінансові, завдяки наполегливій співпраці В.Б.Антоновича та О.С.Уварова в 1874 р. у Києві відбувся III Археологічний з'їзд. Чимало роботи мав В.Б.Антонович і під час роботи самого з'їзду. Так, археолог читав реферати та брав активну участь у їх обговоренні, проводив екскурсії по Києву, детально пояснюючи його історію та археологію, проводив розкопки та пояснював значення знайдених матеріалів⁵.

З одного боку, непересічне значення з'їзду для розвитку археології полягало в тому, що на ньому вирішувалась низка теоретичних і методологічних питань, зокрема питання про предмет і завдання археології, її зв'язок з власне історією. Також потрібно зауважити, що саме київський з'їзд, на відміну від двох попередніх, став насправді міжнародним, адже його відвідали сербські (Ю.Даничич, С.Новаківич), чеські (О.Колер, Я.Ганоль), хорватські (Ф.Рачка) та французькі (Л.Леж та А.Рембо) вчені. Напевне, саме за вдало організований і проведений з'їзд у Києві, 4 листопада 1874 р. В.Б. Антоновича було одностайно обрано членом Московського археологічного товариства⁶.

З іншого боку, київський з'їзд став справжнім проривом у розвитку власне української археології, адже він був по своїй суті українським – переважна більшість зачитаних рефератів стосувалась української археології, етнографії та історії. На нашу думку, саме з цього з'їзду починає втілюватись у життя задум В.Б.Антоновича щодо якомога детальнішого вивчення історії українських земель від первісних часів до сучасності.

У 1899 р. у Києві проходив XI Археологічний з'їзд, організатором і головою якого знову був В.Б.Антонович. Приготування до з'їзду вимагало від дослідника вирішення численних завдань господарського й адміністративного характеру, а також влаштування виставок, планування розкопок і екскурсій, запрошення закордонних колег⁷. Серед запрошених були й українські дослідники з Галичини, зокрема з Наукового товариства ім. Шевченка, які погодились взяти участь у з'їзді, але виключно за можливості прочитання своїх рефератів українською мовою⁸. Для вирішення цього питання В.Б.Антонович витратив чимало часу та зусиль і, здавалось, що навіть зміг його залагодити – граф О.С.Уваров домовився з міністром освіти щодо прочитання рефератів українською мовою. Але на перешкоді стали професор Т.Д.Флоринський та ректор Університету Св. Володимира Ф.Я.Фортинський, які заперечували існування окремої української мови. Своїми діями вони призвели до того, що міністр освіти заборонив виступи українською, а напередодні самого з'їзду знову змінив своє рішення – дозволив доповідати українською, але перед аудиторією не більшою, ніж 25 чоловік. У відповідь на таке рішення члени Наукового товариства ім. Т.Шевченка, головою якого був учень В.Б.Антоновича М.С.Грушевський, відмовилися брати участь у з'їзді, а підготовлені реферати опублікували у "Записках НТШ". Така ситуація, звісно, засмутила і багатьох учасників з'їзду, і організаторів, зокрема В.Б.Антоновича та П.С.Уварова, які старанно намагалися вирішити це питання і долучити західноукраїнських вчених до з'їзду⁹.

Отже, починаючи від II Археологічного з'їзду, на який В.Б.Антонович був делегований як представник Університету Св. Володимира, дослідник бере активну участь у всіх подальших Археологічних з'їздах, включно з катеринославським, що відбувся 1905 р. Спочатку В.Б.Антонович був секретарем, згодом головою, а наприкінці життя і почесним головою відділу "Первісні старожитності", що засвідчує визнання заслуг вченого серед колег та їхню повагу. На усіх з'їздах вчений виступав із рефератами, а інколи й кількома, активно брав участь у обговоренні інших доповідей. Також дослідник у 1880 р. брав участь у міжнародного археологічному конгресі в Лісабоні¹⁰.

Декілька доповідей дослідника, зокрема і реферат, зачитаний на VIII з'їзді в 1890 р. у Москві, присвячено класифікації курганів. Так, кургани Київської губернії археолог поділяє на три типи. Перший тип складають кургани, що належать до кам'яного віку і мають такі підтипи: а). невеликі могили з випростаним кістяком; б). могили без насипів, але з кам'яними плитами і обпаленими кістками у горщиках; в). могили з доволі великими насипами та скорченими пофарбованими кістяками. Другий тип курганів дослідник умовно називає скіфським, для курганів цього типу характерним є інвентар із заліза, хоча трапляються і бронзові речі. Третій тип – це слов'янські кургани, які В.Б.Антонович поділяє за етнічною приналежністю на а). древлянські, що характеризуються неглибокими ямами, а також цвяхами навколо всього контуру скелета; б). полянські, головними ознаками яких є поховання в глибоких ямах, покійника клали повністю озброєним і з конем¹¹.

Звісно, що нині ця класифікація може цікавити дослідників виключно з історіографічної точки зору. Однак потрібно зауважити, що на час написання роботи, це були перші в Російській імперії спроби зробити класифікацію поховань, тобто перейти від простого опису конкретного поховання до загального аналізу, використавши для цього низку ознак. Науковець слушно вважав, що такими ознаками є висота насипу, положення скелету, наявність певного поховального інвентарю. Також вчений відзначав, що вивчення курганів вимагає врахування таких параметрів як географічне розташування та планування.

Цікавою є також доповідь, яку В.Б.Антонович зробив на IX Археологічному з'їзді. У ній археолог припускав, що залізна доба на території Російської імперії просто нашаровувалася на кам'яну, а існування бронзової доби визнавав лише на окраїнах тодішньої держави (на Північному Сході, на схилах Уралу, на Кавказі, у Польщі та на узбережжі Чорного моря). Бронзові ж речі, знайдені на території Київської, Чернігівської та Полтавської губерній вважав "заносними" – їх залишили народи, що проходили цією територією.

Окремо потрібно відзначити інший напрям роботи В.Б.Антоновича на ниві археології, а саме складання археологічних карт. Дослідник усвідомлював, що лише точні дані про могильники та городища певного часу та їх планові розкопки дозволять зробити узагальнені висновки щодо історії стародавнього населення, яке їх залишило. Однак для цього необхідно було зібрати якомога повніші відомості про всі пам'ятки, зосереджені на певній території. Вчений сміливо взявся за цю роботу і в 1895 р. опублікував археологічну карту Київської, а в 1900 р. Волинської губерній. Обидві мапи були результатом багатолітньої систематичної праці дослідника, який використав для підготовки карт низку різноманітних джерел – опубліковані та рукописні матеріали, колекції приватних осіб і музеїв¹². Зазначимо, що обидві праці отримали схвальні відгуки сучасників, які вважали їх надзвичайно цінним внеском у розвиток археології. Згодом за зразком цих мап Ю.Сіцінський склав археологічну карту Подільської, а Д.І.Багалій Харківської губерній¹³. Окремо наголосимо на такій позитивній рисі обох карт В.Б.Антоновича як надзвичайно вдала система пошуку, яку вчений розробив за допомогою географічного та предметного показників. Хоча недоліком обох карт, на нашу думку, є зведення пам'яток занадто широкого хронологічного діапазону. Звісно, карти В.Б.Антоновича давно вже втратили своє значення найповнішого каталогу археологічних пам'яток – відкрито багато нових пам'яток, розроблено нові детальніші карти, але все ж важливість праць дослідника важко заперечити, адже саме вони стали пробразом усіх наступних археологічних карт, а також можуть нести в собі інформацію про зруйновані та втрачені на сьогодні пам'ятки.

Загалом дослідники виділяють два періоди в археологічній діяльності В.Б.Антоновича. Перший охоплює 70 – 80-ті рр. XIX ст. і характеризується проведенням численних розкопок, пошуком матеріалів, їх впорядкуванням і систематизацією. Другий період припадає на 90-ті рр.

XIX ст. і визначається низкою праць, у яких дослідник робить наукові узагальнення на основі своєї попередньої роботи (карти, опис монет і медалей, "Раскопки в земле древлян")¹⁴. Цікаво, що саме цей період діяльності В.Б.Антоновича його найобдарованіший учень М.С.Грушевський характеризує як "замітне послаблення наукової діяльності: від соціальної історії переходить до історичної географії, від історичного народного життя до передісторичного побуту, далі до чисто антикварської нумізматики"¹⁵.

У 1872 р. В.Б.Антоновича призначають завідувачем Нумізматичного кабінету при Університеті Св. Володимира, внаслідок чого до сфери зацікавлень дослідника додається нумізmatика. Уже в 70-х рр. вчений публікує низку статей, що присвячувались монетам, знайденим на території Київщини. Загалом за час роботи В.Б.Антоновича у Кабінеті було кілька десятків тисяч монет, для збирання, класифікації та вивчення яких вчений доклав чимало часу та старань. Підсумовуючи свою роботу у цій галуззі, В.Б.Антонович вирішив зробити опис усіх монет, що зберігалися у Кабінеті, і в 1896 р. опублікував "Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира"¹⁶.

Також потрібно відзначити діяльність В.Б.Антоновича на посаді завідувача Музею пам'яток старовини при Університеті Св. Володимира. Приступив до цієї роботи дослідник у 1873 р., коли, після численних клопотань, було вирішено розділити Музей пам'яток старовини та мистецтва на два окремі музеї – Музей пам'яток старовини та Музей мистецтва. Завдяки зусиллям археолога Музей швидко зростає, наприклад, до 1884 р. колекції поповнились на понад півтори тисячі речей. До нього надходили речі з розкопок, які здійснював сам В.Б.Антонович, а також з досліджень ряду його послідовників, зокрема К.М.Антонович-Мельник, В.Ю.Данилевича, М.Ф.Біляшівського та інших. Також поповнювались збірки музею за рахунок колекцій, що їх дарували приватні особи, та придбаними у любителів старожитностей речами. У 1901 р., вже наприкінці свого життя, В.Б.Антонович передав завідування Музеєм Ю.А.Кулаковському, якому вести музейні справи ще певний час допомагала К.М.Антонович-Мельник¹⁷.

Науковець вважав, що розвиток археології можливий лише з використанням методів природничих наук, що, в першу чергу, було зумовлено освітою вченого, який спочатку закінчив медичний факультет Київського університету Св. Володимира, а потім уже продовжив навчання на історико-філологічному факультеті. Цим і визначається значна зацікавленість науковця антропологією. У 1879 р. В.Б.Антонович брав участь у Антропологічній виставці в Москві, на якій представляв матеріали з розкопок на Київщині, а у 1880-х рр. працював у Парижі в Антропологічному Інституті під керівництвом проф. Топінара. У своїх історичних дослідженнях В.Б. Антонович постійно надає чимало уваги антропологічному матеріалу, пише статті з цієї галузі, зокрема про антропологічні риси трьох народностей – російської, української та польської, публікує рецензії на антропологічні роботи¹⁸.

Дослідник також був одним з ініціаторів заснування щомісячного історичного журналу "Киевской старины", який видавався протягом 1882 – 1907 рр. На сторінках цього часопису, як і в "Киевских Университетских Известиях" та "Трудах Археологических Съездов", опубліковано чимало праць науковця. Однак для "Киевской Старины" історик був не лише постійним автором, а й редактором, який докладав багато зусиль для перегляду та підбору статей для публікації, писав передмови та пояснювальні замітки до матеріалів, що друкувались¹⁹.

Відомо, що за своїми переконаннями В.Б.Антонович був українофілом, підтвердженням чого служить не лише його громадська (він був співорганізатором "Старої громади"), а й наукова діяльність. Історик поставив собі за мету детальне вивчення історії України від первісних часів до сучасності і відповідно до цього задуму він, як професор Київського університету Св. Володимира, формує головний напрям дослідження для ряду молодих істориків. Дослідник вважається засновником так званої Київської документальної школи (суперечки про існування якої точилися ще з часу смерті В.Б.Антоновича), до якої входили такі визначні вчені як М.С.Грушевський, Д.І.Багалій, І.А.Лінниченко, О.С.Грушевський, Д.М.Щербаківський, В.М.Щербаківський, М.В.Довнар-Запольський, В.Ю.Данилевич, В.М.Базилевич, Н.Д.Полонська-Василенко, О.О.Оглоблин. Саме для них В.Б.Антонович добирає теми конкурсних і дипломних робіт, спрямовує їх у написанні магістерських і докторських дисертацій, а результати

їхніх наукових розробок рекомендує до друку в провідних наукових виданнях – "Киевской старине", "Университетских известиях" тощо. Таким чином, протягом досить короткого часу вдалося опублікувати низку так званих "обласних монографій", присвячених вивченню історії окремих регіонів України²⁰.

Частина послідовників дослідника провадять свою наукову діяльність у Києві, зокрема К.М.Антонович-Мельник, В.Ю.Данилевич, М.Ф.Біляшевський, М.В.Довнар-Запольський, Н.Д.Полонська-Василенко, а ряд інших талановитих учнів продовжують справу В.Б.Антоновича в інших українських університетах, зокрема Д.І.Багалій – у Харківському, М.С.Грушевський – у Львівському, внаслідок чого на початок ХХ ст. постають нові осередки вивчення історії та археології України.

Отже, діяльність В.Б.Антоновича у галузі археології характеризується надзвичайно великою кількістю напрямів – це дослідження археологічних пам'яток і підготовка карт, музейницька робота і вивчення монет, організація Археологічних з'їздів у Києві і створення власної школи істориків та археологів. Враховуючи все зроблене вченим, важко не погодитись з думкою ряду дослідників, що саме В.Б.Антоновича був основоположником української археології.

¹ Семенов-Зусер С.А. Скифская проблема в отечественной историографии. – Харьков, 1947. – С. 70.

² Завитневич В. Из воспоминаний о В.Б.Антоновиче, как археологе // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 336; Ляскоронський В. Володимир Боніфатієвич Антонович, як археолог // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 88 – 89; Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 143 – 144.

³ Ляскоронський В. Володимир Боніфатієвич Антонович, як археолог // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 338.

⁴ Козловська В. Значіння проф. В.Б.Антоновича в українській археології // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. Т. 2. – С. 344.

⁵ Данилевич В. Проф. В.Б.Антонович та Археологічний Музей І.Н.О. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 384; Харченко В.Ю. Листи В.Б. Антоновича до графа О.С.Уварова (1873 – 1874 рр.) // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 132 – 141; Григор'єва Л.Р. Київський археологічний осередок наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. // Каразінські читання. Тези доповідей 64-ї Міжнарод. наук. конф. – Харків, 2011. – С. 35.

⁶ Кобилянський А. Дещо з давно минулого // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 356; Харченко В.Ю. Листи В.Б. Антоновича до графа О.С.Уварова (1873 – 1874 рр.) // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 132 – 133.

⁷ Подготовительные работы к устройству XI-го Археологического съезда в Киеве // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 361 – 363.

⁸ Листування НТШ з комітетом по підготовці ХІ археологічного з'їзду // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 363; Назаренко В. Чотири листи М. Грушевського до В.Антоновича // Український історик. – 1991 – 1992. – № 3 – 4. – С. 413 – 415; Листування НТШ з комітетом по підготовці ХІ археологічного з'їзду // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 363 – 364.

⁹ Лотоцький О. Археологічний з'їзд // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 358 – 361; Назаренко В. Чотири листи М.Грушевського до В.Антоновича // Український історик. – 1991 – 1992. – № 3 – 4. – С. 415.

¹⁰ Дорошенко Д. Володимир Антонович: його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – С. 115.

¹¹ Антонович В.Б. О типах погребения в курганах Киевской губернии // Труды VIII археологического съезда. – М., 1897. – Т. 4. – С. 68 – 69.

¹² Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895; Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1 – 134.

¹³ Семейкина Е.Л. Археологическая деятельность профессора Антоновича В.Б. (1830 – 1908 гг.) // Древнее культуры и цивилизации Восточной Европы. Материалы 3-ей Междунар. археолог. конф. студентов и молодых ученых. – Одесса, 1995. – С. 11; Павлуцький В. В.Антонович, як археолог // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 335; Самоквасов Д. Археологические карты В.Б.Антоновича // Синові України. 36. Статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича.

– К., 1993. – С. 55 – 70; Макаренко М. В.Б.Антонович як археолог // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 355.

¹⁴ Дорошенко Д. Наукова діяльність Володимира Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 273.

¹⁵ Грушевський М.С. Володимир Боніфатійович Антонович. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1985. – С. 16.

¹⁶ Антонович В.Б. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее университета св. Владимира. – К., 1896 Ляскоронський В. Володимир Боніфатієвич Антонович, як археолог // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 342; Слюсаренко Ф. Нумізматична праця проф. В.Б.Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 421 – 427.

¹⁷ Данилевич В. Проф. В.Б.Антонович та Археологічний Музей І.Н.О. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 379 – 390.

¹⁸ Козловська В. Значіння проф. В.Б.Антоновича в українській археології // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – С. 344 – 345.

¹⁹ Дорошенко Д. Наукова діяльність Володимира Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 265.

²⁰ Оглобин О. Володимир Антонович та його історична школа // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 281 – 285; Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор "Київської історичної школи". – К., 2005.

В статье рассматривается археологическая деятельность выдающегося украинского историка и археолога, профессора Университета Св. Владимира В.Б.Антоновича.

Ключевые слова: история археологии, персоналия, В.Б.Антонович.

The article deals with the archaeological work of the prominent Ukrainian historian and archaeologist, professor of St. Volodymyr University V.B.Antonovych.

Key words: history of archaeology, personalia, V.B.Antonovych.

ШКІЛЬНЕ НАВЧАННЯ ЯК ФОРМА ЗЕМСЬКОГО СПРИЯННЯ ГОНЧАРСЬКОМУ ПРОМИСЛУ НА ПОЛТАВЩИНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті висвітлюється процес становлення навчальних закладів художнього спрямування на Полтавщині наприкінці XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: губернське земство, розвиток художньої освіти, навчальний процес, гончарний промисел, гончарі.

Організаційні форми шкільної діяльності земств знайшли відображення в Положенні про початкові народні училища, затвердженому 14 липня 1864 року, де визначено право земств засновувати власні заклади¹. Як засвідчують архівні джерела, з 34-х губерній Російської імперії Полтавське губернське земство у період з 1899 по 1908 роки займало I місце з розвитку мережі навчальних закладів². Відкриття професійних закладів було нагальною потребою у вирішенні економічних питань губернії.

У статті аналізуються дії губернського земства щодо організації навчально-виробничого процесу закладів художнього спрямування – Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя, Опішненської, Поставмуцької, Глинської гончарних майстерень, з'ясовано передумови їх створення та основні напрямки діяльності, наповненість навчальних програм, прослідковано вплив закладів на традиційне гончарство регіону.

У сучасній історіографії деякі аспекти діяльності навчальних закладів досліджували вчені Юрій Лащук, Олесь Пошивайло, Віталій Ханко, Людмила Овчаренко³, але організація гончарського шкільництва ще вивчена не повністю, зокрема щодо ролі губернського земства у вирішенні комплексу проблем їх життєдіяльності.

Питання необхідності утворення Опішненської гончарної майстерні піднімалось ще у 1885 році на засіданні губернського зібрання⁴. Цьому сприяли якісні глини, необхідність надання допомоги гончарям у поліпшенні технології виробництва, що стосувалось й інших закладів.

Між тим майстерня розпочала діяльність у 1894 році в новозбудованому і оснащеному за кошти губернського земства приміщенні⁵. З відкриттям закладу у штаті було 4 працівники⁶. Тож, на початковому етапі діяльності майстерні кадрову проблему, при відсутності фахівців на загальнодержавному рівні, можна вважати, було вирішено. Управа вишукувала спеціалістів навіть за кордоном. У хронологічних межах дослідження найбільш вдалим варіантом вирішення цього питання було запрошення на посаду завідуючого майстернею відомого кераміста з Галича Ю.І.Лебішака (1912 р.). Контингент учнів за перші два роки зріс до 30 осіб і надалі періодично доходив такої межі⁷, тож складалось враження, що відкривалась перспектива для освоєння гончарської професії⁸.

Майстерня за своїм призначенням мала організувати навчання місцевих кустарів вдосконаленим технологічним прийомам гончарного виробництва⁹. Слід зазначити, що на той час чимало майстрів бажали підвищити професійний рівень, адже вікові особливості не були обмежені. Програма формувалась так, аби учні проходили послідовний курс вивчення роботи з алебастром, пластичною глиною, формами, станками, тобто вивчали основи виробництва з отриманням документу про здобуті знання. Майстерня функціонувала як зразкова¹⁰. Земство вважало її своєрідною експериментальною базою для вирішення гончарських проблем. Проте вона помітно перелаштовувалась на виготовлення виробів, характерних для фабрично-заводського виробництва: сервізи, набори кавові та для вина, флакони для парфумів тощо. Така динаміка формотворення у сфері життєдіяльності сільських

промислів не завжди була доречною, та й функціональні властивості часто не досягали меж повноцінних¹¹. Потрібно погодитись з висновком мистецтвознавця Олени Клименко: "Штучне втручання в місцеву традицію руйнувало художній образ доробків, призводило до виготовлення еклектичних речей. Керівництвом закладу й губернського земства не враховувалось головне – необхідність розуміння специфіки народного мистецтва, яке не потребувало корегування й цілеспрямованого введення чужорідних елементів"¹². Але ринок відіграв свою роль: майстерно виготовлені вироби вжиткового призначення із збереженням традицій не могли бути умовою успішного розвитку фабричної промисловості. До речі, одним із перших звернув увагу на негативні наслідки для гончарства від подальшого розвитку фарфоро-фаянсового виробництва професор Федір Корольов, у 1894 році він писав: "Поблизу Харкова в Будах відомий виробник фарфорового посуду Кузнецов заснував великий завод, де виготовляють для простого народу дешевий посуд, звичайно кращий, ніж виробляють кустарі; якщо вони не звернуть на ці обставини увагу, то завод Кузнецова скоро знищить гончарство"¹³. І це незабаром почало справджуватись. Тож, ситуація в промислі була досить неординарною.

Як зауважив вчений-керамолог Олесь Пошивайло: "Опішненська майстерня розпочала діяльність з виготовлення тієї продукції, якою годилося б закінчити. Замість того, щоб знайомити гончарів із досконаліми прийомами кустарного виробництва, вона поставила за мету розвинути новий вид промислу – виготовлення фаянсового посуду. Не ставши навчальним закладом, майстерня почала набувати ознак промислового підприємства. Це було однією з найсуттєвіших помилок земства, оскільки ні фаянсові, ні фарфорові вироби не могли бути предметом кустарного виробництва"¹⁴. Однією з найголовніших причин цього була відсутність талановитих спеціалістів-технологів, за висновком інженера-техніка Міністерства землеробства та державного майна професора О.М.Соколова, "це призвело до підриву значення майстерні серед місцевих кустарів і принесло шкоди в ході розповсюдження технічних знань"¹⁵.

Губернське земство, на жаль, не вишукувало шляхів налагодити навчальний процес, аби продовжити функціонування майстерні, як окремого закладу. У грудні 1899 року губернською управою було прийнято постанову про закриття майстерні^{16, 17, 18}. Такими упередженими діями було завдано промислу значної шкоди. Процеси, що в ньому відбувалися, значно ускладнилися¹⁹. Свідченням цього стали проби гончарів змінювати напрямки роботи, спеціалізуючись на окремих підгалузях гончарства: виготовленні кахлів, труб та штампувальної цегли²⁰.

Але розуміючи, що майстерня може стати у великій підмозі щодо вирішення економічних проблем губернії, у 1904 році її роботу було відновлено²¹. Висока кваліфікація відомого кераміста Петра Вауліна, під керівництвом якого працювали гончарі, надихнула їх на вагомі здобутки. Орієнтування на створення художніх керамічних виробів на народному підґрунті дали можливість гончарям виготовити 35 500 одиниць облицювальної цегли малого формату та 986 квадратних і трикутних орнаментованих полив'яних плиток; у 1907 році – до 30 тис. теракотових плиток для внутрішнього облицювання стін Полтавського земського будинку²² (нині Полтавський краєзнавчий музей).

Тож Опішненська гончарна майстерня, хоч і не виконувала навчальної функції, але факт творчого внеску засвідчив необмежені можливості майстрів при використанні технічної бази закладу та реалізації власних технологічних знань, пов'язаних з місцевими традиціями і якісною сировиною. Про необхідність відновлення її діяльності, як навчального закладу, постало питання у 1912 році на Всеросійському з'їзді художників. Як засвідчують архівні документи, "бажаючих учитися було так багато, що майстерня не спроможна була задовольнити прохання всіх кустарів"²³.

Земством розроблявся і втілювався навчальний план фахової підготовки гончарів, проводились дослідження з використанням опішненських глин. Майстерня засвідчувала якість виробництва продукції участю у виставкових заходах не лише місцевого, а й всеросійського, міжнародного рівнів²⁴.

На основі джерельних матеріалів доходимо висновку, що губернське земство намагалося зберегти і розвинути особливості локальної народної кераміки шляхом заснування закладу, аби використати його можливості (створення матеріально-технічної бази, фінансове забезпечення, формування кадрового складу, контингенту учнів, впровадження навчальних програм з урахуванням регіонального аспекту) для поліпшення технологічного рівня доробків з глини,

забезпечення гончарського загалу сировиною, – це ті привабливі сторони діяльності, що сприяли розширенню художніх навиків, розкриттю талановитості опішненських майстрів, які на рубежі XIX – початку XX ст. відзначились високим професіоналізмом на ниві мистецтва.

Миргородська художньо-промислова школа була відкрита 1 листопада 1896 року²⁵. Утримувалась вона за кошти Полтавського губернського земства і Міністерства фінансів²⁶, а згодом фінансову допомогу надавало Міністерство торгівлі і промисловості, яке здійснювало керівництво навчальним процесом²⁷. Цікавою особливістю виявився масовий інтерес до професії кераміста, про що засвідчив вступний іспит, який складало 100 абітурієнтів²⁸, при зарахуванні 55-ти осіб²⁹. З кожним роком контингент учнів збільшувався. Приміром, у 1901 році до школи було зараховано 80 учнів, у 1903 році – 147. Слід звернути увагу, що здобували освіту діти з різних повітів, цьому сприяла підготовча робота органів земського самоврядування. Необхідно зазначити, що саме в земських закладах уперше в історії народної школи зроблено спробу розв'язати проблеми обдарованих дітей³⁰. Показовим є той факт, що навчання було безкоштовне при повному курсі – 5 років^{31, 32, 33}.

Метою школи земство вважало підготовку спеціалістів керамічної справи, які повинні володіти технологією виготовлення різного роду гончарних виробів, починаючи від простих до декоративно-художніх, а також інструкторів для розповсюдження серед кустарів та ремісників художніх і технічних знань³⁴. Поєднання теоретичних занять з практикою було найважливішим у навчальному процесі³⁵.

На той час першими викладачами мистецьких закладів, як правило, були фахівці образотворчого мистецтва. Їхнє звернення до проблем гончарства багато в чому було зумовлене розривом між культурними запитами населення різних соціальних верств і намаганням зберегти самотутнє народне мистецтво³⁶. Деякі з них обмежувалися створенням лише "нового стилю". Тому ряд учнівських робіт – це еkleктична форма з втраченим почуттям безпосередньої життєвості виконання декору, властивого для народних зразків³⁷, про що свідчили виставкові заходи.

Піклуючись про якісний склад педагогічних кадрів³⁸, які впроваджували передові методи навчання, земство зуміло залучити видатних особистостей. У різні часи тут працювали Іван Падалка, Василь Кричевський, Іван Українець, Микола і Осип Білоскурські^{39, 40}.

Привертає увагу той факт, що для проведення практичних робіт вирішувались питання забезпечення закладу сировиною з різних регіонів: Полтавського (білий пісок, мергель, попівська, миргородська глини), Чернігівського (глухівська глина), Катеринославського (каолін). Закуповувались деякі матеріали з-за кордону – фельдшпат і кварц⁴¹. Підвищенню кваліфікаційного рівня майбутніх спеціалістів сприяло проведення практики на фарфорових заводах, зокрема Ессена, поблизу Риги⁴², Імператорському порцеляновому і скляному заводі у Петербурзі (кошти земство передбачало). Відповідна підготовка забезпечувала виконання вихованцями складних художніх і будівельних робіт на замовлення^{43, 44}. З перших років існування школа приймала замовлення з оформлення монументальних будівель, отримувала пропозиції з Росії і з-за кордону⁴⁵. Діапазон творчих пошуків значно розширився за рахунок застосування люстрових полив, технологічних нововведень, що поєднувалися з традиційними способами декорування⁴⁶. Із вдосконаленням технологічного оснащення, зокрема, придбанням літографського станка (1909 р.) якість виробів сягнула європейського рівня.

Основні напрями розвитку художніх процесів у Миргородській школі визначалися двома завданнями: проблемою збереження і відтворення традиційних форм і методів творчості гончарів та їх орієнтацією на промисловий розвиток кераміки з переважанням ручної праці⁴⁷.

Стрімкий розвиток земських ініціатив щодо реформування системи підготовки кадрів – одна з характерних особливостей освітніх процесів на початку XX ст. У звітах управ, навчальних закладів, доповідях земських гласних, інших документах одержала наукове обґрунтування земська концепція української школи⁴⁸. Українське спрямування навчально-виховного процесу мало позитивні результати. В ході вдосконалення навчальних програм збільшувалась кількість предметів і урізноманітнювались спеціалізації. Так, на 1914 рік учні художнього відділення вивчали виробництво фарфору, фаянсу, напівфаянсу, майоліки, керамічного посуду⁴⁹. Збільшення контингенту засвідчує, що престиж закладу зростає⁵⁰, молодь у художній освіті вбачала засіб для забезпечення свого майбутнього. Слід наголосити, що випускники були

належно оцінені тогочасними фахівцями-керамістами, і тим, котрі успішно закінчували школу, пропонувалась робота, зокрема, на фарфоровому заводі в Ризі^{51, 52}.

Хоч в організації навчально-виробничого процесу мали місце серйозні недоліки, особливо в художній орієнтації, і все ж "в окремих новаторських пошуках педагогів та учнів традиційні рішення, мотиви, колорит набували цінних якостей у вигляді високохудожніх інтерпретацій"⁵³. Про рівень навчальної роботи у школі засвідчують тогочасні відзнаки, грамоти, які і донині зберігаються у музеї історії закладу.

Як форми земського сприяння гончарному промислу були відкриті Поставмуцька (1898 р.) та Глинська (1900 р.) навчально-показові гончарні майстерні.

Вже на початковому етапі навчання у Глинській майстерні (Роменський повіт) було зосереджено увагу на освоєнні традиційних способів гончарювання: точіння посуду на крузі, ліплення, малювання та самостійного випалювання⁵⁴. Відповідно до земських документів, це й було головною метою закладу – "покращення техніки гончарської справи виключно в межах виготовлення гончарного посуду"⁵⁵. Починаючи з вироблення таких найпростіших форм, як миски, горщики, – шкільне виробництво поступово вдосконалювало технологічний рівень, і позитивом було те, що в орнаментуванні використовувались місцеві мотиви⁵⁶.

З погляду художнього виховання найбільш ефективним періодом для школи були 1908 – 1913 роки, коли працював заступником директора відомий кераміст, випускник Коломийської школи Осип Білоскурський⁵⁷. Характерною рисою діяльності колективу було спрямування учнів на дотримання ідеї доцільності та органічності в питаннях поєднання форми й декору. Тож художні засади були зорієнтовані на традиції локального гончарства, хоч не вдалося уникнути й робіт еkleктичних. Проте, слід зазначити, що у Глинському навчальному закладі це не стало системою. Вироби майстерні відрізнялися, приміром, від Миргородської школи, де домінувало захоплення декором. Досягнення певної стабільності в організації навчання дало поштовх до проведення її реформування. У 1908 році майстерня була реорганізована в інструкторську гончарну школу Міністерства землеробства та землевпорядкування з трирічним курсом навчання⁵⁸, що стало початком вирішення кадрової проблеми в губернії.

Про позитивний вплив інструкторської школи на розвиток гончарного промислу дізнаємось з директивних земських документів, в яких розкрито шляхи залучення місцевих гончарів до освоєння поліпшених технологічних основ керамічного виробництва⁵⁹. Для гончарів-практикантів школа стала центром удосконалення гончарської майстерності⁶⁰. Тогочасне технічне оснащення (мала три горни), проведення дослідів у шкільній лабораторії, кінцева мета яких – отримання водостійкого черепка і поливи, розроблена методика викладання профільюючих дисциплін, – це ті складові, що впливали на формування фахівця-інструктора, кераміста, які надавали теоретичну і практичну допомогу, що конче потрібно було гончарям. Випускники ставали надійною кадровою основою розвитку промислу на Полтавщині⁶¹.

Розглянуті різноманітні історіографічні та джерелознавчі матеріали дають можливість зробити висновок, що земство на рівнях повітовому, губернському, урядовому, хоч і важким поступом, але власну ініціативу впроваджувало в життя через здійснення комплексу заходів організаційного, фінансового, творчого спрямування, і лише завдяки цьому Глинська школа інструкторів гончарного виробництва змогла виконати історичну місію в поліпшенні технологічного й художнього рівнів гончарного промислу на Полтавщині, у межах тогочасної держави, і навіть за кордоном.

Якщо говорити про необхідність заснування Поставмуцької гончарної майстерні (Лохвицький повіт), то вже історія зародження цього виду ремесла (у 1860-х роках йде згадка лише про 4 гончарів, а в 1900-х – число їх зросло до 200)⁶² дає підстави стверджувати перспективність його розвитку.

Вже в самій назві – "навчально-показова" земство вбачало її доступність для гончарського загалу. І сподівання частково справджувались⁶³. Утримання закладу розподілялось між повітовим і губернським земствами, ще підтримувався незначними субсидіями Відділу сільської економії Міністерства землеробства та державного майна Росії⁶⁴. Проте, будівництво школи передбачалось на незначний контингент – 10 учнів⁶⁵. Для керівництва майстернею, за рекомендацією директора Миргородської школи, був запрошений управою майстер В.В. Терехов, він мав досвід роботи на імператорських фарфорових та скляних заводах у Петербурзі⁶⁶.

Стримувала організацію навчального процесу відсутність на державному рівні навчальних програм, тому перші спроби налагодження діяльності закладу мали хаотичний характер. Для керівництва майстернею земством була розроблена програма дій для оперативного і перспективного вирішення. Особлива увага приділялась практичним дисциплінам. У завдання входило вивчення місцевої глини, розмелювання її, виготовлення поливи, вогнетривкої цегли та черепиці, облаштування горнів. Такі пропозиції зацікавлювали гончарів. Вже на початковому етапі навчання вони могли виготовляти різноманітні вироби як побутового вжитку, так і вишуканий посуд, це: мальовані та фляндровані миски, декоративні предмети, статуетки. Продукція майстерні виставлялася для продажу на різноманітних виставках. Заклад закінчили місцеві гончарі: Григорій Ступка, Михайло Гончаренко, Сергій Німець, Петро Можчіль, Павло та Яків Петренки⁶, які згодом стали відомими майстрами гончарної справи.

Проте, слід звернути увагу, що на засіданні земського зібрання (1899 р.) перший рік діяльності був визнаний незадовільним. Викладацький склад не зміг спрямувати розвиток майстерні на шлях дотримання традицій місцевої народної кераміки. Якщо Роменська земська управа перебувала в постійному пошуку фахівців, які б вивчали й оволодівали творчими методами народних майстрів, то Лохвицька – обмежувалась лише частковим фінансуванням.

У 1906 році школа була закрита⁶⁸. Слід зазначити, що Поставмуцька майстерня знаходилась у центрі визначного гончарського осередку, вага якого випливала не лише з чималої кількості майстрів, а й з народності створюваних у ньому мистецьких речей. Тож зберегти майстерню означало б зберегти й розвинути локальні гончарські традиції, народну культуру краю.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що земські ініціативи щодо відкриття закладів художнього спрямування були викликані, в першу чергу, необхідністю підняття рівня гончарного промислу як складової економічного розвитку губернії. Частина випускників, отримавши професійні знання, приносила їх у маси в гончарні осередки регіону (Миргородська й Глинська школи – в межах держави), це сприяло розширенню знань майстрів у різних аспектах виробництва⁶⁹. Проблеми кустарництва частково вирішувались через залучення місцевих гончарів до роботи в майстернях, що стало суттєвим фактором активізації інтересу гончарів до нових способів гончарювання. Утворенням художніх закладів було покладено початок розвитку професійного керамічного мистецтва, сприяння поліпшенню технології виробництва в гончарних осередках губернії, що було явищем прогресивним.

¹ Гавриш Р. Земська школа на Полтавщині / Відп. Ред. Лобурець В.Є. – Полтава, 1998. – С. 63.

² Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – С. 182.

³ Овчаренко Людмила Гончарні школи містечка Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Український керамологічний журнал. – № 1 (11). – 2004. – С. 119.

⁴ Клименко О. До питання про роботу Полтавського земства з гончарями Опішні // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. – Київ-Опішне, 1993. – Кн. 1. – С. 419.

⁵ Отчет деятельности Полтавской губернской земской управы за 1898 год. – Полтава, 1899. – С. 21.

⁶ Королев Ф.Н. Кустарное гончарство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1892. – Т. 1. – С. 411.

⁷ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1897. – 41 с.

⁸ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1894 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1895. – С. 22.

⁹ Полтавское губернское земское собрание XXXII очередного созыва. (10 – 19 декабря 1896 года). – Полтава, – 1897. – С. 160.

¹⁰ Полтавское губернское земское собрание XXXIV очередного созыва 20 – 30 января 1899 года. – Полтава, 1900. – С. 338.

¹¹ Лащук Ю. Українська народна кераміка XIX – XX ст.: Дис. ... доктора мистецтвознавства. – Львів, 1969 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 16/1. – Арк. 140.

¹² Клименко О. Вказ. праця. – С. 420.

¹³ Королев Ф.Н. Вказ. праця. – С. 411.

¹⁴ Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX – на початку XX століть (Методичні рекомендації). – Опішня, 1989. – С. 14.

- ¹⁵ Там само. – С. 15.
- ¹⁶ Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXVII очередного созыва, 1901 год. – Полтава, – 1901. – С. 53.
- ¹⁷ Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXIII очередного созыва, 1897 года. – Полтава, – 1898. – С. 197.
- ¹⁸ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1899 год. – Выпуск первый – Полтава, 1900. – С. 37.
- ¹⁹ Полтавское губернское земское собрание XXXV очередного созыва. (9 – 18 декабря 1899 года). – Полтава, – 1901. – С. 60.
- ²⁰ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1898 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1899. – С. 33.
- ²¹ О постройке земского дома. – Доклад № 142-й Губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию XI очередного созыва. – Полтава, 1904. – С. 9.
- ²² О постройке земского дома. – Полтавскому губернскому земскому собранию 43 очередного созыва Губернской земской управы Доклад № 107. – Полтава, 1907. – С. 8.
- ²³ Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 38.
- ²⁴ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1899 год. – Выпуск первый – Полтава, 1900. – С. 35.
- ²⁵ Освящение художественно-промышленного училища им. Н.В.Гоголя в г. Миргороде // Полтавские губернские ведомости. – 1896. – № 88. – С. 3.
- ²⁶ Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1904 год. – Полтава, 1905. – С. 1.
- ²⁷ Распоряжения Министерства торговли Полтавской губернской управы о комплектовании Миргородской школы преподавателями и их службы. Заказы разных лиц и учреждений на изготовление керамических изделий // ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 7.
- ²⁸ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1898 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1899. – С. 40.
- ²⁹ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1897. – С. 4.
- ³⁰ Гавриш Р. Вказ. праця. – С. 49.
- ³¹ Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1906 год. – Полтава, 1907. – С. 3.
- ³² Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1901 год. – Полтава, 1902. – С. 7.
- ³³ Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1907 год. – Полтава, 1908. – С. 1.
- ³⁴ Полтавское губернское земское собрание 46 очередного созыва с 1 по 10 декабря 1910 года. – Полтава, 1911. – С. 50.
- ³⁵ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1897 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1898. – С. 23.
- ³⁶ Шагалю Р. Аналіз художніх особливостей творів гончарних промислів // Українська керамологія: Українське народознавство. – Опішне, 2001. – Кн. 1. – С. 129.
- ³⁷ Там само. – С. 130.
- ³⁸ Прошения, о зачислении на вакантные должности преподавателей школы. Заказы разных лиц и учреждений на изготовление керамических изделий // ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 29.
- ³⁹ Ханко В. Осередок мистецької освіти на Полтавщині // Україна в минулому. – VI випуск. – Київ-Львів, 1994. – С. 125.
- ⁴⁰ Списки личного состава и членов попечительного совета; сличительные ведомости о денежных оборотах школы. – ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 21.
- ⁴¹ Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1909/10 учебный год. – Полтава, 1910. – С. 6.
- ⁴² Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1911 год. – Полтава, 1912. – С. 26.
- ⁴³ Заказы учреждений и разных лиц на изготовление керамических изделий, прошение о приеме на вакантные должности, об увеличении жалования преподавателям школы и другим вопросам // ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 18.
- ⁴⁴ Переписка с Полтавской губернской земской управой и разными учреждениями по заказам керамических изделий и о взыскании долгов // ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 8. – 43 арк.
- ⁴⁵ Ханко В. Вказ. праця. – С. 128.

- ⁴⁶ Шмагало Р. Вказ. праця. – С. 132.
- ⁴⁷ Шмагало Р. Там само. – С. 129.
- ⁴⁸ Текущие известия. Украинский вопрос в ученых учреждениях // Киевская старина. – 1905. – Апрель. – С. 56 – 57.
- ⁴⁹ Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1914 год. – Полтава, 1915. – С. 4.
- ⁵⁰ Полтавское губернское земское собрание XLV очередного созыва с 1 по 10 декабря 1909 года. – Полтава, 1910. – С. 117.
- ⁵¹ Там само. – С. 117.
- ⁵² Требования различных учреждений о направлении к ним на работу выпускников школы; переписка по заказам керамических изделий // ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 4.
- ⁵³ Шмагало Р. Вказ. праця. – С. 151.
- ⁵⁴ Лашук Ю. Керамічний осередок у Глинську // Українське гончарство: національний культурологічний щорічник. За роки 1996 – 1999. – Описне: Українське народознавство, 1999. – Кн. 4. – С. 329.
- ⁵⁵ Доклад Ревизионной комиссии Полтавскому Губернскому Земскому Собранию XL очередного созыва. – Полтава, 1904. – С. 5.
- ⁵⁶ Отчет Роменской Уездной Земской Управы за 1903 год. – Ромны, 1904. – С. 79.
- ⁵⁷ Школьна О. До питання термінології півної кераміки: еволюція вогнищ, печей, камінів, кахляних "кухонь", плит // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – 2009. – Вип. 1, 2. – С. 62.
- ⁵⁸ Лашук Ю. Вказ. праця. – С. 329.
- ⁵⁹ Отчет Роменской Уездной Земской Управы за 1903 год. – Ромны, 1904. – С. 122.
- ⁶⁰ Там само. – С. 223.
- ⁶¹ О пособияи Киевской губернской земской управе на развитие кустарного производства // Центральный державный историчный архиву Львові. – Ф.395. – Оп.1. – Од. зб. 2724. – Арк. 72
- ⁶² Морачевский В.В. Промыслы и занятия населения // Россия. Полное географическое описание нашего отечества: настольная и дорожная книга для русских людей. Под ред. В.П.Семёнова. – СПб., 1903. – Т. VII. – С. 182.
- ⁶³ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1898 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1899. – С. 36.
- ⁶⁴ Овчаренко Л. Проблеми гончарної освіти на території Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі діяльності Поставмуцької земської гончарної навчальної майстерні // Історична пам'ять. – № 1. – 2008. – С. 94.
- ⁶⁵ Доклады Лохвицкой Уездной Земской Управы XXXIV очередному уездному земскому собранию 1898 года. – Лохвица, 1899. – С. 98.
- ⁶⁶ Лохвицкое уездное земство. Очерк мероприятий по усовершенствованию кустарных промыслов. – Лохвица, 1901. – С. 17.
- ⁶⁷ Жук В.Н., Пустовіт Т.П., Фісун М.А., Ханко В.М. Наш рідний край (З історії освіти Полтавщини в дореволюційний період). – Випуск дванадцятий. – Полтава, – 1991. – С. 56.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Распоряжения Министерства торговли и промышленности, Миргородской уездной земской управы о помощи увечным воинам и организации курсов для них, отсрочке учащимся военнообязанным, постройке кузнечной и столярной мастерских и других вопросах // ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 34.

В статье освещается процесс становления учебных заведений художественной направленности на Полтавщине в конце ХІХ – начале ХХ века.

Ключевые слова: губернское земство, развитие художественного образования, учебный процесс, гончарный промысел, гончары.

Article deals with the process of the formation of artistic educational institutions in the Poltava Government in the late 19th – early 20th centuries.

Key words: government council, the development of artistic education, educational process, pottery craft, potters.

ГРИГОРІЙ ПАВЛУЦЬКИЙ – ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ТА СВІТОВОГО НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА

Стаття присвячена науковій спадщині видатного дослідника українського та світового народного мистецтва Григорія Павлуцького (1861 – 1924). Особливу увагу приділено теоретико-методологічним підходам дослідника.

Ключові слова: Григорій Павлуцький, народне мистецтво, народна архітектура, еволюціонізм, дифузійонізм.

Григорій Григорович Павлуцький – один із засновників української школи мистецтвознавства, який стояв у витоків наукового дослідження вітчизняної народної художньої культури. Науковій спадщині та громадській діяльності Г.Павлуцького присвячено кілька статей та розвідок Ф.Ернста¹, М.Микитенка², І.Удріс³, В.Афанас'єва⁴, О.Сторчай⁵. Останню з цих робіт можна відзначити як найбільш ґрунтовну. Водночас, варто зауважити, що величезний внесок Г.Павлуцького у розвиток вітчизняної науки безумовно потребує уточнення. Зокрема, недостатньо досліджені наукові погляди ученого, а також теоретико-методологічна база його досліджень.

Г.Павлуцький народився у Києві 19 січня 1861 р. в родині доктора медицини. Після закінчення 3-ї Київської гімназії, він поступив на історико-філологічне відділення Університету Св. Володимира, де першою царинною його захоплення стала класична філологія. Цій же науковій галузі була присвячена перша публікація Г.Павлуцького ("Cornelii Taciti Dialogus de Oratoribus"), написана ще у студентські роки. Однак згодом він переорієнтувався на вивчення мистецтва Давньої Греції. У 1886 р. після закінчення університетського курсу й здобуття кандидатського ступеню, Г.Павлуцький почав викладати історію мистецтва у славнозвісній Київській рисувальній школі М.І.Мурашка. Вірним цьому навчальному закладу Г.Павлуцький залишався до самого його закриття⁶. У 1888 р. молодий дослідник виїхав до Берліна та Парижу, де вивчав музейні колекції та опрацьовував бібліотечні зібрання. Після повернення до Києва він отримав звання приват-доцента, з чого розпочався його довгий та плідний шлях праці у Київському університеті. Вже як університетський викладач Г.Павлуцький здійснює ще дві подорожі за кордон: у 1889 – 1890 рр. до Франції та Італії, а у 1909 р. до Константинополя, Афін та Каїра.

З кінця 80-х та протягом 90-х рр. Г.Павлуцький пише праці, присвячені давньогрецькому вазопису, сакральній архітектурі, мистецькій спадщині Фідія, тощо. Публічний захист праці "Коринфський архітектурний ордер" приніс йому ступінь магістра теорії та історії мистецтва у 1892 р. П'ятьма роками пізніше у Дерптському університеті він захистив докторську дисертацію "Про жанрові сюжети в грецькому мистецтві", присвячену розвитку вазопису та пластики від мікенської цивілізації до початку епохи еллінізму. Характерно, що Г.Павлуцького цікавили насамперед реалістичні сюжети, які відображали повсякденне життя Еллади⁷. Проводить він і паралелі між класичним та сучасним мистецтвом. У 1898 р. Г.Павлуцького було обрано екстраординарним, а у 1902 р. – ординарним професором кафедри мистецтвознавства Університету Св. Володимира⁸. В стінах Київського університету Г.Павлуцький викладав традиційний для тодішньої університетської освіти курс історії античного мистецтва, проте він збагатив його лекціями з візантійського та європейського мистецтва доби середньовіччя та Відродження, російського та сучасного європейського мистецтва, а згодом і мистецтва України. Історію мистецтва Г.Павлуцький викладав також на Вищих жіночих курсах у Києві у 1906 – 1907 рр. Згодом цей курс лекцій було видано його слухачками.

Київському університету Григорій Павлуцький не тільки віддавав усі свої творчі сили, але й жертвував чималі матеріальні кошти. Зокрема, саме завдяки його ентузіазму була налагоджена діяльність університетського Кабінету мистецтв. "Цей кабінет обслуговуючи навчання, був за наочного свідка того як еволюціонували художні ідеї та форми у різних народів світу що про них була мова в лекціях. У цій збірці були й уніка, що заслугоували на почесне місце в щонайкращих музеях. Була тут і книгозбірня з дуже рідкими виданнями. То це зібрав Григорій Григорович виключно своїми силами" – зазначає М.Микитенко⁹. Нажаль, майже одразу після смерті ученого у 1924 р. зібрання Кабінету мистецтв було розграбовано "різними установами" більшовицької влади¹⁰.

Наприкінці XIX ст. Г.Павлуцький дещо корегує коло своїх наукових зацікавлень і звертається до вивчення українського мистецтва. Поштовхом для цього став XI Археологічний з'їзд 1899 р. у роботі якого Г.Павлуцький взяв активну участь. На довгі півтора десятиліття основною темою його наукових розробок стає українська архітектура, насамперед дерев'яне церковне зодчество. Г.Павлуцький долучається до підготовки видання "Старожитності України", яким опікувалося Імператорське археологічне товариство. Першим і, як виявилось згодом останнім випуском "Старожитностей", що побачив світ у 1905 р., стала праця Г.Павлуцького "Дерев'яні та кам'яні храми"¹¹. Більшість матеріалів для цієї роботи була зібрана членами Історичного товариства Нестора Літописця О.Левицьким, І.Каманіним, В.Щербиною, Н.Біляшівським, М.Істоміним, Є.Сецинським, В.Доманицьким та ін., які входили до спеціально створеної "Комісії для опису Старожитностей України"¹².

Заслуга Г.Павлуцького полягала, насамперед, у майстерному мистецтвознавчому аналізі визначних пам'яток церковної архітектури Київщини, Черкащини, Волині та Поділля XVII – поч. XIX ст. Серед них дерев'яні та кам'яні сакральні споруди Вінниці, Чуднова, Полонного, Суботова, Ходорова, Трипілля, Таращі та багатьох інших міст та сіл України. Робота містить докладні креслення та якісні фотографії церков та іконостасів, що істотно підвищує її наукову цінність, адже більшість цих пам'яток була втрачена вже упродовж кількох наступних десятиліть. Неминучість їхньої загибелі відчував і сам Г.Павлуцький, що гірко скаржився на байдужість науковців і недбале ставлення місцевого населення через яке з року в рік зникали безцінні архітектурні шедеври¹³. Тому й намагався він з усією ретельністю зберегти приречені пам'ятки принаймні на сторінках наукової роботи.

Не менш значущим є й вступний оглядовий розділ, вміщений Г.Павлуцьким на самому початку роботи. У ньому учений вперше подає наукове обґрунтування важливості вивчення "національного дерев'яного зодчества" як безпосереднього втілення народного смаку та художньої творчості. Він виділяє українське дерев'яне церковне зодчество в окремий "давній південно-російський архітектурний тип", який вперше аналізує як самодостатній та цілісний культурно-мистецький феномен. Г.Павлуцький виділяє характерні особливості українських дерев'яних церков¹⁴. Так, він зазначає, що відсутність зовнішніх прикрас та чітко відокремленого фасаду, компенсувалася в українських церквах варіаціями форми будівлі, що надавали кожній споруді індивідуального вигляду. Пануючий тип української церкви – трикупольний храм, орієнтований зі сходу на захід і зведений з трьох соснових або дубових зрубів, здебільшого восьмикутної форми. Українським храмам, за словами Г.Павлуцького, притаманна підпорядкованість усіх частин будівлі цілому, значна висота споруди, невелика кількість вікон, наявність відкритих галерей ззовні та майстерно вирізьбленого іконостасу всередині, однакові двері у формі прямокутника зі зрізаними верхніми кутами, а також завжди відокремлене від храмової споруди розташування дзвіниці. Аналізуючи походження стилю української дерев'яної архітектури Г.Павлуцький наголошує на його автохтонності, відмінності від близьких стилів дерев'яної архітектури Польщі та Північної Росії та еволюційному розвитку на місцевому ґрунті. "Малоросійські храми вирости з рідної землі, разом із тими тополями та липами, що їх оточують" – зазначає дослідник¹⁵.

Незважаючи на те, що більшість описаних у роботі храмів була зведена у XVIII ст., Г.Павлуцький на основі аналізу середньовічних писемних та графічних джерел доходить висновку, що традиції українського дерев'яного зодчества почали формуватися ще в епоху Київської Русі¹⁶. Підсумовуючи, Г.Павлуцький зазначає, що до українських дерев'яних храмів "не можна застосувати жодної відомої художньо-історичної схеми, їх не можна віднести ані до

готики, ані до стилю відродження, ані до бароко. Вони самі являють собою стиль, що виник природним чином з будівельного матеріалу й протягом низки століть зберігся незмінним". Дослідник підкреслює, що українське дерев'яне зодчество "є мистецтвом національним, мистецтвом, що зберегло свій національний характер завдяки тому, що воно самостійно переробило й повністю поглинуло усі чужі елементи, візантійські чи західні, які до нього притікали"¹⁷.

Щодо значення праці Г.Павлуцького "Дерев'яні та кам'яні храми", то вже Ф.Ернст називав її "настільною книгою для кожного, хто вивчає мистецтва". Високо оцінена вона й сучасними мистецтвознавцями. Варто також відзначити й суспільно-політичну цінність роботи Г.Павлуцького, адже вона була написана й опублікована в період поживавлення громадського руху за визнання прав української культури на вільний розвиток. Основні положення праці, написані авторитетним мистецтвознавцем, професором Університету Св. Володимира, засвідчували самотність українських культурних традицій і не могли не привернути увагу освіченої громадськості.

Тему української сакральної архітектури Г.Павлуцький продовжував розвивати й пізніше. На XIV Археологічному з'їзді в Чернігові (1908 р.) він представив цілу низку доповідей: "Київські храми домонгольського періоду та їх відношення до візантійського зодчества", "Про походження форм дерев'яного церковного зодчества", "Про церковні споруди у стилі Empire в Полтавській губернії". Як зазначає Ф.Ернст, "жодна з цих статей не має вичерпного значення, не вільна від промахів, тим не менш ці статті значною мірою є основоположними у галузях, які вони зачепили"¹⁸. Г.Павлуцький брав участь також у проведенні XV Археологічного з'їзду у Новгороді (1911 р.), IV Обласного археологічного з'їзду дослідників історії та старожитностей Новгородської та Ростово-Суздальської областей у Костромі (1909 р.).

Українська тематика вписувалася у дослідження Г.Павлуцьким глобальної проблеми адаптації міжнародних художніх стилів на національному ґрунті. До цієї проблеми дослідник звертається насамперед на сторінках масштабної праці "Історія російського мистецтва", для якої він підготував розділи присвячені українському та російському бароко, архітектурі давнього Києва та Чернігова, Володимиро-Суздальського князівства. Г.Павлуцький послідовно відстоює тезу про те, що інтернаціональні стилі, зокрема візантійський та бароковий, потрапляючи до культурного середовища Східної Європи переосмислювалися місцевими майстрами в дусі народних традицій, в результаті чого поставали цілком своєрідні культурно-мистецькі явища. Зокрема Г.Павлуцький зазначає, що "Бароко України, будучи безсумнівно провінціалізмом всесвітнього стилю, має все ж таки дуже багато суто місцевих особливостей і в його галасливій пишності ... знайшов свій прояв своєрідний дух Запоріжжя"¹⁹. Відзначаючи польські та литовські впливи на формування українського бароко Г.Павлуцький зауважує, що й саме воно у свою чергу вплинуло на розвиток барокового стилю у Росії. Стиль, який Г.Павлуцький називає "московським бароко", поряд із типовими декоративними елементами, отримав з України особливий тип шатрової дерев'яної церкви з восьмикутників, що звужуються догори. Ця конструктивна особливість була згодом перенесена з дерева на камінь²⁰.

З аналогічних позицій Г.Павлуцький підходить і до вивчення творчості архітектора Растреллі. Він вважає, що спадщину талановитого італійського митця можливо зрозуміти лише зважаючи на російські архітектурні традиції попереднього періоду: "У сенсі західних форм він тримався стилю бароко і тільки ввів нові декоративні прийоми та орнаменти рококо; у сенсі ж російських форм він завершив той рух, який розпочався ще у XVI ст. І в цьому його заслуга ... Растреллі передає старі російські форми не по-рабському, а зі свободою та витонченістю європейськи освіченого художника XVIII ст."²¹. Свої висновки Г.Павлуцький робить на основі аналізу трьох визначних пам'яток спроектованих Растреллі: храмів Смольного монастиря у Петербурзі, церкви у Петергофі та Андріївської церкви у Києві. З приводу останньої дослідник зазначає, що її устрій найбільше нагадує конструктивні особливості московських храмів XVI – XVIII ст., вплив же української традиції спостерігається у закладеній до плану церкви ідеї корабля²². Таким чином, у працях Г.Павлуцького ми спостерігаємо цікаве явище етнокультурної трансляції: виникнення українського бароко на основі поєднання західних та місцевих традицій, його вплив на формування російського бароко та перенесення готових форм останнього на українські терени.

Поряд із українським мистецтвом, Г.Павлуцький продовжував цікавитися й іншою тематикою. Зокрема, він звертається до проблем вивчення візантійського мистецтва на сторінках публікацій

"До питання про взаємні впливи візантійського й італійського мистецтва" (1911), "Про мозаїки мечеті Кахріє-Джамі в Константинополі" (1906, 1911), "Про походження й розвиток візантійського мистецтва" (1914). Також Г.Павлуцькому належить ціла низка критичних статей та рецензій на сучасні йому виставки та мистецькі течії. У цих роботах проявилася консервативність поглядів Г.Павлуцького: він стримано ставиться до імпресіонізму, гостро критикує кубізм та неофутуризм. Не схвалює він і деякі роботи передвижників, докоряючи їм надмірним захопленням соціально-побутовими сюжетами. Слід зазначити, що й сам Г.Павлуцький писав етюди, віддаючи перевагу пейзажному та зрідка портретному жанру. На початку ХХ ст. його картини експонувалися на колективних виставках у Києві. Як тонкий поціновувач мистецтва, Г.Павлуцький був закоханий у музику, вправно грав на роялі. Микола Микитенко, один із перших біографів Г.Павлуцького, підкреслював, що "його мрії, цілісіньке його життя снувались коли однієї філософської ідеї – об'єднати студії над архітектурою, малярством, сницарством та музикою. "Мистецтво єдине. Виявляється воно по-різному"²³.

Г.Павлуцький брав дієву участь у роботі численних громадських організацій наукового та культурно-мистецького спрямування. Так, учений був дійсним членом Історичного товариства Нестора Літописця, Московського археологічного товариства, Київського кустарного товариства, одним із засновників Київського товариства художників²⁴. Прихильно до Г.Павлуцького ставилися й офіційні кола. Так, за свою роботу на "Старожитностями України" Г.Павлуцький заслужив "висловлення вдячності" самого Миколи II²⁵. У 1913 р. він став дійсним статським радником і того ж року Університет Св. Володимира відзначив свого провідного мистецтвознавця званням заслуженого професора²⁶.

Період українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр. став часом найактивнішої громадської діяльності Г.Павлуцького. "...Після революції 1917 р. – зазначає Ф.Ернст – Павлуцький весь кипів енергією. Натхненний гарячою любов'ю до України, він працював із виключним запалом в усіх українських художніх організаціях, брав участь в організації у Києві Академії Мистецтв, у влаштуванні виставок, з'їздів, у розробці зразків поштових марок, грошових знаків, державного герба, комітеті по вивченню Св. Софії"²⁷.

Г.Павлуцький активно долучився до організації українських національно-культурних установ. Зокрема, він очолив комісію із заснування Української академії мистецтв, сприяв українізації вищої освіти, створенню Українського державного університету у 1917 – 1918 рр., історико-філологічного відділу Української академії наук. Деякий час він займав посаду декана історико-філологічного факультету й в.о. ректора Київського університету (тоді – Київського інституту вищої освіти)²⁸. В рамках щойно створеного Товариства діячів українського пластичного мистецтва, Г.Павлуцький брав участь в організації художніх виставок у Києві, незважаючи на те, що місто знаходилося мало не на військовому положенні. 13 жовтня 1918 р. Г.Павлуцького було обрано головою президії, а з 30 травня 1919 р. почесним головою секції мистецтв Українського наукового товариства, на засіданнях якої вчений неодноразово виступав із науковими доповідями²⁹.

Майже до останніх днів свого життя Г.Павлуцький не залишав викладацької діяльності у Київському університеті, готував до друку цілу низку наукових праць. 15 березня 1924 р. Григорій Павлуцький помер у Києві у віці 64 років від запалення легенів. Вже після його смерті була опублікована його остання робота "Історія українського орнаменту", яку дослідник не встиг завершити. Цю роботу, як зазначає М.Микитенко, учений "писав похапцем, у голодні часи, в холодні часи, в холодній хаті, за таких умов коли працювати було майже неможливо". Г.Павлуцький задумував цю працю як цілісний аналіз орнаментальних стилів, що використовувались на українських землях з найдавніших часів до початку ХІХ ст. Проте, нажаль, опрацювати вдалося лише кілька перших розділів. На сьогоднішній день, висновки наведені у даній роботі, за деяким виключенням, є застарілими. Проте, безперечною є наукова цінність останньої праці Г.Павлуцького, яка становила першу спробу комплексно проаналізувати історичний розвиток української орнаментики. Широка ерудиція автора дозволила відшукати цінні аналогії витворам українського народного мистецтва серед творів світової мистецької спадщини, що наводяться у тексті та у ілюстративних додатках наприкінці книги. Там же наводяться також й самі пам'ятки українського народного мистецтва. Судити про більшість із них ми можемо тільки за зібраними Г.Павлуцьким ілюстраціями.

На початку роботи Г.Павлуцький формулює концепцію свого розуміння української орнаментики. Вона для нього є виключно "народною, себто селянською творчістю", коріння якої сягають дохристиянської доби³⁰. Останній висновок Г.Павлуцького високо оцінюють сучасні мистецтвознавці³¹. У розкритті питання походження українського орнаменту простежується вплив, який здійснила на науковий світогляд Г.Павлуцький популярна у ті часи теорія дифузійнізму. Так, він вважає, що "вся наша орнаментика різних речей хатнього вжитку – пізній відгомін азіатської орнаментики". Під останньою учений розуміє орнаментальні мотиви давніх культур Індії, Китаю, Персії, народів Сибіру та Поволжя³². Вони, на думку Г.Павлуцького, проникають на українські терени під час жвавої торгівлі з арабськими купцями в період Київської Русі. "Первісним" Г.Павлуцький вважав геометричний орнамент на народному одязі та різьбленні по дереву, а також "звірині" мотиви. Пізніше виникає "квітковий" орнамент на рушниках, одязі духовенства та козацької старшини. Цей орнамент – "наслідок нової змішаної культури Сходу й Заходу, яка пишно розцвіла у XVIII ст., але її з коренем вирвав Петро I". З середини XVIII ст. під впливом Росії запанувала поміщицька кріпацька культура. Народне мистецтво вийшло з ужитку суспільної верхівки, але збереглося у селянському середовищі. Саме воно, на думку Г.Павлуцького являє собою "наше давнє мистецтво, отже з нього є власність всього народу, а не окремих його верств"³³.

Цікавим є проблемний підхід Г.Павлуцького до аналізу окремих орнаментальних мотивів. Так, розглядаючи звіриний стиль учений намагається побачити його у цілісному вигляді, вбачаючи безперервний культурний зв'язок між скіфо-еллінським мистецтвом доби раннього заліза, орнаментальними мотивами на тур'ячих рогах з середньовічного кургану Чорна Могила, на шиферних плитах в Софії Київській, капітелі Борисоглібського собору в Чернігові тощо³⁴. Говорячи про геометричний орнамент, поширений на українських сорочках, писанках, посуді, хатах і церковних брамах, Г.Павлуцький знаходить його зв'язок із грецьким вазописом, наводить аналогії серед пам'яток мистецтва етрусків, проводить паралелі з середньоазіатським килимарством³⁵. На думку Г.Павлуцького, геометричний орнамент у різних народів має спільне джерело походження – індоєвропейське або близькосхідне. Наводячи думки різних дослідників, сам Г.Павлуцький схиляється до визнання близькосхідного походження геометричного орнаменту. Візантійський орнамент Г.Павлуцький знаходить на фресках та мозаїках Софійського собору у Києві, книжкових мініатюрах та ювелірних прикрасах киево-руської доби, виконаних у техніці філіграні³⁶. Аналіз рослинного орнаменту на оздобленні рукопису Пересопницького Євангелія розпочинає розділ, присвячений українському орнаменту доби Відродження. Завершити його Григорію Павлуцькому не судилося.

Григорій Павлуцький увійшов до історії етнології та мистецтвознавства як дослідник світового рівня, основоположник вивчення народної архітектури та орнаментики. У наукових поглядах Григорія Павлуцького простежується домінуючий вплив еволюційної школи, адже дослідник наполягав на автохтонному походженні та самостійному розвитку української мистецької традиції. Водночас, Г.Павлуцький наголошував на наявності східних та західних впливів, які збагатили українське народне мистецтво. Дослідникові, таким чином, вдалося подолати методологічну обмеженість еволюційної поєднати її з найкращими ідеями дифузійнізму. Це суттєво посилило наукову цінність наукових праць Григорія Павлуцького, положення яких значною мірою не втратили актуальності до нині.

¹ Ернст Ф. Григорій Григорович Павлуцький // Среди коллекционеров. – М., 1924. – № 5 – 6. – С. 58 – 59.

² Микитенко М. Григорій Григорович Павлуцький // Павлуцький Г. Історія українського орнаменту (з передмовою Миколи Макаренка). – К., 1927. – С. 3 – 4.

³ Удріс І. Григорій Павлуцький: діяльність і спадщина // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 1. – С. 16 – 19.

⁴ Афанас'єв В. Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 13 – 22.

⁵ Сторчай О. З історії мистецтвознавчої та викладацької діяльності Григорія Павлуцького // Студії мистецтвознавчі. – 2004. – № 1 – 5. – С.

⁶ Афанас'єв В. Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 13.

- ⁷ Там само. – С. 13 – 14.
- ⁸ Дмитрієв В., Ляпіна О., Тіщенко І. Павлуцький Григорій Григорович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. – К., 2004. – С. 315.
- ⁹ Микитенко М. Григорій Григорович Павлуцький // Павлуцький Г. Історія українського орнаменту (з передмовою Миколи Макаренка). – К., 1927. – С. 3 – 4.
- ¹⁰ Там само. – С. 4.
- ¹¹ Павлуцький Г. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. – Вип. 1. – К., 1905.
- ¹² Афанас'єв В. Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 15.
- ¹³ Павлуцький Г. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. – Вип. 1. – К., 1905. – С. 1.
- ¹⁴ Там само. – С. 4 – 11.
- ¹⁵ Там само. – С. 12.
- ¹⁶ Там само. – С. 14 – 25.
- ¹⁷ Там само. – С. 31.
- ¹⁸ Ернст Ф. Григорій Григорович Павлуцький // Среди коллекционеров. – М., 1924. – № 5 – 6. – С. 59.
- ¹⁹ История русского искусства. Т. 1 (в 2 кн.). История архитектуры. – М., 1910. – С. 18.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Павлуцький Г. Творчество Растрелли в области церковного зодчества. – К., 1912. – С. 12 – 13.
- ²² Там само. – С. 6 – 9.
- ²³ Микитенко М. Григорій Григорович Павлуцький // Павлуцький Г. Історія українського орнаменту (з передмовою Миколи Макаренка). – К., 1927. – С. 4.
- ²⁴ Афанас'єв В. Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 19 – 20.
- ²⁵ Сторчай О. З історії мистецтвознавчої та викладацької діяльності Григорія Павлуцького // Студії мистецтвознавчі. – 2004. – № 1 – 5.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Ернст Ф. Григорій Григорович Павлуцький // Среди коллекционеров. – М., 1924. – № 5 – 6. – С. 59.
- ²⁸ Сторчай О. З історії мистецтвознавчої та викладацької діяльності Григорія Павлуцького // Студії мистецтвознавчі. – 2004. – № 1 – 5.
- ²⁹ Афанас'єв В. Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 20 – 21.
- ³⁰ Павлуцький Г. Історія українського орнаменту (з передмовою Миколи Макаренка). – К., 1927. – С. 11.
- ³¹ Удріс І. Григорій Павлуцький: діяльність і спадщина // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 1. – С. 18.
- ³² Павлуцький Г. Історія українського орнаменту (з передмовою Миколи Макаренка). – К., 1927. – С. 12.
- ³³ Там само. – С. 13 – 14.
- ³⁴ Там само. – С. 15 – 18.
- ³⁵ Там само. – С. 19 – 21.
- ³⁶ Там само. – С. 22 – 24.

Статья посвящена научному наследию выдающегося исследователя украинского и мирового народного искусства Григория Павлуцкого (1861 – 1924). Особое внимание уделено теоретическим и методологическим подходам исследователя.

Ключевые слова: Григорий Павлуцкий, народное искусство, народная архитектура, эволюционизм, диффузионизм.

The article deals with the scientific heritage of the outstanding researcher of the Ukrainian and world folk art Hryhoryi Pavluts'kyi (1861 – 1924). Special attention is payed to theoretical and methodological approaches of the researcher.

Key words: Hryhoryi Pavluts'kyi, folk art, folk architecture, evolutionism, diffusionism.

ЗАЛУЧЕННЯ ЦИГАН ДО ОСІЛОСТІ, ГРОМАДСЬКОЇ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ у 1920-х роках в УСРР

У статті розкриваються заходи державних органів влади та громадських організацій республіки щодо залучення циганського кочуючого населення до осілого способу життя, участі у громадському житті республіки та розгортання в їх середовищі культурно-освітньої роботи.

Ключові слова: кочуючі цигани, громадська робота, культура, освіта, школи, лікнепи.

Проблема залучення циган до осілости й суспільного способу життя тих народів, на території яких вони кочували, існувала в Україні з середньовіччя. Це питання виникло ще в часи Київської Русі, коли у сусідній з Руссю Угорщині наприкінці XII ст. з'явилися цигани і невеликими групами через Карпати розпочали проникати у Галицько-Волинське князівство. Масово в Україні вони з'явилися на початку XV ст. Переходу їх від кочівництва до осілости закликали королі Польсько-Литовської держави, Речі Посполитої, гетьмани Української козацько-гетьманської держави, імператори Росії. Але примусити основну масу циган відмовитися від кочівництва і зайнятися землеробством, ремеслом чи якоюсь іншою формою осілої виробничої діяльності їм так і не вдалося.

Це питання гостро постало в Україні після революції 1917 – 1921 рр. Незважаючи на громадянську війну та іноземні інтервенції, цигани не залишили Україну. Вони, як правило, швидко покидали ті райони, де проходили бойові дії і виїжджали у більш безпечні регіони РСФРР та у сусідні з Україною Румунію і Польщу. Але після закінчення війни, вони масово знову повернулися в Україну, захопивши з собою багато кочуючи циган з цих країн. Ця численна еміграція була викликана з одного боку тими обставинами, що ВЦВК і РНК УСРР не проводили політику тиску на національні меншини, а навпаки надавали соціальну підтримку, створювали максимальні можливості для вільного розвитку їх національної мови, культури. З іншого – великі території республіки, насамперед, Південно-Східні були степові й негусто заселені. Вони давали можливість циганам зупинитися там своїми таборами на довгий час, вести якісь елементи кустарного виробництва та займатися торгівлею з місцевим населенням.

Але великі і середні, кочуючі на возах, циганські табори, як і переміщення циганських груп населення містами і селами України, не відповідали основі і суті індустріального суспільства, тим більш, політиці і курсу побудови соціалістичного суспільства. Тому вже у 1921 р. вищі законодавчі органи влади і уряд УСРР, а згодом і СРСР, взяли курс й виробили відповідні економічні, соціальні та культурні заходи, спрямовані на переведення всіх циган до осілого способу життя.

Первинним завданням цієї програми було виявлення реальної кількості циган, які мандрували Україною і, враховуючи ці показники, визначити конкретні заходи щодо вирішення фінансової та матеріальної допомоги для забезпечення їх осілости, надати землі для створення населених пунктів й будівництва в них культурно-освітніх закладів. У містах і містечках, якщо туди хотіли поселитися цигани, будувалися вулиці або мікромасиви з приватних будинків циган. Звичайно, завдання перепису циганського населення і визначення точної кількості, особливо кочуючого, було неможливо. Це викликалося тими обставинами, що вони постійно переміщалися з одного району в інший, з однієї області – у сусідню. Були непоодинокі випадки, коли їх барони не допускали переписників до табору, щоб ті вияснили, скільки в ньому перебуває

людей. Отже, підрахувати реальну чисельність циган в Україні на початку 1920-х років було неможливо. Існуюча в архівах статистика їх перепису подає переважно дані про кількість циган, які вже вели осілий або напівкочуючий спосіб життя. Зокрема, за переписом ЦСУ України, у 1926 р. в південно-східних губерніях республіки, Наддніпрянщині, без Волині і Чернігівщини, мешкало 13,570 тис. циган. З них у містах – 2570; селах – 11 тис. осіб. Це було майже на 3,5 тис. осіб більше, ніж у 1921 році¹. Наприклад, якщо у 1920 р. у Сумах, Лебедині, Білопіллі мешкало 98 осіб циганської народності, то у 1923 р. – 128, а у 1925 р. – 152 особи².

Щодо загальної чисельності кочуючи циган, які прибували наїздами в Україні з республік СРСР, Бессарабії і навіть Румунії, найбільшої "циганської" країни світу, на початку 1920-х років, то підрахунки по архівних джерелах показують, що їх було від 40 до 50 тис. осіб³.

Визначаючи рівень освіченості циган, слід зазначити, що серед національних меншин України вони були найбільш неписьменним населенням. Лише 3% циган вміли читати і писати російською або українською мовами. Це були переважно чоловіки, сім'ї яких постійно проживали в містах і містечках й працювали на підприємствах або були зайняті в кустарному виробництві. У той же час жінки-циганки були практично всі неписьменні. Вони не брали участі в культурно-освітній та громадській роботі, а займалися лише сім'єю, дрібною ручною торгівлею, гаданням, жебрацтвом⁴.

Враховуючи таке становище з циганським населенням, ВУЦВК впродовж 1921 – 1924 рр. видав декілька постанов щодо сприяння кочуючим циганам в переході до осілого способу життя. Виконуючи ці постанови, відділи національних меншин Окрвиконкомів виділили циганам з місцевих бюджетів кошти на будівництво житлових приміщень, культурно-освітніх закладів, відкриття кустарних майстерень, земельних ділянок для ведення сільського господарства⁵.

Однак не всі цигани прагнули перейти до осілості. Це тому, що багато з них хотіли зберегти свої кочові традиції, циганський свободолюбивий менталітет, дотримання власних законів в середині своєї спільноти тощо. Не останню роль в цьому відігравали барони. Вони керували цілими циганськими кланами і не хотіли, щоб великі циганські групи населення вийшли з-під їх влади, почали працювати й жити в державі не за циганськими законами та порядками.

Щоб прискорити процес переходу циган до осілості, у грудні 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову "Про заходи до переходу кочуючих циган до трудового осілого життя". У цьому документі було дано розпорядження Наркоматам праці і фінансів республіки організувати виробничі артілі для циган⁶. У лютому 1927 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли Інструкцію "Про проведення заходів економічного, організаційного і адміністративного порядку допомоги переходу кочуючих циган до осілого способу життя та втягнення їх до трудової діяльності". В Інструкції зазначалося, що з метою прискореного вирішення проблеми осілості циганського населення республіки, припинення його бродяжництва та залучення до активного суспільно-економічного життя, необхідно невідкладно вирішити такі питання: надати циганам для поселення фінансово-кредитну допомогу; у місцях їх згуртованого проживання створити культурно-освітні заклади та вивчення у школах рідної мови; виділити землю під будівництво житла і ведення сільського господарства; профінансувати відкриття для циган кустарного виробництва й організацію різних кооперацій; вжити усіх заходів на місцях щодо прискореної адаптації циган до місцевих умов проживання і суспільно-політичного життя в цілому⁷. У доповнення до цього, у травні 1927 р. Мала Президія ВУЦВК прийняла постанову "Про ліквідацію безробіття серед національних меншин". У ній давався наказ Наркомату праці впродовж декількох місяців влаштувати на роботу всіх безробітних з циган⁸. Восени цього ж року РНК УСРР ухвалив постанову "Про організацію виробничих артілей циган та про заходи стимулювання переходу кочуючих циган до кустарної виробничої діяльності". В цій постанові накреслювалася ціла низка економічних заходів, які сприяли переходу циган до осілого життя⁹.

Названі документи в комплексі дали поштовх для прискорення організаційної роботи в республіці щодо закріплення циган на постійне проживання в містах і селах, залучення їх до промислового виробництва, сільського господарства, культурного і громадсько-політичного життя. У місцях компактного проживання циган були відкриті національні школи або у діючих школах класи для дітей-циган з уроками вивчення їх рідної мови. Для цього з освічених циган були вибрані чоловіки та жінки й направлені на прискорені учительські курси філологічного факультету Харківського університету. За спеціальною постановою РНК УСРР (лютий 1926 р.)

на пільгових умовах до вузів та педагогічних училищ приймалася молодь від нацменшин, у тому числі й циган¹⁰. Для дорослого населення відкривалися курси лікнепу. За бажанням слухачів на них викладання велося українською або російською мовами. Наприклад, у Сумах протягом 1925 – 1928 рр. діяли шестимісячні курси. На них навчалося по 6-10 осіб. За цей час ліквідувало свою неписьменність понад 30 осіб, у тому числі 9 жінок¹¹. У Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Вінниці та інших містах були відкриті циганські напівпрофесійні і аматорські музично-хореографічні театри. Діяло багато подорожуючих музично-співочих колективів, які ознайомлювали населення з циганською музикою та піснями.

У 1928 р. в Україні розгорнулася активна робота по розселенню циган на вільні землі Полтавщини, Харківщини, Херсонщини, Одещини. На первинні потреби кожної поселенської сім'ї уряд виділяв по 500 і більше карбованців допомоги, що на той час були великі кошти. Окрім цього, видавалися матеріали на будівництво житла, виділялися присадибні ділянки площею 0,40 – 0,5 га орної землі¹². Впродовж року у південно-східних округах республіки на осілий спосіб життя із зареєстрованих 1218 сімей (5302 особи) на Харківщині перейшло 417 сімей, Херсонщині – 96, Одещині – 68, Лубенщині – 42, Миколаївщині – 20 родин тощо¹³.

Поряд з поселенням, місцеві органи влади проводили й активне залучення циган, як чоловіків, так і жінок, до громадсько-політичної роботи й, насамперед, до участі у виборах до місцевих рад, роботі у кооперативах, артілях, організації концертів, присвячених різним значним датам. Ця робота особливо посилилася після рішення Всеукраїнської конференції циган (серпень 1929 р.), яка закликала всіх ромалів республіки брати активну участь у роботі місцевих рад, комсомольських, молодіжних організацій, профспілках¹⁴. На цей заклик відгукнулося багато циган. Під час виборів до рад у 1929 – 1930 рр. до них було обрано десятки циган, у тому числі і жінки. Проте в ряді регіонів, порівняно з активністю в цьому процесі з іншими нацменшинами, циганське населення ще продовжувало самоізолюватися, було пасивним і не прагнуло брати участь у громадському житті¹⁵.

Широка агітаційна і організаційна робота серед кочуючих циган щодо переходу їх до осілості проводилася у 1930 – 1932 рр. У 1930 р. на ці заходи держава направила додаткові асигнування, а місцеві органи влади під циганські поселення виділяли кращі землі біля річок, озер, в обжитих селах. Якщо цигани виявляли бажання селитися у містах і містечках, то для їх згуртованого проживання і будівництва житлових приміщень переважно в околицях міст виділялися території, на яких вони будували цілі вулиці. За рахунок місцевих фондів туди прокладалися дороги з твердим покриттям, лінії електрифікації, створювалися різні комунальні об'єкти. Там, де в цьому була потреба, будувалися школи, дитсадки, бібліотеки, клуби, виробничі об'єкти. В окремих містах такі циганські вулиці або масиви житлових будинків збереглися до наших днів (Бориспіль, Переяслав-Хмельницький, Лебедин та ін.)¹⁶.

Якщо у 1921 – 1928 рр. найбільше циган переходило до осілості, як уже зазначалося, у лісо-степових округах, то у 1930 – 1932 рр. цей рух охопив всю республіку. У Сталінському окрузі у містах і селах оселилося 420 сімей, Одеському – 70, Полтавському – 130, Подільському – 110, Дніпропетровському – 106, Бердичевському – 108, Тульчинському – 101 і т. д. родин¹⁷.

Міські цигани досить швидко адаптувалися до місцевого життя. Чоловіки йшли працювати у різні кустарні майстерні, на заводи, фабрики, жінки – у виробничі артілі, сферу торгівлі. Свою неписьменність та малограмотність чоловіки і жінки ліквідували на курсах лікнепу, які діяли у містах. Жінки і дівчата розпочали брати участь у різних формах громадської роботи. Молодь вступала в комсомол, профспілки та інші громадсько-політичні організації, створювали національні гуртки художньої самодіяльності тощо¹⁸.

Складніше було циганам прижитися у сільській місцевості. Отримавши землю і побудувавши житло, вони розпочали організовувати різні кооперативи з вирощування і реалізації сільськогосподарської продукції, вступали у комнезами. Діти циган відвідували школу, а молодь і доросле населення ліквідували свою неписьменність на курсах, створювали циганські гуртки художньої самодіяльності. Брала участь у виборах до місцевих рад і обиралися до них чоловіки та, хоч і рідше – жінки. Проте у побуті цигани продовжували дотримуватися своїх традицій.

З початком колективізації багато циган, на основі своїх кооперативних об'єднань, створювали колгоспи. Враховуючи те, що великих циганських сіл не було, а вони оселялися переважно на

хуторах або по 15 – 30 сімей, то й колгоспи циган-землеробів були невеликі. Для того, щоб надати цьому процесу організованості і упорядкованості, на початку жовтня 1931 р. ЦК Нацменів при ВУЦВК прийняв постанову "Про прискорене притягнення малокількісних нацменів (асірійців та циган) до хліборобства". Основний зміст цього документу полягав у тому, щоб надати матеріальну підтримку організації колгоспного руху сільському циганському населенню¹⁹. Цей та інші документи, присвячені організації колективізації, сприяли тому, що циганські господарства почали більш активніше вступати в колгоспи як індивідуально, так і своїми сільськогосподарськими кооперативними об'єднаннями. Аналіз архівних документів свідчив, що практично у кожному районі, де згуртовано мешкали цигани, вони створювали власні або об'єднані з місцевим населенням колективні господарства. Такі колгоспи утворилися у Синельниківському, Пирятинському, Роменському, Чигиринському, Переяславському, Іванківському, Літинському, Тульчинському, Вапнярському та інших районах України²⁰.

Однак цей процес не всюди проходив мирно, без труднощів і конфліктів. Так, у селі Горбанях Гелм'язівського району Полтавщини (нині Переяслав-Хмельницького району Київської області) діяв циганський кооператив. У ньому працювало 17 сімей – 40 чоловіків і 20 жінок. Коли голова кооперативу звернувся до голови місцевої сільської ради з пропозицією об'єднатися з колгоспом с. Горбані, то йому висунули такі умови: працювати всім циганам в колгоспі, а не їздити торгувати у Яготин, Переяслав, Ташань; не приймати в село циганські табори кочівників; не організовувати бійки з місцевим населенням; дівчатам і жінкам не сидіти вдома, а ліквідувати свою неписьменність і брати участь у всій громадській і культурній роботі, яка проводилася в селі. Лише після того, як циганська громада дала обіцянку, що виконає ці умови, їх кооператив був прийнятий до складу місцевого колгоспу²¹.

Не оминув сільське циганське населення і голодомор 1932 – 1933 рр. У них, як і у всіх інших селян, відібрали продукти харчування, прирікши на голодну смерть дорослих і дітей. Рятуючись від цього, чимало циганських сімей залишили свої села і знову перейшли до кочового способу життя. По закінченню голоду у 1934 – 1935 рр. кочуючих циган знову розпочали закликати до осілого життя. Але зірваних з обжитих місць ромалів вже не можна було примусити масово перейти до осілості. Багато з них емігрувало з України в Молдову, Румунію, Буковину, на Балкани, Угорщину, Югославію і навіть на Далекий Схід в РСФРР.

¹ ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 455. – Арк. 4.

² Там само. – Спр. 346. – Арк. 108.

³ Там само. – Арк. 23, 29, 30, 37.

⁴ Там само. – Спр. 372. – Арк. 63, 64.

⁵ Там само. – Спр. 151. – Арк. 1, 2.

⁶ Там само. – Арк.1.

⁷ Там само. – Спр. 346. – Арк. 47, 48.

⁸ Там само. – Спр. 38. – Арк. 38.

⁹ Там само. – Спр. 346. – Арк. 22.

¹⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1084. – Арк. 134; Ф. 413.– Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 9.

¹¹ Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 346. – Арк. 108.

¹² Там само. – Спр. 345. – Арк. 6.

¹³ Там само. – Спр. 346. – Арк. 4, 23, 29, 35, 37, 39.

¹⁴ Там само. – Спр. 455. – Арк. 6, 7.

¹⁵ Там само. – Спр. 346. – Арк. 1, 15.

¹⁶ Там само. – Спр. 548. – Арк. 36.

¹⁷ Там само. – Спр.346. – Арк. 8, 9, 10, 12, 15.

¹⁸ Там само. – Арк. 1, 9, 10.

¹⁹ Там само. – Спр. 548. – Арк. 36.

²⁰ Там само. – Спр. 346. – Арк. 10, 36; Спр.548. – Арк. 39.

²¹ Там само. – Спр. 548. – Арк. 32.

В статье раскрываются меры государственных органов власти и общественных организаций республики по привлечению цыганского кочующего населения к оседлому образу жизни, участию в общественной жизни республики и организации в их среде культурно-просветительской работы.

Ключевые слова: кочевые цыгане, общественная работа, культура, образование, школа, ликбезы.

Article deals with the arrangements of public authorities and social organizations in the involvement of nomadic gypsy's population to the settled way of life, participation in social life of republic; deployment in their environment of cultural and educational work.

Key words: nomadic gypsies, social work, cultural, education, schools, "liknep".

ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ ст.)

У статті розглядається вплив енергетичного фактору на особливості розвитку України в період переходу від традиційного суспільства до індустріального. Акцентується увага на вугільному сегменті енергетики України. Показана специфіка його розвитку та впливу на економічні та політичні процеси в Україні наприкінці ХІХ – в першій третині ХХ ст.

Ключові слова: енергетика, модернізація, енергетичний фактор, вугілля, індустріалізація.

Актуальність дослідження енергетичного фактору в українській історії важко переоцінити, хоч проблема досі не була предметом спеціального дослідження. На роль енергетики в економічному та політичному поступі України мало звертають уваги при аналізі відповідних історико-економічних проблем, як-то індустріалізація чи розвиток вугільної промисловості. Хоча, безперечно, певні аспекти енергетичної проблематики та її значення для перебігу української історії знайшли висвітлення в працях українських та російських істориків¹. Так, відзначимо роботу російського історика І.О.Дьяконової, якій належить комплексний аналіз ролі нафти та вугілля у енергетиці Російської імперії. Дослідниця вписала енергетику імперії у світовий контекст і саме такими порівняннями та узагальненнями важлива її єдина у своєму роді праця. Щоправда, хронологічні межі дослідження І.О.Дьяконової обмежуються імперськими часами, доба ж революцій та радянська висвітлені побіжно.

Деякий фактичний матеріал, на основі якого можна зробити певні узагальнення щодо енергетичного фактору у відносинах між більшовицькою владою та Україною, представлений у роботі українського дослідника Г.Єфіменка. Багатий фактичний матеріал з історії Донецького регіону представлений у працях З.Лихолобової (визнаного фахівця з економічної історії Донбасу), А.Михненка (автора низки узагальнюючих праць з історії Донецького регіону; зокрема, його докторська дисертація присвячена наскрізному аналізу особливостей розвитку Донбасу упродовж другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.)².

Відтак, метою даної статті є дослідження впливу енергетичного фактору на суспільно-політичні та економічні процеси в Україні наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. Визначимо, у чому полягає поняття енергетичного фактору. Енергетика – процес отримання усіх видів енергії, постачання паливом та виробленою енергією кінцевого споживача; видобуток, переробка та транспортування енергетичних ресурсів. Поняття енергетики та енергетичного балансу з'явилося тоді, коли наука знайшла методи визначення співмірності різних видів енергії, тобто наприкінці ХІХ ст. Енергетика країни може розглядатися у трьох головних аспектах: 1). виробничий – власне процес вироблення енергії; 2). балансовий – структура витрат енергетичних ресурсів та різних видів енергії; 3). системний – відповідність сучасним уявленням про енергетику як сукупність ієрархічно побудованих та цілеспрямовано систем, що розвиваються³.

Джерела енергії пройшли кілька етапів свого розвитку – від мускульної сили людини та тварини до атомної енергетики. Масштаб та інтенсивність використання енергії завжди визначали якість життя та ступінь розвитку цивілізації. Але вагомим фактором політики, економіки та міжнародних відносин енергетика стала саме у індустріальну добу. Навряд чи ми зможемо знайти приклади боротьби за технології спалення дров чи збройних конфліктів за ліси, де ці дрова рубують. Натомість за вугільний басейн у Ельзасі та Лотарингії довго тривало військово-політичне протистояння Франції та Німеччини, що серед інших причин спричинило Першу світову війну, і це лише один приклад.

Від початку індустріальної доби саме енергетичний фактор визначає економічну та у перспективі політичну стабільність держави. Енергетична проблема, енергетичне питання стали спочатку для Російської імперії, а потім і для Радянського Союзу (а для України – як частини обох імперій) питанням долучення до когорти розвинених країн, вагомою складовою модернізаційних перетворень. І в цьому також полягає викривлення модернізації, невірною визначеною її кінцевої мети та невиправдано високою соціальною ціною. Українська територія стала осередком індустріалізації та роботи підприємств Російської імперії та згодом СРСР.

Промисловий переворот, індустріальний розвиток вимагав нових джерел енергії. Винайдення парової машини Дж.Уаттом покликало до життя посилений розвиток вугільної галузі. Вугілля протягом багатьох століть було практично єдиним, головним енергоносієм у світі. Саме вугілля, вугільна шахта стали символом XIX та початку XX ст. в Європі та індустріальної доби загалом. Енергія води продовжувала використовуватись на якісно новому рівні – будувались ГЕС. Але ГЕС, як і використання нафти та газу, стали символами енергетики першої половини XX ст. І якщо нафта використовувалась у промисловості та на транспорті ще за імперських часів, то гідроенергетика була у зародковому стані. Висувались проекти будівництва кількох ГЕС на території України в імперські часи, але вони так і не були реалізовані. Так, у 1912 р. утворився консорціум груп і банків по вивченню спорудження Волго-Донського каналу і ріки Дніпро для складання проекту водяного шляху в його порожистій частині і використання електричної сили падіння води, тобто спорудження гідроелектричної станції. Для будівництва цього комплексу були притягнуті німецькі концерни АЕГ, "Сіменс-Гальске", французьке товариство "Батінголь", швейцарська компанія, ряд російських банків. Експертизу проекту ГЕС і судноплавного каналу провели німецькі експерти. Але проект так і не був реалізований⁴.

Скасування кріпосного права та утвердження капіталістичних відносин супроводжувались бурхливим розвитком продуктивних сил. Розширення машинобудування зумовлювало зростання попиту на метал, а промислова енергетика – на кам'яне вугілля, що стало основним видом палива. В Російській імперії провідним районом видобутку вугілля став Донецький басейн.

Протягом 70 – 80-х років XIX ст. у Донецькому басейні розпочалася справжня "вугільна лихоманка", яка призвела до створення великої кам'яновугільної промисловості, що відіграла неабияку роль в економіці Російської імперії. Дещо пізніше почалася організація металургійного виробництва та машинної індустрії. Створенню великих фабрично-заводських підприємств передувало розвиток сучасних засобів комунікації та шляхів сполучення: будівництво залізниць (Катерининська, Курсько-Харківсько-Азовська, Донецька та ін.), у той же час зростає, хоч і повільно, роль морських портів (Одеса, Маріуполь та ін.) і портових комунікацій, через які здійснювалася каботажна торгівля. Отже, швидке індустріальне піднесення Донбасу спиралося на ряд чинників і передумов, головними з яких були протекціоністська політика царського режиму, іноземні інвестиції, порівняно дешеві трудові ресурси, значні та відносно легкодоступні поклади вугілля, заліза та інших копалин, початок промислової експлуатації Криворізького залізничного басейну, наявність широких ринків збуту (Центрально-промисловий район та ряд ін.) тощо. Наприкінці XIX – на початку XX ст. гірничопромисловий Південь України відтіснив Урал на другий план і перетворився на головний металургійний та вугледобувний центр імперії. На початок XX ст. налічувалось 209 вугільних шахт та 49 рудників. Донбас перетворився у основний паливний регіон імперії, постачаючи майже 70% всього вугілля⁵.

Інтенсивному будівництву підприємств та копалин сприяла протекціоністська політика уряду, зростаючий приплив іноземних капіталів, початок промислової експлуатації Криворізького залізничного басейну. Імперські інтереси (з часом інтереси радянської державності) покликали до життя розвиток сировинних галузей.

Роль донбаського вугілля у енергетичному балансі імперії була значно меншою за його потенціал. Наприкінці XIX ст. значення донецького вугілля для енергетичного балансу Російської імперії було мізерним. Так, традиційною стала практика імпорту британського та німецького вугілля, система транспортного сполучення Донбасу з промисловими центрами імперії розвивалась надто повільно. У 1889 р. Донбас надав стільки ж вугілля, скільки його було імпортовано з-за кордону. А практика постачання московських та петербурзьких підприємств імпортованим вугіллям тривала аж до революції 1917 р. Донецькому вугільному

басейну, так само як і Підмосковському, загрожувала криза через домінування нафти у енергетичному та паливному балансі. Видобуток вугілля пов'язаний із зростанням робітничого класу, небажаного для імперії як потенційного джерела дестабілізації внутрішнього положення держави. Для підприємців з усіх точок зору (економічна ефективність, дешевизна робочої сили та її вимогливість) видобуток нафти більш прийнятний за видобуток вугілля. Це також зіграло свою роль у, на перший погляд, парадоксальному явищі, що відстала Російська імперія з 1887 р. мала передовий паливно-енергетичний баланс, із переважанням більш енергоефективної нафти⁶.

Втім, Донецькому регіону вдалось уникнути занепаду та стагнації. Адже донецький кокс відігравав незамінну роль у металургії. Така роль зберігається і донині. В той же час, у кам'яновугільній промисловості проявилась енерговитратна модель, характерна для усієї імперської енергетики. 40% донецького вугілля використовувалось у промисловості. Решта – для опалення помешкань.

Протягом своєї історії царська Росія виробила вельми своєрідний тип енергетики, де масове використання нафти як енергетичного палива замість кам'яного вугілля, що застосовувалося для цієї мети в інших країнах, призвело до односторонньої переваги одного конкретного енергоносія, причому ця тенденція, попри своє відносне пом'якшення і наближення в цьому сенсі до загальносвітових показників, продовжувала існувати аж до самого краху Російської імперії. Прикладом такої своєрідної боротьби паливних ресурсів є ситуація на залізниці. Питома вага вугілля та нафти змінювалась упродовж XIX – початку XX ст. На початку XX ст., втім, була відчутна перевага вугілля.

З 1902 р. співвідношення між видобутком вугілля і видобутком нафти в Росії поступово починає дещо змінюватися на користь вугілля. Протягом XX ст. паливно-енергетичний баланс промислової Росії поступово "вуглезувався", хоча і в досить млявому темпі, в той час як промислова енергетика США, наприклад, посилено переходила на нафту відповідно до потреб масового розповсюдження двигунів внутрішнього згоряння. Саме з такою моделлю енергетики Росія вступила в бурхливі потрясіння 1917 р. і наступний період⁷.

Початок бойових дій у 1914 р. стрімко підірвав економічний розвиток імперії загалом та її енергетичного сектору зокрема. Це не могло не позначитись на енергетичному секторі економіки українських губерній. Так, були прийняті обмежувальні укази щодо власників підприємств іноземного (ворожого) підданства. Цим та низкою інших заходів було фактично закладені основи стагнації енергетичної галузі.

Станом на 1917 р. на долю Донбасу припадало 87% загальноросійського видобутку вугілля. І це впливало на ставлення більшовиків до української незалежності. Так, Георгій П'ятаков наголошував на загальних зборах київської організації більшовиків на початку червня 1917 р.: "Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати про вугілля, хліб"⁸. Допоки Центральна Рада опікувалась культурно-просвітницькими справами і не заважала викачувати з України ресурси, Раднарком був поблажливий до неї. Як тільки стали зрозумілими та очевидними спроби українського уряду добитися економічної самостійності, одразу ж з'явився "Маніфест до українського уряду з ультимативними вимогами до Української Ради" від 17 (4) грудня 1917⁹.

Восени 1917 р. Донбас опинився в епіцентрі збройної боротьби. З одного боку, III Універсалом Центральної Ради Донецький басейн був включений до території УНР. З іншого боку – на території області Війська Донського виник політичний режим генерала Калєдіна, який прагнув поширити свій контроль на всю територію Донбасу, що виявилось у розгромі ряду місцевих Рад. Але більшовикам, що спиралися на підтримку Москви, вдалося не тільки зупинити наступ Калєдіна, а й повністю встановити свій контроль у Донецькому регіоні¹⁰.

Для радянської влади незаперечною метою була модернізація промисловості. Модернізація означала зростання більшовицької соціальної бази – робітництва, пролетаріату. Донбас та його вугілля були наріжними каменями у процесі здійснення модернізації та індустріалізації, а також у справі зміцнення робітництва. І хоч в часи революції, коли економіка натуралізувалась, саме контроль над аграрною сферою давав ключ до перемоги (в першу чергу вимагали хліба, а не вугілля). Але не хлібом єдиним була цінна Україна для Кремля. Паливо та метал були також надзвичайно важливими ресурсами з огляду на перебудову економіки на воєнний лад.

У постанові ЦК РКП (б) від 8 квітня 1919 р. наголошувалося, що "найбільш нагальним завданням на Україні є максимальне використання палива, металу, наявних заводів та майстерень, а також запасів продовольства"¹¹.

Вельми яскраво про бажання більшовиків встановити контроль над енергетичними ресурсами України свідчить досвід створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки. Донецько-Криворізька Радянська Республіка з центром у Харкові економічним ядром мала Донецький вугільний і Криворізький залізорудний басейни. У листопаді 1917 р. за ініціативою Ф.О.Сергеєва (Артема) обласним виконкомом Рад було ухвалено рішення про перетворення Донецько-Криворізького басейну на самостійну адміністративно-територіальну одиницю, яка мала увійти до складу РСФРР. Перший Всеукраїнський з'їзд рад 24 – 25 (11 – 12) грудня 1917 р. ухвалив резолюцію "Про Донецько-Криворізький басейн", де засуджувалися дії Української Центральної Ради і Донського уряду генерала О.Каледіна, що призвели до розколу Донбасу, і заявлялося про необхідність поновлення єдності Донецько-Криворізького регіону в складі Радянської Росії. 4-й обласний з'їзд рад Донкривбасу 9 – 12 лютого (27 – 30 січня) 1918 р. ухвалив утворити на принципах економічного суверенітету республіку. Протягом короткого терміну цей уряд ухвалив ряд постанов, які передбачали націоналізацію вугільної промисловості, муніципалізацію великих будинків у містах, робітничий контроль над виробництвом, формування військових загонів з робітників та ряд інших заходів. Останні почали негайно втілюватися в життя. Проте Донецько-Криворізьке державне утворення виявилось штучним і проіснувало близько трьох місяців. На Другому з'їзді рад 17 – 19 березня 1918 р. у Катеринославі було юридично оформлено входження Донецько-Криворізької Радянської Республіки до складу радянської УНР¹².

Не лише більшовики прагнули контролювати Донбас в якості енергетичної бази. Денікін після здобуття контролю над регіоном влітку 1919 р. намагався максимально використати його виробничі потужності. Упродовж революційних років гірничопромисловці частинами розпродавали свої підприємства, а обладнання розкрадали і робітники і мародери. Денікін намагався за допомогою позик заохотити підприємців до відновлення виробництва та виправити становище, але бажаного результату це не принесло.

Восени – взимку 1919 р. Донбас був зайнятий більшовиками, які одразу почали націоналізацію. 5 лютого 1919 р. Раднарком УСРР, погодивши питання з ВУЦВК та РНК РСФРР, видав декрет "Про Донецьку губернію", в якому зазначалось, що у зв'язку з особливим значенням Донбасу, як головної паливної бази республіки і його виключної ролі для успішного закінчення громадянської війни, створити тимчасову адміністративну одиницю з двох повітів Катеринославської губернії: Бахмутського і Слов'яносербського з центром у місті Луганську. Вже не на початку 1920 р. промислові підприємства націоналізували та передали до управління ВРНГ РСФРР. Була створена Українська Трудова армія зі штабом у Дебальцево, а шахти переведено на напіввійськовий стан¹³.

Економічне значення Донбасу для радянської влади та її модернізаційних намірів визначалося наявністю великих паливних ресурсів і розвитком провідних галузей важкої індустрії – вугільної та металургійної. Війни 1914 – 1920 рр. завдали Донбасу великих втрат, видобуток вугілля скоротився у 5 разів. Важливі завдання по відбудові промисловості, насамперед, вугільної, настійливо вимагали прискорити виділення Донбасу в єдину адміністративно-територіальну і економічну одиницю. 23 березня 1920 р. Раднарком РСФРР ухвалив постанову про виділення Донецького кам'яновугільного району в особливу Донецьку губернію і доручив остаточно окреслити її межі (кордони) адміністративній комісії при ВЦВК і уряду України. "... Донбас, це – не випадковий район, – підкреслював В.І.Ленін, – а це район, без якого соціалістичне будівництво залишається простим добрим наміром"¹⁴.

В грудні 1920 р. VIII Всеросійський з'їзд рад затвердив план ГОЕЛРО, тобто перспективний план відбудови та розвитку народного господарства, який передбачав поділ країни на 8 економічних районів. За цим поділом Україна входила до одного з районів – Донецько-Південного. V Всеукраїнський з'їзд рад (лютий – березень 1921 р.) схвалив його й доручив урядові республіки розробити програму електрифікації в галузевому й територіальному масштабах. Найбільшими були масштаби будівництва в районі, який включав Донбас. Тут відновлювалися та об'єднувалися в суспільну мережу 24 електростанції, металургійних заводів

і шахт. Планувалося розгорнути зведення нових державних електростанцій (ДРЕС) у Штерівці, Лисичанську, Білій Калитві, Гришиному. Виконання цього плану мало в майбутньому величезне значення для індустріалізації Донбасу¹⁵.

У зв'язку з руйнуванням промисловості і з загальним занепадом господарського життя в результаті двох революцій 1917 р., громадянської війни та інтервенції, аж до 1923 – 1924 рр. збут вугілля різко відставав від видобутку. У складських приміщеннях зростали запаси вугілля, обсяг яких почав набувати загрозливих масштабів. Були створені особливі комітети "сприяння Донбасу", які в якості своєї основної мети ставили "впровадження" вугілля у все ще зруйновану промисловість. Вугільна галузь отримала від більшовицької влади певні тарифні пільги на перевезення, з тим щоб у результаті здешевлення знайти нових споживачів. Незважаючи на явну прихильність, яку мали у Кремлі до української вугільної промисловості, розвиток Донбасу постійно викликав занепокоєння центральної влади¹⁶.

За темпами відбудовчих процесів промисловість Донбасу йшла позаду від всієї важкої промисловості країни. У 1925 р. було офіційно проголошене завершення відбудови в цілому, але видобуток вугілля в Донбасі, головній паливній базі СРСР, складав лише 49,2% від досягнутого напередодні Першої світової війни. Довоєнні показники були відновлені у 1927 – 28 господарському році. Жорсткі заходи більшовицького режиму за доби "воєнного комунізму" (переведення вугільної промисловості на військове становище, запровадження репресивних методів покарання керівництва та інженерно-технічного персоналу та ін.), спрямовані на збільшення видобутку вугілля у Донбасі, не дали бажаного результату. З переходом до НЕПу націоналізовані вугільні підприємства об'єднувалися у госпрозрахункові трести. Металургійні заводи на Півдні України утворили трест "Південсталь", а машинобудівні підприємства – трест "Південмаш". Неперспективні, нерентабельні копальні здавалися в оренду кооперативам або приватним особам. У вересні 1921 р. на шахтах було введено натуроплату, яка в умовах голодного часу виявилася дієвим стимулом для зростання продуктивності праці. Значно поширилися різноманітні форми кооперації: виробнича, постачальна та фінансово-кредитна. Відзначено, що на модернізацію промисловості Донбасу виділялися значні капіталовкладення. Втім, ці інвестиційні кошти витрачалися неповністю та далеко не завжди за призначенням, хоча і призвели до деяких позитивних зрушень (зростання обсягів виробництва, покращення технічного обладнання та ін.). З середини 1920-х років експорт донецького вугілля за кордон постійно зростає (Італія, Туреччина, Франція, Єгипет і навіть США та Канада).

Проте досягнуті успіхи мали тимчасовий характер, оскільки соціальна напруга в Донецькому регіоні протягом 20-х років була надто високою. Про це свідчить інтенсивний страйковий рух у Донецькому регіоні, представники якого висували здебільшого економічні вимоги (своєчасна виплата зарплати, покращення жалюгідних житлово-побутових умов та санітарного стану міст, підвищення рівня охорони праці та ін.). Значна частина страйків відбувалася без санкцій профспілок. На поширення інформації про страйкову боротьбу як донецьких шахтарів, так і взагалі робітництва з будь-якого регіону СРСР було накладено ідеологічне табу. Водночас форсована індустріалізація промислових регіонів країни, у т.ч. Донбасу, захлинулася через брак капіталів для реконструкції матеріально-технічної бази, нестачу кваліфікованих спеціалістів та ряд інших чинників. У складних економічних умовах значно загострилася внутрішньополітична боротьба серед більшовицької верхівки, яка торкнулася й місцевого керівництва.

Сподівання на світову революцію наприкінці 1920-х років видавалися примарними для більшості партійних лідерів, які дедалі більше побоювалися зовнішньої загрози. У новій ситуації більшовики відмовилися від тимчасової лібералізації економічного курсу та переорієнтувалися на екстремальну, інтенсивну модель модернізації суспільства (формула "великого стрибка"), яка передбачала проведення індустріалізації за рахунок внутрішніх ресурсів та величезних людських втрат з запровадженням жорсткої системи карально-репресивних заходів.

Технічна база промисловості на початок індустріалізації була відсталою: досі домінувала ручна праця, механізація деяких операцій становила всього 5,3%, обладнання було зношене. У планах радянської індустріалізації Донбасу відводилося найважливіше місце. Оскільки розгортання базових галузей промисловості в інших районах вимагало часу, він зберігав значення головного вугільно-металургійного району СРСР. Виходячи з цього, держава виділяла

значні кошти на його відновлення та розвиток. За 10 років, починаючи з 1918 р., Україна отримала 20% загальносоюзного обсягу коштів, спрямованих на розвиток вугільної і металургійної промисловості.

З 1926 р. приступили до реалізації планів створення "Нового Донбасу": будувалися 8 і реконструювалися 9 шахт. Однак у зв'язку з розвитком кам'яновугільних басейнів Центру і Сходу, його питома вага в загальносоюзному вуглевидобутку знизилась до 78% (з 87% в 1913 р.). П'ятирічним планом в регіоні намічалось на базі електрифікації та розширення вугільних розробок комплексний розвиток коксового, металургійного, хімічного виробництва і машинобудування.

У процесі виконання п'ятирічки отримала подальший розвиток енергетична база господарства. У 1928 р. вступила в дію друга черга Штерівської ДРЕС, а до 1932 р. потужність станції була доведена до 157 тис. кВт. 30 жовтня 1931 р. була введена в дію перша черга Зуївської електростанції потужністю в 150 тис. кВт. У 1930 р. побудована перша черга, а в 1932 р. – друга черга Північно-Донецької електростанції в Лисичанському районі.

У вирішенні проблеми електропостачання Донбасу важливу роль зіграло введення в дію Дніпрогесу, який був пов'язаний високовольтними лініями з місцевими електростанціями, у результаті чого було створено кільце електростанцій. Електрифікація стала основою технічного прогресу, механізації трудомістких процесів у вугільних шахтах, на металургійних і машинобудівних заводах. Народне господарство висувало все більший попит на вугілля, що займав не менше 60% в паливному балансі країни.

У результаті другої п'ятирічки розширювалася енергетична база господарства. Потужності електростанцій зросли на 27% і досягли в 1937 р. 780 тис. кВт, а виробництво електроенергії збільшилось в 2,2 рази. Матеріально-технічна база вугільної промисловості розширилася за рахунок введення в експлуатацію 50 нових шахт загальною потужністю 24285 тис. т вугілля на рік. Зрушення були помітні також в області механізації основних виробничих процесів у вугільних шахтах.

Активно розвивалася енергетична база Донбасу. Напередодні Другої світової війни закінчилося будівництво Зуївської ГРЕС – однієї з найбільших теплових електростанцій у країні. У липні 1941 р. перший струм дала Курахівська ГРЕС. Одночасно тривала робота з об'єднання енергосистем. У 1940 р. завершилося об'єднання "Донбасенерго", "Дніпроенерго" і "Азчеренерго"¹⁷

Індустріалізація здійснювалася на основі нещадної експлуатації робітництва та впровадження надзвичайних методів планування і керівництва економікою. Інвестиції в місцеву економіку використовувалися здебільшого для будівництва нових та реконструкції старих шахт, металургійних та машинобудівних заводів. Однак, впровадження комплексної механізації виробництва значно відставало від потреб життя, що в кінцевому рахунку гальмувало поширення прогресивних технологій та зростання продуктивності праці. Одночасно розбудовувалася енергетична галузь та металургія, які розвивалися надзвичайно високими темпами. Закономірний результат індустріалізації виявився у створенні замкнених виробничих циклів промисловості групи "А". Соціальна інфраструктура Донеччини залишалася у вкрай занедбаному стані та отримувала мізерні інвестиції, яких не вистачало навіть на задоволення елементарних потреб людини. Такий стан речей породжував страйкові виступи, масові звільнення, високу смертність і плинність кадрів, особливо у вугільній промисловості. Для розв'язання соціальних суперечностей використовувалася ціла система заходів: від карально-репресивних методів та показових справ стосовно так званого "шкідництва" до ініціювання руху новаторів та ударників соціалістичної праці, введення своєрідного культу героїв-робітників, героїв-селян тощо. Радикальні перетворення під час проведення індустріалізації у Донецькому басейні були вкрай суперечливими та призвели до деформації соціально-економічного розвитку¹⁸.

Під тиском гасел першого п'ятирічного плану, які закликали до збільшення видобутку вугілля, рівень продуктивності праці, різко відстаючи ще за імперських часів від світових (насамперед, американських) стандартів, дещо зріс, але в цілому продовжував залишатися досить низьким. Для зростання обсягів видобутку вугілля місцевим керівникам доводилося набирати чим далі чисельніші контингенти некваліфікованих і тимчасових робітників. У той же час використання

механічних та електричних пристроїв для більш раціонального і продуктивного видобутку вугілля вимагало значно більшої кваліфікації, а тому при їх впровадженні в Донбасі почали поширюватися антимеханізаційні, майже луддистські, настрої.

Подібні настрої у поєднанні з величезними контингентами робітників перетворювали Донбас в той регіон, де використовувалися передусім екстенсивні методи виробництва. У 1934 р. (вперше з часу розгортання індустріалізації) план з видобутку вугілля був виконаний.

Влада почала боротьбу за підвищення продуктивності праці, борючись одночасно з поширеними антимеханізаційними настроями. Стахановський рух було канонізовано: почалося його повсюдне впровадження з одночасною боротьбою проти "саботажників стахановського методу".

В результаті процесів, що спостерігалися в післяреволюційний період, структура енергетики СРСР стала все ж досить сильно відрізнятись в бік "вуглезації" свого паливного балансу від дореволюційного періоду. Помітні відмінності в структурі енергетики СРСР та основних країн світу до початку Другої світової війни стали все більш і більш згладжуватися. Після революції 1917 р. централізоване керівництво, спираючись на можливості, що відкрилися в результаті жорсткого державного контролю над промисловістю, досягло чимало успіхів у зміні деформованого паливно-енергетичного балансу країни¹⁹.

До середини ХХ ст. вся вугільна промисловість України була зосереджена в Донецькому басейні. Плани радянської форсованої індустріалізації відводили Донбасу роль однієї з провідних економічних баз. Надмірна централізація, планово-директивна система управління народним господарством, "позаекономічний", у сучасному розумінні, характер господарських пріоритетів, орієнтація на екстенсивне зростання (попри своє негативне значення) в тих умовах обернулися прискореним вирішенням завдань, які вважались найбільш актуальними, зокрема нарощування видобутку вугілля – головного для того часу енергоносія.

Підбиваючи підсумки, відзначимо суттєвий евристичний потенціал проблеми впливу енергетичного фактору на особливості розвитку України наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. Загальновідомо, цей час у економічній та соціальній історії позначився реалізацією спершу імперської, а потім радянської моделі навздогінної модернізації. Мета обох моделей була єдина – побудова індустріального суспільства, створення потужного промислового комплексу, досягнення рівня індустріально розвинених країн.

Така мета потребувала значного енергетичного потенціалу, який за імперських часів забезпечувався вугіллям та нафтою, за радянських – вугіллям та гідроенергетикою, згодом та набагато меншою мірою нафтою та газом. Українські терени забезпечували лівову частку вугільного видобутку як імперії, так і СРСР, тим самим забезпечуючи промисловий розвиток не лише власний, а і імперії/Союзу загалом.

Яким же був зиск України із цього? Індустріальна модернізація Російської та Радянської імперій не ставила за мету підвищення якості життя населення. Відтак, соціальна ціна обох варіантів модернізацій була зависокою – низький рівень життя, соціальні негаразди, зростання напруженості. Та й роль вугілля як одного з основних енергоносіїв упродовж ХХ ст. неухильно знижувалась, але ж радянська влада не могла піти на згорання вугільної промисловості, як це зробила голова британського уряду М.Тетчер свого часу, адже вугільна промисловість Донбасу забезпечувала існування соціальної опори радянської влади.

Насамкінець зазначимо, що чимало проблем енергетичної галузі сучасної української економіки було закладено саме у часи індустріальної модернізації по-радянськи. Тож дана проблема безперечно ще чекає свого дослідника.

¹ Дьяконова И.А. Нефть и уголь в энергетике царской России в международных сопоставлениях. – М., 1999. – 295 с.; Єфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917 – 1919 рр.). – К., 2008. – 230 с.

² Михненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2002. – 35 с.; Лихолобова З.Г. Вибрані праці. – Донецьк, 2003. – 496 с.

³ Мелентьев Л.А. Очерки истории отечественной энергетики: Развитие научно-технической мысли. – М., 1987. – С. 36 – 37.

- ⁴ Там само. – С. 26 – 27.
- ⁵ Михненко А.М. Вказ.праця. – С. 19.
- ⁶ Дьяконова И.А. Вказ.праця – С. 45
- ⁷ Там само. – С. 78.
- ⁸ Цит. за: Єфіменко Г.Г. Вказ. праця. – С. 44 – 45.
- ⁹ Там само. – С. 134 – 135.
- ¹⁰ Михненко А.М. Вказ. праця. – С. 23 – 24; Добров Е. В. Розвиток вугільної промисловості Донбасу в умовах капіталістичної модернізації Росії. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2008. – 19 с.
- ¹¹ Цит. за: Єфіменко Г.Г. Вказ. праця. – С. 140.
- ¹² Солдатенко В.Ф. Донецько-Криворізька Радянська Республіка. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://history.org.ua/?l=ENU&verbvar=DKRR&abcvar=5&bbcvar=18>; Михненко А. М. Вказ.праця. – С. 23 – 24.
- ¹³ Шабельніков В.І. Про виділення Донбасу в єдиний адміністративно-територіальний і економічний регіон України (1919 – 1921 рр.) // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. – Кн. 19. – Донецьк, 2010. – С.164 – 170.
- ¹⁴ Ленін В.І. Твори. – Т. 33. – К., 1956. – С. 259.
- ¹⁵ Шабельніков В.І. Вказ. праця. – С.164 – 170.
- ¹⁶ Бондаренко В.С. Вугільна промисловість Донбасу в умовах радянської модернізації країни (1925 – 1940 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004. – С. 18.
- ¹⁷ Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 19. Головний редактор та упорядник – З.Г.Лихолобова. – Донецьк, ДонНУ, 2010. – С.172.
- ¹⁸ Михненко А.М. Вказ.праця. – С. 26 – 27.
- ¹⁹ Дьяконова И.А. Вказ. праця. – С. 112.

В статье рассматривается влияние энергетического фактора на особенности развития Украины в эпоху перехода от традиционного общества к индустриальному. Акцентируется внимание на угольном сегменте энергетики Украины, раскрывается специфика его развития и влияния на экономические и политические процессы в Украине в конце XIX – в первой трети XX ст.

Ключевые слова: энергетика, модернизация, энергетический фактор, уголь, индустриализация.

The article deals with role of energy factor in history of Ukraine and its impact on specific features of its development during the end of XIX – and first third of XX century. Authors pay main attention to coal as the key energy resource of industrialization and industrial modernization in Ukraine.

Key words: energy, modernization, energy factor, coal, industrialization.

ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТКИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ

У статті подано огляд писемних джерел віршованого та прозового характеру, вміщених на сторінках наукового часопису "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" (1879 – 1914).

Ключові слова: писемне джерело, вірші, проза, література, науковий часопис, Історичне товариство Нестора-літописця.

Завдяки копitкiй i плidнiй працi членiв Iсторичного товариства Нестора-літописця (ІТНЛ) О.Багрія, С.Голубєва, М.Дашкевича, І.Каманiна, О.Лазаревського, О.Левицького, С.Маслова, В.Перетца, О.Соболевського та iнших в архiвних установах i бiблiотеках, на сторiнках часопису "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" (1879 – 1914) (ЧИОНЛ) знайшли своє мiсце лiтературнi пам'ятки: з'явилися маловiдомi на той час списки чудових вiршiв i прекрасної прози¹. Саме цi писемнi джерела ми й розглянемо у даному дослідженнi.

Найвiдомiшi публiкацiї художнiх творiв на сторiнках ЧИОНЛ: "Начальные строфы старейшего списка "Енеиды" І.Котляревского"², "Неизвестная драма М.Козачинского"³ та iншi.

Твiр І.Котляревського "Енеїда", написаний у 1794 р. народною мовою, став першою друкованою (1798) пам'яткою нової української лiтератури. Фрагмент одного з спискiв рукопису цього твору був виданий М.Дашкевичем на сторiнках п'ятнадцятої книги ЧИОНЛ у 1901 р. Він пiдготував до друку початок тексту найстарiшого списку твору, який знайшов у зiбраннi рукописiв Києво-Софiйської бiблiотеки, про що й повiдомив ІТНЛ на засiданнi 19 грудня 1900 р.⁴.

9 сiчня 1901 р. М.Дашкевич звернувся до протоієрея Києво-Софiйського собору з проханням прислати в бiблiотеку Історичного товариства Нестора-літописця рукопис І.Котляревського, "предполагая издать в своих "Чтениях" "Энеиду". Про це свiдчить документ, який зберiгається в ЦДІАК, в якому М.Дашкевич обiцяє вiд iменi ІТНЛ, що "рукопись эта будет тщательно храниться в библиотеке общества, а по снятию с неї копии и напечатанию немедленно возвращена"⁵.

Вчений вiдтворив зi всiєю точнiстю першi три та початок четвертого аркуша оригiналу рукопису (з збереженням розподiлу її сторiнок та орфографiї). Друкувати повнiстю текст "Енеїди" М.Дашкевич вважав зайвим, бо на його думку, це мають зробити майбутнi дослідники цього безсмертного твору⁶. Видаючи лише початковi строфи найстарiшого списку "Енеїди", він вважав, що їх буде достатньо для того, щоб читач мiг скласти належну уяву про характер та значення цього рукопису.

До джерела М. Дашкевич додав вступну статтю з примiтками, а у другому роздiлі цiєї ж книги ЧИОНЛ опублiкував результати спецiального наукового дослідження, в якому намагався встановити точну дату вiдкритого ним списку⁷.

На думку вченого, нововiдкритий список "Енеїди" датується 1794 р., що на п'ять рокiв ранiше за список, який знайшов та видав на сторiнках часопису "Киевская старина" П.Житецький, i на чотири роки ранiше першого друкованого тексту 1798 р.⁸.

Пiсля ретельного дослідження рукопису М.Дашкевич дiйшов висновку, що не можливо визначити мiсце, де був переписаний вказаний рукопис "Енеїди", а також встановити особистiсть переписувача. Але за палеографiчними даними (почерк, папiр) список рукопису цiлком можна вiднести до 90-х рокiв ХVІІІ ст.⁹. Детально вивчивши рукопис, М.Дашкевич переконався, що "Енеїда" була закiнчена автором у першiй редакцiї вже в жовтнi 1794 р. Спочатку

вона складалась лише з двох частин, які згодом перетворились на відповідні три частини. Видно тоді І.Котляревський вважав свій твір вже завершеним, тому що останню сторінку закінчив словом "конец". Можливо автор не збирався продовжувати твір, але успіх перших частин "Енеїди" спонукав його до написання продовження. Адже четверта частина з'явилась в друці лише через 15 років. І.Котляревський назвав свій витвір "Перецыганенная Энеида с русского языка на малороссийский", тому М.Дашкевич вирішив, що автор дивився на "Енеїду", як на твір, що складений переважно на зразок російського оригіналу¹⁰.

Безумовно, відкритий М.Дашкевичем новий список рукопису цього твору заслуговує на увагу з боку дослідників.

Літературна пам'ятка під назвою "Неизвестная драма М.Козачинского" була видана на сторінках ЧИОНЛ у 1901 р. О.Соболевським. Вчений використав примірник Белградської Народної Бібліотеки, тому що в жодній російській бібліотеці він не знайшов видання 1798 р.¹¹.

У передмові О.Соболевський подає короткий історіографічний огляд і знайомить читачів з автором та першим видавцем цієї пам'ятки.

Автор драми – Мануїл Козачинський. О.Соболевський так подає історію його життя. Сербський митрополит Мойсей Петрович (1726 – 1730), який жив у Белграді після приєднання цього міста до Австрії, вирішив влаштувати у себе школу і звернувся до уряду з проханням прислати вчителів та підручники. До нього був відправлений з Москви Максим Суворов, який і був першим улаштувачем та вчителем сербської школи. Після повернення його в Росію, спадкоємець Мойсея Вікентій Іванович звернувся до Росії з новим проханням про вчителів. Цього разу був відправлений до сербів (у 1733 р.) колишній вихованець Київської Академії Мануїл Козачинський. Він очолив сербську школу, яка на той час була перенесена з Белграда у Карловці, і влаштував її на зразок Київської Академії, тобто ввів викладання латинської мови, вправи з риторики та піїтиці церковнослов'янською мовою та шкільні вистави. Він досяг значних успіхів у викладанні, і його учні стали користуватися в своїх літературних творах тією важкою та штучною церковнослов'янською мовою із сербизмами, що існувала як сербська літературна мова до 60-х рр. XIX ст., перший зразок якої М.Козачинський дав у своїй "Трагедии".

Першим видавцем "Трагедии" був один з самих видних діячів сербської літератури другої половини XVIII ст. Іоан Раїч. Готуючи "Трагедію" до друку, він випустив з тексту М.Козачинського інтерлюдії про митаря та фарисея, про багатого Лазаря та ін. О.Соболевський робить припущення, що можливо вони були б для читача більш цікаві, ніж сама трагедія.

Не відомо, як зазначає О.Соболевський, яка була орфографія в оригіналі "Трагедии" М.Козачинського. У виправленні Раїча вона слов'яно-сербська (XVIII – поч. XIX ст.). Словниковий матеріал, який належав самому М.Козачинському містить декілька слів і форм та пов'язаний з розміром вірша та римою. Проте кількість сербських слів та форм настільки невелика, що її може вільно розуміти зовсім незнайомий з сербською мовою читач¹².

Також О.Соболевський видав джерело під назвою "Псалма о Дорошенке", яке було вилучене ним з рукопису Московського Рум'янцевського Музею¹³. Пам'ятка була одним із багатьох списків Синописа, що належав А. Болотову та створений у середині XVIII ст. "Псалма" написана після Синописа, пізнім півуставом, без поділу на вірші¹⁴. У творі описані спустошення українських земель турками та висловлені звинувачення в цьому гетьмана Дорошенка:

"За Дорошенка гетмана
Пуста Украина стала...,
Церкви божие опустели,
Обители разорились,
Осквернена земля
Пред турецкое племя".

Загалом у цьому джерелі мова йде про боротьбу з "бусурманами" та перемогу московського царя над турками. Автор твору висловлює зневажливе ставлення до українського гетьмана та явно возвеличує Москву.

Не зважаючи на чисельні перекручування, цей твір, без сумніву, був сучасником тих подій, про які в ньому розповідається (1675 р.). О.Соболевський вважав його достойним публікації

та вирішив запропонувати його читачеві повністю без скорочень. Він видав джерело з короткою передмовою. При публікації О.Соболевський зберіг старослов'янську мову.

Літературну пам'ятку віршованого характеру видав на сторінках ЧИОНЛ у 1912 р. дійсний член ІТНЛ О.Багрій Це фрагмент рукописного збірника віршів початку XIX ст. Перш ніж стати власністю О.Багрія, збірник належав Павлу Родіоновичу Тимошику, також дійсному члену ІТНЛ. Останньому збірник дістався з речей покійного студента Київського університету Н.Холявка¹⁵.

Рукопис представляв виписані з різних джерел 34 вірші світського та релігійного змісту кінця XVIII – початку XIX ст. До збірника, потрапили також віршовані твори М. Карамзіна, М.Державіна та інших авторів¹⁶.

Для видання на сторінках ЧИОНЛ з усього збірника О.Багрій вибрав лише три маловідомі на той час пам'ятки: вірші, присвячені В.Рубану, Т.Доброшевому та Різдву Христовому, а також уривок вірша, присвячений вшануванню пам'яті А.Братановського¹⁷.

Дослідивши зміст рукописного збірника, О.Багрій прийшов до висновку, що його було створено в Україні. Про це свідчать характерні риси мови упорядника рукопису. Це стверджує вірш "Пам'ятник на кончину Російського песнопевця Коллежского Советника Василя Григорьевича Рубана", в якому учні молодших класів говорять:

"Коль, Рубан, ты блажен, наследив рай небесный,
Твоя отчизна здесь, ты, в сей стране родясь
И самых первых дней учением пленяясь,
В град Киев поспешил – и там к своей отраде
Трудился бодрственно ученья в Вертограде"¹⁸.

Відомо, що В.Рубан мав українське походження, він навчався у Київській Академії. Відомі його праці з історії України, чим і пояснюється почуття щирої симпатії до нього, яке видно з тексту присвяченого йому "Пам'ятника". Такий само "Пам'ятник" від учнів старших класів, молодших класів та надгробні вірші, що промовлялись над могилою студента філософії Трохима Дорошева, а також вірші на теми богослужбних молитов, епітафія та вірші Різдву Христову¹⁹.

Вірші відносяться до проміжку часу між 1793 – 1814 рр. Підтверджується це тим, що укладач збірника старанно записував до свого зошита чимало віршів, що мали відношення до війни з французами (переможні пісні тощо)²⁰.

Це дозволило О.Багрію припустити, що збірник – щось на кшталт альбому вихованця однієї з духовних семінарій, скоріше за все Київської Академії. Джерелами, звідки укладач черпав зміст свого альбому, могли бути тогочасні збірники періодичної літератури, а також подібні альбоми інших вихованців; деякі вірші, можливо, заносились до зошита просто по пам'яті.

Цікавий збірник своїм різноманітним складом. Окрім віршів шкільно-релігійного напрямку, в збірнику є сентиментальні вірші, урочисті оди імператорським особам та героям війни, вірші з відтінком народних пісень воїнського характеру та ін. Таким чином, збірник цікавий, як сумарний показник тих впливів, під якими знаходився читач початку XIX ст.

Серед цих впливів характерні пережитки шкільних традицій, які мали місце в школах початку XIX ст. та багато з яких утримались в більш пізній час. По шкільній традиції всі події, які якимось чином торкались школи, супроводжувались віршами, які складались або вчителями словесних наук, або учнями. Так кончину В.Рубана вшанували у досить пристойних латинських віршах, можливо, складених учнями старших і молодших класів²¹.

У подібних надгробних віршах висловлене почуття скорботи, нав'язане кончиною преосвященного Анастасія, уривок з яких також був виданий О.Багрієм на сторінках ЧИОНЛ.

Анастасій Братановський, архієпископ Астраханський, один із знаменитих духовних ораторів та письменників XVIII ст. помер 7 грудня 1806. Він народився в Україні, навчався в Переяславській семінарії, наприкінці життя проповідував переважно на півночі Росії, але заслужив неабияку популярність далеко за межами своєї батьківщини. Один з віршів збірника присвячений саме йому. У вірші є вказівки на проповідницьку та письменницьку діяльність преосвященного Анастасія, а також характеристика його, як людини:

"Таких качеств был Анастасий,
Друг человеков, друг Христов,
Блюститель мира и согласий,
Защитник сырых и покров"²².

Не лише пам'ять знаменитих людей, але й пам'ять померлого товариша слід було по традиції "почтить приличествующим стихотворением". Пам'яткою такого типу в збірнику є "Надгробные стихи, говоренные над студентом философии Трофимом Доброшевым". Проводжаючи в останню путь, друзі згадують товариша добрими словами:

"Как в майский день цветок, в святилище наук
При всей своей красе он нежно развивался"²³.

Отже, на сторінках ЧИОНЛ було опубліковано чимало віршів та прози. Серед них були такі, що видавалися вперше або ж ті, маловідомі списки яких суттєво доповнювали вже відомі пам'ятки.

Проаналізувавши писемні джерела віршованого та прозового характеру, вміщених у ЧИОНЛ, можна зробити висновок, що вони публікувалися за тими ж принципами, що й документальні. Більшість з них супроводжувалися вступними статтями або спеціально досліджувалися в другому відділі часопису. Характерною особливістю є збереження в окремих публікаціях церковно-слов'янського шрифту. Поширеною була практика публікації не цілого твору, а окремих уривків. Близько двох третин джерел мали вказівки щодо принципів і правил публікації джерел, загальноприйнятих на той час.

Історичне товариство Нестора-літописця та його науковий часопис "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" загалом зробили суттєвий внесок у вивчення оповідних джерел, які як цінне джерело з історії України, відтворюють складні процеси формування українського етносу, його мови, літератури, національної самосвідомості.

¹ Круглова Л.Б. Оповідні джерела релігійного змісту на сторінках наукового часопису Історичного товариства Нестора-літописця // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 34. – К., 2011. – С. 128 – 140.

² Дашкевич М.П. Начальные строфы старейшего списка "Энеиды" И.П.Котляревского // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 39 – 47.

³ Соболевський А. Неизвестная драма М.Козачинского // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. II. – Отд. III. – С. 49 – 87; Вып. III. – Отд. III. – С. 89 – 122.

⁴ Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-летописца за ноябрь и декабрь 1900 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – С. 24.

⁵ ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 609. – Арк. 1.

⁶ Дашкевич М.П. Начальные строфы старейшего списка "Энеиды" И.П.Котляревского // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 39.

⁷ Його ж. Старейший список "Малороссийской Энеиды" И.П.Котляревского // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. II. – С. 33 – 42.

⁸ Житецкий П.И. Энеида И.П.Котляревского и древнейший список ее // Киевская старина, 1899 р. – № 10. – С. 1 – 30; 1900 р. – № 3. – С. 312 – 336.

⁹ Дашкевич М.П. Вказана праця. – С. 37.

¹⁰ Там само. – С. 37.

¹¹ Соболевський А. Неизвестная драма М.Козачинского // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. II. – Отд. III. – С. 49 – 87; Вып. III. – Отд. III. – С. 89 – 122.

¹² Там само. – С. 89 – 122.

¹³ Соболевський А. Псалма о Дорошенке // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 16 – 19.

¹⁴ Там само. – С. 16.

¹⁵ Багрий А.В. Из школьных традиций старого времени // ЧИОНЛ. – К., 1913. – Кн. 23. – Вып. II. – Отд. III. – С. 113 – 124.

¹⁶ Там само. – С. 113 – 115.

¹⁷ Памятник на кончину Российского песнопевца Коллежского Советника Василия Григорьевича Рубана; Надгробные стихи, говоренные над студентом философии Трофимом Доброшевым; Стихи Рождеству Христову // ЧИОНЛ. – К., 1913. – Кн. 23. – Вып. II. – Отд. III. – С. 119 – 120; 121 – 122; 122 – 124.

¹⁸ Памятник на кончину Российского песнопевца Коллежского Советника Василия Григорьевича Рубана // ЧИОНЛ. – К., 1913. – Кн. 23. – Вып. II. – Отд. III. – С. 119.

¹⁹ Стихи Рождеству Христову // ЧИОНЛ. – К., 1913. – Кн. 23. – Вып. II. – Отд. III. – С. 122 – 124.

²⁰ Багрий А.В. Из школьных традиций старого времени // ЧИОНЛ. – К., 1913. – Кн. 23. – Вып. II. – Отд. III. – С. 115 – 116.

²¹ Там само. – С. 116 – 117.

²² Там само. – С. 117.

²³ Надгробные стихи, говоренные над студентом философии Трофимом Доброшевым // ЧИОНЛ. – К., 1913. – Кн. 23. – Вып. II. – Отд. III. – С. 121 – 122.

В статье дан обзор письменных источников литературного характера, помещённых на страницах научного журнала "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" (1879 – 1914).

Ключевые слова: письменный источник, стихи, проза, литература, научный журнал, Историческое Общество Нестора-летописца.

Article deals with the survey of the written sources which were published in the historical journal "Reading in the Historical Society of Chronicler Nestor" during 1879 – 1914.

Key words: written sources, historical journal, Historical Society of Nestor the chronicler.

ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ У ХІХ – ХХ ст.

У статті висвітлені основні етапи становлення та розвитку іноземної філологічної освіти в Київському університеті за часів Російської імперії (1834 – 1917 рр.), з'ясоване ставлення та підходи, розглянута структурно-дисциплінарна основа викладання.

Ключові слова. Київський університет, іноземна філологія.

На сучасному етапі розвитку української вищої школи одним із пріоритетних завдань є об'єктивне вивчення історико-педагогічного досвіду не тільки, як теоретичної основи університетської класичної освіти, але й як відновлення історичної цілісності. Метою даної статті є вивчення становлення школи іноземної філології у ХІХ – ХХ ст. в Київському університеті, а саме дослідження кадрово-педагогічної і структурно-дисциплінарної основи.

У роботі використані праці видатних професорів-істориків Київського університету В.Я.Шульгіна, М.Ф.Володимирського-Буданова, О.З.Жмудського, а також дисертаційні дослідження з історії викладання іноземних мов на території царської Росії Ф.Л.Ратнер, М.І.Ригер та ін.

Безсумнівним є той факт, що іноземні мови завжди було невід'ємною складовою середньої та вищої освіти. Починаючи з ХVІ століття, європейська освіта поступово входила в систему освіти братських шкіл на західноукраїнських землях¹. у ХІХ ст. в Російській імперії вже існували Харківський, Київський, Новоросійський, Дерптський, Санкт-Петербурзький, Московський, Казанський університети, розвиток науки в яких знаходився у безпосередній взаємодії із тенденціями європейської наукової школи. Міністерство народної освіти Російської імперії розуміло необхідність наукових осередків, які б змогли поширити не тільки науку і освіту, але й бути засобом русифікації краю, тому з метою протидії полонізації українських земель у 1834 р. в Київському окрузі був заснований Імператорський університет Св. Володимира. Хоча загальна схема університету була скопійована з німецьких університетів, спочатку він мав багато гімназійних рис, як у свій час Казанський університет². До складу університету Св. Володимира входили два факультети – філософський та юридичний. Філософський факультет складався з двох відділень. До I-го відділення входили кафедри філософії, грецької словесності і старожитностей, римської словесності і старожитностей, статистики, російської словесності, загальної та російської історії. До складу II-го відділення – точних (математика, фізика), природничих (ботаніка, зоологія) та технічних (сільське господарство та архітектура) наук³. Також у штаті університету значилися лектори сучасних західноєвропейських мов (французької, німецької, італійської та польської).

Імператорський університет Св. Володимира створили на базі Кременецького і Волинського ліцеїв, звідки був запрошений майже весь викладацький склад. Наприклад, лектори латинської мови І.В.Корженєвський, М.Ю.Якубович, німецької мови – А.Ф.Лільд, польської мови – І.І.Микульський. Викладачі нових іноземних мов були переважно іноземцями – лектор італійської мови Ф.П.Бертоні, лектор французької мови А.К.Плянсон⁴. Слід зазначити, що викладачі мовних кафедр римської та грецької мов і старожитностей I-го відділення філософського факультету навчалися у Дерптському університеті (сучасне місто Тарту, Естонія), який на той час був одним із провідних вищих учбових закладів і знаходився під сильним впливом германської освітньої школи. Про це свідчив історик М.Ф.Володимирський-Буданов: "Німецький елемент у складі викладачів знайшов себе переважно у класичному розряді 1-го відділення, наплив викладачів професорів – німців починається у 1837 р. То були вихованці Дерптського університету... 2-ге відділення філософського факультету спочатку скла-

далося з польських викладачів"⁵. Скоріше за все, система освіти в Київському університеті була синтезом європейської (германської і польської) та місцевої освітніх шкіл. Про це також згадував В.Шульгін, який зазначав, що "за характером він (університет)... був західно-російським, місцевим те, що поляки називають *krajowym*"⁶.

Викладання класичних мов – грецької і латинської в період з 1834 – початку 40 рр. XIX ст. мало дві складові – викладання правил грецької та латинської мов, їх синтаксису, стилістики, фразеології за творами класичних авторів з дослівним перекладом і аналізом граматичних конструкцій. Також практикувалось викладання наук, що входили до складу філології, тобто історії розвитку цих мов, літератури, побуту та структури суспільства. Ця друга складова виділялась як окрема дисципліна під назвою "старожитність". Заняття з багатьох предметів проводилися латинською мовою, оскільки вона була єдиною, яку розуміли як польсько-, так і російськомовні студенти, яких була переважна більшість в Імператорському університеті Св. Володимира. Кожен викладач класичних мов викладав декілька дисциплін одночасно – латинську, грецьку мову та старожитності, із нових іноземних мов знав обов'язково польську, німецьку чи французьку. Така поліфункціональність могла бути завдяки загальній тенденції отримання університетської підготовки вчителями гімназій та вищих навчальних закладів на той час. За рівнем володіння знаннями групи розбивалися на слабкі та сильні ("вищий" та "нижчий розряд" відповідно)⁷. Перший або нижчий розряд відповідав слабкій групі, де студенти починали вивчати мову практично з азів. Це відбувалося з грецькою мовою і старожитністю, оскільки вона, на відміну від латинської мови, була не настільки популярна у гімназіях. Студенти сильної групи вивчали мову та літературу, історію словесності з критичним поясненням вибраних авторів, а також читали неадаптовану літературу, вдосконалюючи знання з іноземної мови. Студентам слабкої групи мова викладалася практично, тобто проводилося вивчення фонетики, граматики, основ синтаксису та напрацьовувався лексичний запас. На заняття зі студентами незалежно від рівня володіння знань відводилося по 3 години на тиждень, таким чином кожний викладач мав по шість лекційних годин на тиждень. З нечисленних відомостей можна припустити, що вибір методики викладання та педагогічних прийомів залежав від особистих вподобань викладача.

Цікаво, що грецьку мову і старожитності викладали латинською мовою, а римську словесність і старожитності німецькою та латинською мовами. Лектор італійської мови читав предмет французькою, тому вільне володіння латинської та однією новою мовою було, очевидно, обов'язковим. Про це свідчить один із численних звітів І.Я.Нейкірха: "Гомера я збираюся перекладати на латинську мову і тією ж мовою пояснювати в граматичному, антикварному і естетичному відношеннях"⁸. Можна припустити, що в першій половині XIX ст. на формування системи викладання іноземних мов в Імператорському університеті Св. Володимира вплинули германська школа та система освіти старих польських училищ, оскільки як склад викладачів так і студентів був переважно польського походження.

Польські заворушення першої половини XIX ст. змусили керівництво повністю змінити викладацький склад університету. Це також торкнулося мовних кафедр. З 1848 р. кожний викладач перед початком занять повинен був представити деканові детальну програму свого предмету, де він вказував обсяг, послідовність і способи викладання, а також надавав список навчальних посібників. Складена таким чином програма затверджувалася радою факультету і була основою лекцій викладача. Зміни у програмі були можливі лише зі згоди ректора. По закінченні навчального півріччя викладачі подавали декану рапорти про пройдений матеріал. Ці рапорти також обговорювалися на раді факультету: "...щоб у змісті не вказувалося нічого не узгодженого з вченням православної церкви і відданістю до Государя і любов'ю до батьківщини"⁹.

Очевидна потреба чіткого розмежування гуманітарних та природничих наук зумовила перетворення I-го відділення філософського факультету у 1850 р. на історико-філологічний факультет, а II-ге відділення стало фізико-математичним факультетом. Цьому передував проект змін до статуту 1842 р., в якому пропонували розподіл I-го відділення філософського факультету на історико-політичний і літературно-філологічний відділи. За цим проектом науки розподілялися на 1) головні: а) філософія, б) російська словесність, 2) головні окремі, які склалися з історико-політичні: а) загальна історія, б) російська історія, в) політекономія і

статистика, а також з наук літературно-філологічних: а) грецька словесність, б) латинська словесність, в) слов'янські мови. Загальними допоміжними науками були 3) французька, німецька мови¹⁰. Це питання не вирішувалося до 1848 р., коли прийшло чітке усвідомлення розподілу наук на філософсько-історичні і філологічні. Для централізації організаційного, навчального та наукового процесу з 1861 р. було засновано видання "Университетские известия", де друкувалися розклади занять на півріччя, лекції викладачів та рецензії на визначні твори студентів, протоколи засідань ради університету, відомості про особовий склад, списки студентів, оголошення про конкурс на заміщення вакантних посад і вимоги до претендентів. У 40-х – 80-х рр. XIX ст. професорсько-викладацький склад історико-філологічного факультету значно розширився. В 1843 р. в університеті почали викладати англійську і чеську мови. Склад викладачів поповнився вітчизняними кадрами. Наприклад, в різний час на кафедрах працювали такі фахівці, як К.Ф.Страшкевич, М.Є.Скворцов, І.В.Цветаєв, В.І.Модестов, Ф.Г.Мищенко. Але основу класичної філології, як зазначалося вище, складали вихованці Дерптського університету І.Я.Нейкірх та А.К.Деллен. Вони привнесли в Імператорський університет Св. Володимира систему дерптської методики, яка могла дати результати лише за умов такого ж рівня розвитку класичного мовознавства в гімназіях Київського навчального округу, як і в навчальних закладах Дерптського навчального округу. Очевидно, цій умові відповідали лише випускники колишніх західних (тобто польських) училищ, тому проблема вітчизняних кадрів вищих та середніх закладів була досить гострою і вирішувалась поступово. Викладачі іноземних мов збільшували науково-методичну базу власними підручниками. В різний час були написані та використовувалися на заняттях "Грамматика англійської мови" В.В.Даніеля, 1885 р., "Практическое руководство для изучения итальянского языка" Глівенко, 1899 р., курс італійської мови Ф.П.Бертоні.

Згодом кількість предметів та курсів на історико-філологічному факультеті збільшилася. З'явилося багато загальноосвітніх та суто історичних дисциплін таких, як грецька та римська історіографія, російська історія, історія мистецтв, історія давнього світу, середніх віків та нових часів, давня та новітня філософія європейських країн, педагогіка, логіка, слов'янознавство¹¹.

З 1863 р. статут університету передбачав створення на історико-філологічному факультеті нових кафедр порівняльної граматики індоєвропейських мов та зарубіжної літератури¹². Вивчення санскриту та розробка концепції генеалогічної спорідненості індоєвропейських мов розвивались в цей час особливо інтенсивно. Тому, внаслідок зв'язку з німецькою педагогічною традицією, Імператорський університет Св. Володимира з 1885 р. ввів групу нових предметів з порівняльного мовознавства. Новим викладачем був Ф.І.Кнауер, який самостійно викладав готську, зендську, санскрит протягом 1880-х – 1914 рр.

Ще одним нововведенням було створення кафедри зарубіжної літератури, яка спочатку називалася кафедрою всесвітньої літератури. Її очолив А.І.Лінніченко. В середині XIX ст. літературознавчі дисципліни викладалися в курсі відповідної мови, але в 80 – 90-х рр. XIX ст. їх виділили в окрему групу. Пізніше, кафедру зарубіжної літератури очолював М.П.Дашкевич, який перший побачив потребу у реорганізації факультету та створенні відділу романської та германської філології. Восени 1900 р. професор М.П.Дашкевич подав на розгляд Ради університету обґрунтування необхідності реформування факультету та проект організації викладання¹³. Як наслідок, у квітні 1908 р. був зроблений розподіл кафедри історії західноєвропейських літератур на два відділи – романський і германський. Серед нововведень слід також відмітити появу на відділенні слов'янської філології болгарської, чеської, сербської, хорватської мов, а в останніх роках існування університету Св. Володимира і польської мови.

На відміну від класичних мов сучасні іноземні мови все ще не мали своїх кафедр. До початку XX ст. викладання нових іноземних мов було основним допоміжним засобом у вивченні класичних дисциплін та загальноосвітніх предметів. Декілька разів їх викладання припинялося через відсутність викладачів. Вся реорганізація факультету та розподіл кафедри історії західноєвропейських літератур на два відділи – романський і германський дозволили змінити структуру факультету та систему викладання іноземних мов.

Після революційних подій 1917 р. радянська влада змінила повністю структуру Київського університету. Історико-філологічний факультет був реорганізований у складі Інституту народної освіти, а у 1930 р. на базі романо-германського відділення був створений Український інститут

лінгвістичної освіти, переведений на деякий час до Харкова. У 1933 р. у складі філологічного факультету відновленого університету відкрили відділення західноєвропейських мов та історії всесвітньої літератури. Ця реорганізація тривала до середини 1940-х рр. Весь викладацький склад змінився а із старих викладачів залишився лише І.В.Шаровольський, який був довгий час деканом факультету західноєвропейських мов і літератур. Багато чого було забуто, або просто знищено за радянські часи а сама структура вищої освіти отримала зовсім інші риси.

¹ Ригер М. К истории развития методики обучения живым иностранным языкам на западно-украинских землях с конца XIX века по 1918 г. – Минск, 1970. – 21 с.

² Ратнер Ф.Л. Иностранные языки в дореволюционной высшей школе: на материале Казанского университета. – Казань, 1983. – 163 с.

³ Шульгин В. История Университета Св. Владимира. – СПб., 1860. – С. 47 – 48.

⁴ Там само. – С. 52.

⁵ Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета Св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – [4], 674, XLII, IV с., С.118, 123.

⁶ Шульгин В. История Университета Св. Владимира. – СПб., 1860. – С.61.

⁷ Там само. – 131 – 132.

⁸ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 859. – Арк. 28.

⁹ Там само. – Спр. 90. – Арк. 12.

¹⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета Св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – [4], 674, XLII, IV с., С.552.

¹¹ Жмудський О.З. Київський університет за 125 років (1834 – 1959). – К., 1959. – С.39.

¹² Там само.

¹³ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 340. – Спр. 122. – Арк. 7.

В статье рассмотрены основные этапы становления и развития школы иностранной филологии в Киевском университете Св. Владимира в 1834 – 1917 гг., определены отношение иходы к преподаванию, структурно-дисциплинарная основа.

Ключевые слова: Киевский университет, иностранная филология.

The main stages of the development of philological education in Kyiv St. Volodymyr University in 1834 – 1917 are observed, the structural-disciplinary basis and the teaching approaches are presented.

Key words: Kyiv University, foreign philology.

ЕТНОЛОГІЧНА ТИПОЛОГІЯ САКРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ РАННІХ СЛОВ'ЯН (за матеріалами культових об'єктів Східної Європи VIII – X ст.)

У статті надана етнологічна типологія об'єктів, що мали ознаки сакрального простору у свідомості ранніх слов'ян.

Ключові слова: сакральний простір, типологія, святилища, свідомість.

Проблема класифікації об'єктів, що можуть віддзеркалювати уявлення слов'ян про сакральний простір є вельми складною. Уявлення про сакральний простір не є статичними, але навпаки існують у формі динамічної системи. Суттєвим є той факт, що об'єкти, які відображають формування свідомості давніх слов'ян найбільш чітко простежуються в археологічних джерелах. Відповідно й наявні на сьогоднішній день класифікації об'єктів були спрямовані на виявлення матеріальної специфіки цих об'єктів. Таку класифікацію, наприклад, пропонують І.П.Русанова і Б.А.Тимошук¹. Водночас, доцільним видається застосування етнологічного підходу до класифікації ранньослов'янських святилищ, адже це дозволить встановити особливості осмислення сакрального простору у світогляді ранньослов'янського населення.

Об'єкти, що відображають уявлення слов'ян про простір умовно можна класифікувати за найбільш суттєвою ознакою – з кількості кореляцій на свідомість власне носія традиції. Найважливішим показником, що виражає значення того чи іншого об'єкту для носіїв світоглядної традиції, а отже і вплив його на свідомість, є позиція об'єкту серед аналогічних у ціннісній системі носія традиції. Найбільш яскраво це проявляється у популярності як стадії затребуваності того чи іншого об'єкту в певній сфері життя². Фізично стадія затребуваності виражається в кількісному складі зацікавлених у об'єкті людей.

Серед складових елементів ранньослов'янських святилищ можна виділити об'єкти природного походження – струмки, джерела, дерева, камені, гори. Їхня важливість для ранньослов'янських релігійних вірувань простежується за писемними джерелами. Зокрема, Прокопій Кесарійський зазначає, що слов'яни "поважають і ріки, і німф, і всякі інші божества"³; Костянтин Багрянородний пише, що слов'яни здійснюють свої жертвоприношення у місці, де "стоїть величезний дуб"⁴. Від вшанування природних об'єктів застерігає Кирило Туровський: "не наривайте себе бога ни на земле, ни в реке, ни в студенцах, ни птицах, ни в воздухе, ни в сонце, ни в луне, ни в камени..."⁵. Козьма Празький зазначає, що "до сих пір селяни подібні язичникам, один молиться вогню і воді, інший поклоняється роцям, деревам, каменям, а третій приносить жертви горам, пагорбам й просить глухих та безмовних ідолів, котрих сам створив, захистити його дім"⁶. У Житті Оттона Бамбергського зазначено, що біля святилища Триглав у Польщі знаходився дуб із джерелом, який вважався священним⁷. За описом Гельмольда, "серед старих дерев ми побачили священні дуби, присвячені богу землі Прові. Їх оточував двір, що був обнесений дерев'яною, майстерно зробленою огорожею, із двома воротами... Тут був і жрець, і свята, різноманітні обряди жертвоприношень. Тут кожен другий день тижня, зазвичай збирався весь народ із князями та жерцем на суд. Вхід у двір дозволявся лише жерцю та тим, хто бажав принести жертву, або ж тим, хто перебував у смертельній небезпеці, оскільки таким тут ніколи не відмовляють у притулку"⁸. Навіть на початку XIV ст. "Перунів дуб" біля Перемишля згадується в актових джерелах⁹. Поклоніння деревам підтверджується й археологічними дослідженнями. Так, відомі знахідки дубів із вбитими кабанячими

іклами. За Б.Рибаковим, біля Чернігова зберігся священний гай, що було характерним для давньоруських міст¹⁰.

Поряд із культом дерев, у ранньослов'янських віруваннях чітко простежується вшанування каміння, наділення його надприродною, цілющою силою¹¹. Аналогічні вірування зустрічаються у багатьох народів Європи, зокрема у прусів та фінів¹². У багатьох культурах зустрічаються камені, що несуть на собі зображення слідів рук та ніг, подекуди із наявністю солярних знаків¹³. Камені з так званою "божою стопою" згадуються в польських джерелах XIII – XIV ст. Вони відомі в багатьох місцях на території Польщі, України, Болгарії, Молдавії, Росії¹⁴.

Серед рукотворних елементів святилищ одним з найбільш поширених є жертвні ями. Найчастіше такі ями містять глиняний ритуальний хліб, спалене зерно, кістки тварин, рідше – людські кістки. Так, на поселенні поблизу Корчаку знайдено культову яму, де знаходилося сім глиняних хлібців, покладених у ряд. Навкруги ями знаходилися стовпові ямки, що, ймовірно, були опорами склепіння. Подекуди в ямах знаходять предмети побуту. Так, у Києві, поблизу могильника X ст., знайдено пряслице та замки. Також два замки знайдено на могильнику XII – початку XIII ст. поблизу с. Горки, що в Вологодській області; в могильнику поблизу с. Погостище (X – початок XII ст.) була знайдена яма, де знаходилося три сокири на різних рівнях.

Жертвні ями виривали поза межами поселення або на могильниках. Швидше за все жертвоприношення здійснювалося сім'єю, або ж громадою. Втім, пізніше відомі й складніші за будовою великі ями, особливо поблизу городищ-святилищ. Зокрема, у Новгороді було виявлено жертвні ями X ст. Півколом вздовж західної стінки в одній з ям містилося вісім ковшів, що стояли на ребрі, ще два були повернуті вверх дном в центрі ями. Також було знайдено два хлібоподібні за формою шматки воску. Друга яма містила дерев'яний ківш, по обидва боки від якого лежали два черепи биків. Третя яма мала обпалене дно. На дні знайдено кістяк коня, череп якого знаходився вище. Поряд із черепом знайдено свічу та батіг. В.В.Сєдов розглядає ями як залишки братчини – застілля, під час якого з'їдали бика, а його рештки, що мали магичну силу, складали у землю¹⁵.

Широко розповсюдженим типом сакральних об'єктів є жертвні площадки та капища. Так само як і жертвні ями, знаходяться вони в переважній більшості поблизу могильників, або винесені за межі поселення. До найбільш характерних рис можна віднести овальну, або круглу форму святилищ, кам'яні вимостки, опалену глину. Важливою особливістю є спроби захисту святилища шляхом символічного відгородження, найчастіше у формі неглибокого рову або ряду ям, що містять сліди вогню, чи вимощеного навколо капища каміння. Така ідея кругового захисту відома в різних культурах світу; особливого поширення вона набула у контексті поховального обряду¹⁶. В центрі святилища зазвичай стояв ідол божества, якому воно було присвячене. Подібне радіальне планування Я.В.Конецький розглядає як модель світу, в якій центральний стовп був символом світового дерева¹⁷. Втілення ідеї центрального стовпу у конструкції святилища могла втілюватися у різних формах. Так, біля Плоцьку (Польща) відома площадка X ст. з каменем-вівтарем на горі Тумській. Поряд із каменем знайдено залишки великого овального вогнища, череп 12-річної дитини, кістки тварин, зокрема коня, уламки посуду та меч, що був встромлений у землю¹⁸. У Микульчинцях центральна яма святилища була обкладена камінням. У Пскові знайдено залишки дубового стовпу.

Біля Вишегороду (Польща), на березі Вісли знайдено площадку (датовану X – XIII ст. за залишками кераміки), що була оточена великими каменями. Серед них знаходився вівтар, який складався із 7 каменів, викладених у формі куба. У центрі кола знайдено сліди стовпів та залишки будівель. Між камінням містився скелет людини, голова котрої була пробита ударом тупого знаряддя та повернута обличчям на захід. Дорога, що вела до площадки була також вимощена та обставлена каменями. На дорозі було знайдено два серпи, а біля капища знайдено ще один скелет, ноги якого були покладені на великі камені.

Є сенс вважати капища, споруджені поряд із могильниками (Псков, Ходосовичі, Зааринген), такими, що були призначені для контакту із світом мертвих. Біля Яздова (Польща) було знайдено кам'яну вимостку із ідолом, що лежав на ній. У с. Костол (Югославія) розкрито коло з каміння, на якому були покладені кістки птахів. Я.В.Конецький розглядає у якості святилищ кам'яні кола у Коломо, Підгощі, Хутині, Сущево¹⁹.

Особливе місце серед ранньослов'янських культових пам'яток посідає комплекс споруд у

с. Шумськ в Житомирській області. Святилище заглиблене у материк і має хрестоподібну форму, орієнтовану за сторонами світу. Радіальний принцип побудови об'єкту втілено частково. Півколом від центрального ідолу знаходились ями в кілька рядів. Перед ідолом було вогнище, яке розпалювали не одноразово. Біля каменів-вівтарів знайдено кістки птахів та бика, уламки посуду та кременевий наконечник стріли. Поряд із капищем знаходився могильник й площадка для кремацій, що за плануванням становила типову радіальну жертвону площадку, оточену ровом²⁰. І.П.Русанова і Б.А.Тимошук зазначають, що ті ж самі риси характерні і для городищ-святилищ. Вони розташовані у найвищій точці даної місцевості, наближені до джерел води (колодязь, річка або джерело), мають круглу форму з ідолом в центрі та огорожені символічним ровом чи камінням. Яскравими прикладами можуть слугувати городище Кулишівка, Бабин тощо²¹.

Особливість городищ-святилищ полягає у наявності огороження валом (Кулишівка) та широкими (Асташково) або глибокими ровами. Самі ж площадки варіюються від зовсім невеликих до досить великих за площею, як, наприклад, ті, що досліджені В.Сєдовим у Псковській області²². Зустрічаються й незвичні пам'ятки. Так, наприклад, городище Хотомель та Бабка відрізняються випуклою формою площадки, а городище в Іліїві має трикутну форму.

Великі культові центри мають складніше планування, що зумовлено наявністю одразу кількох святилищ, які функціонували у таких місцях одночасно. У культових центрах зустрічаються у великій кількості сліди жертвоприношень, зокрема, зброя, знаряддя праці, предмети побуту, спорядження вершника, кістки людей та тварин. Так, на городищі Аркона, що було огорожене валом і ровом, були знайдені заглиблення, в одному з яких знаходилася кам'яна вимостка, під якою лежали людські черепи, кістки тварин, ніж, уламки посуду, наконечники стріл, намисто. В іншому заглибленні знайдені залишки скриньки в якій містилися сокири, ножі, кресало, наконечник списа, кинджал, уламки металевих котлів, серп, хрестоподібна підвіска.

Відомо, що у давніх слов'ян існували храми, втім питання щодо їх ідентифікації ще й досі залишається дискусійними. Власне храмами можна вважати криті будівлі, ймовірно, із ідолами всередині. В німецьких джерелах зустрічаються описи храмів північно-західних слов'ян. Нині розкопано два таких храми: в Гросс Радені та у Фельдберзі (X ст.) на території сучасної Німеччині. Тут знайдено фундамент прямокутної будівлі, що була розділена стіною. Дерев'яний храм прямокутної форми, що був оточений огорожею із стовпів, знайдено в Гросс Радені. Біля будівлі знайдено череп зубра, шість кінських черепів, глиняний кубок, два наконечники списів, уламки посуду.

Храми за своєю структурою є будинками-кантинами. Культовими спорудами слід вважати ті, що мали ідола й, відповідно, слугували релігійним цілям. Дані про це надає Житіє Оттона: "Зовнішня стіна будівлі була головною, виділялась прикрасами та неймовірною майстерністю роботи; вона мала прикраси як ззовні, так і всередині. Зображення людей, птахів та тварин були створені так природно, що здавалось, ніби вони живуть й дихають... там само було трьохголове зображення божества, що мало на одному тулові три голови та звалось Триглавом"²³. Саксон Грамматик подає наступні відомості щодо храму в Арконі: "Паркан, що оточував будівлю, був оздоблений майстерно вирізаними фігурами, втім такими, що були покриті фарбою грубо й потворно. Тільки один вхід був в ньому до храму. Сам храм був обведений подвійною огорожею. Зовнішня була із товстих стін, із червоним дахом, а внутрішня – із чотирьох колон, відгороджена від іншої частини підвішеними багатими килимами, які спускалися до землі та були з'єднані лише із поперечними балками та дахом"²⁴. Суперечливим є питання щодо появи таких храмів: вбачається християнський, або ж кельтський вплив²⁵.

Зустрічаються подібні споруди і в західних областях України – святилище Зелена Липа, Рудники, Звенигород. Їхнє розташування є звичним: святилище Зелена Липа на Дністрі, орієнтоване по сторонах світу, й розташоване на пагорбі, що стоїть посеред болота. Стіни храму були зведені з подвійного ряду паралельних колод. В центрі знаходилась яма для стовпа, що, ймовірно, була укріплена камінням (швидше за все ідолом), а перед ним в круглій ямі лежав орієнтований головою на захід скелет чоловіка. Біля голови чоловіка – плоский камінь. Поряд із храмом у західній частині будинку розташований культовий колодязь. За керамікою храм датують XI – XII ст. Той самий принцип розташування та структуру має і храм в селі Рудники. Характерною є наявність культового рову.

Суттєві дані щодо просторового світосприйняття надають ідоли. В більшості давніх культур світу просторова структура світу знаходить віддзеркалення не тільки в структурі святилища, але і в тілі самого божества. Прикладами можуть бути кабалістичний Адам, йотун Імір та багато інших. Відомо, що ідоли зазвичай стояли поза житловими спорудами у встановлених святилищах. Відомі випадки встановлення ідолів в будівлі храму.

Водночас, на землях слов'ян лише у Звенигороді та Ржавинцях було знайдено ідолів на призначених для них місцях. Часто ідолів знаходять у воді, куди їх кидали, ймовірно, не тільки із метою утилізації, але і з метою очищення водою.

Згідно даних, що надає Гельмольд, "по всій слов'янській землі панувало сумлінне поклоніння ідолам"²⁶. Існують дані щодо ідолів, виготовлених з металу, каміння, дерева. В писемних джерелах найчастіше фігурують саме дерев'яні ідоли, що були у великій кількості присутні як у східних, так і у західних слов'ян. Втім, у останніх великих дерев'яних ідолів не знайдено, натомість, присутні в великій кількості дрібні дерев'яні фігурки богів. Дерев'яні ідоли слов'ян зазвичай були представлені фігурами у повний зріст, або ж виглядали як довгий стрижень із кількома обличчями.

Так, дерев'яним був ідол Перуна у Новгороді²⁷. Низку дерев'яних ідолів було знайдено на землях західних слов'ян (Фішеринзель, Альтфризак, Берен-Любхен, Янково)²⁸. У Повісті врем'яних літ під 983р. наведено слова варяга в Києві: "Не суть то бози но дерево; днесь есть, а оутро изгънило есть, не ядятъ бо ни пьютъ ни молвлять, но суть делани руками в древе"²⁹. У Києві було встановлено "Перуна древяна, а голова его серебряна, а оус золот" 980 р.³⁰. Знайдені в Новгороді невеликі дерев'яні зображення пов'язують із культом домового, тобто, персонажу з нижчої міфології³¹. Втім, це питання і досі є дискусійним, існують версії щодо присвяти таких ідолів вищим богам³².

Стилістично, за аналізом Р.В.Забашти, для ідолів Поділля характерні схематичність, фронтальність постановки фігури, стовпоподібна форма³³. В цьому дослідженні була надана класифікація, що ділила ідолів на ряд типів: стовпи, стовпоподібні із одним, або кількома обличчями, стовпоподібні із об'ємною головою, рельєфні голови, повністю рельєфні зображення.

Кам'яних ідолів знаходять у багатьох місцях в Білорусії, Росії, Україні, Німеччині, Польщі. Найбільше скупчення таких ідолів було знайдено у Подністров'ї та на Поділлі. Ідола, що мав форму чотиригранного стовпа було знайдено в Гусятині³⁴. Відомі знахідки на р. Шексні у Псковській та Вологодській областях Росії³⁵, у Брестській області в Білорусії³⁶. Згідно даних, що надає Ю.М.Золотов, відомі чисельні згадки щодо ідолів, які стояли в різних містах Русі³⁷.

Розглядаючи проблему сакрального простору ранніх слов'ян, не можна оминати увагою тему житла як складового елементу сакрального простору. Ритуальні дії супроводжують житлову споруду з самого початку її заснування. У самій будівлі здійснюються обряди, спрямовані на дарування родині благополуччя³⁸. Ю.В.Мисько розглядає стіни житла як захисний бар'єр між зовнішнім світом та освоєним хатнім простором, що виступав мікрокосмом, відносно зовнішнього макрокосму³⁹. У своїй більшості слов'янські житла орієнтовані стінами за сторонами світу, втім, у більш пізніх поселеннях спостерігається орієнтація кутами⁴⁰. Цей принцип можна простежити, зокрема, на Кодинських поселеннях⁴¹. Орієнтовано кутами за сторонами світу й західне городище у Монастирку⁴². Поселення Обухів II має 4 споруди IV – VII ст., дві з яких орієнтовано стінами, а дві інші – кутами. Із дев'яти жител VIII – IX ст. лише два орієнтовано стінами й сім кутами. На поселенні Луг I шістнадцять жител орієнтовано стінами і дванадцять кутами. Поселення Луг II має 5 жител орієнтованих стінами і десять кутами. Суттєвим є той факт, що на поселеннях X – XI ст. принцип орієнтації за сторонами світу послаблюється, що можна розглядати не тільки як зміну у структурі забудови, але й як свідчення послаблення язичницьких вірувань під час поширення християнства⁴³.

Традиційно вхід до жита розміщувався з південної сторони⁴⁴, що було обумовлено як суто утилітарними вимогами поліпшення обігріву та освітлення, так і релігійними міркуваннями. З давніх часів відомими явищем є сакралізація Півдня, що являв собою священну, благодатну сторону, яка протиставлялась холодній Півночі, де, за повір'ями, знаходився світ мертвих⁴⁵.

Доволі часто ранньослов'янські поселення будувалися на місцях проживання попереднього населення. Втім, зазвичай споруди не перекривають місця старої забудови, що видно на

прикладі поселення Рашков I. Цей факт можна розглядати як прояв анімістичних уявлень, що вказують на взаємозв'язок із духами предків.

Особливе місце в хатньому сакральному просторі займала піч. В Рашківському поселенні будівлі розташовані у своїй більшості таким чином, щоб не закривати одне одному ту сторону світу, куди направлена задня стінка печі⁴⁶. Ймовірно що в цьому місці було вікно. Істотним також є й те місце, яке займала піч в розташуванні будівель. Так, діагональна лінія, що проведена від пічного кута до протилежного буде впирається в один з кутів більш раннього житла⁴⁷. Таким чином, можна простежити зв'язок печі із культом предків. Вже з часів відокремлення східних слов'ян піч починає домінувати над відкритим простором⁴⁸. До другої половини X – XI ст. основним засобом опалення були печі кам'янки. Рідше зустрічаються глинобитні печі⁴⁹. У IV – VII ст. піч зазвичай знаходилася у північному куті й була спрямована гирлом на південь, а отже, до входу⁵⁰. Але вже у VIII – X ст. ця тенденція змінюється. Зростає кількість варіантів житла, де піч співвідноситься зі входом⁵¹.

У свою чергу, важливі дані про уявлення давніх слов'ян надає поховальний обряд та поховання. Є.В.Синиця зазначає, що слов'яни у ранньому середньовіччі мали як дрібний етнографічний поділ, так і загальнослов'янські риси, що відображалися у поховальному обряді⁵². Широко відомі курганні поховання як у празькій, так і у колочинській культурах. Сакральну роль курганів Б.О.Рибаків зводив до захисту праху померлого⁵³. Відомі покладення попелу померлого до урни. Відомі також факти загортання тіла у бересту, або покладення попелу в колоду. Втім, прах міг бути встановлений на стовпі, або ж у домовині, що стояла на стовпах. Також відомий обряд захоронення у воді. Як вже зазначалося вище, поряд із могильниками нерідко споруджувалися капища. Серед них святилища у Пскові, Ходосовичах, Заарингені тощо. На думку І.П.Русанової. й Б.А.Тимошука, до таких святилищ можна віднести й святилище на городищі в Поганському (Моравія). Воно знаходилось на узбіччі могильнику й було відгороджене огорожею із лози. В центрі знайдено велику стовпову яму, яку оточували вісім менших ям⁵⁴.

Археологічні дані певною мірою дозволяють встановити значення того чи іншого об'єкту для носіїв традиції. Перш за все за специфікою дислокації об'єкту, його інфраструктурою та розміром. Можна виділити три основні групи сакральних об'єктів за соціальною значущістю, а саме об'єкти племінного значення, общинного та сімейного. За цільовою та матеріальною специфікою сакральні об'єкти поділяються на культові місця (храми, міста-святилища, ідоли, капища, жертвні площадки), побутові рукотворні об'єкти (дорога, дім, двір, поховання), природні об'єкти (навколишнє середовище: ліси, озера, дерева, камені, гори).

Взаємозв'язок та загальний принцип подібності простежується в набутті тим чи іншим культовим місцем все більшого значення. Із набуттям нових ритуальних елементів, ознаки, що властиві об'єктам сімейного, та, навіть, індивідуального значення залишаються притаманними й об'єктам общинного та племінного значення. Виключення можуть становити лише хатні святилища. Фактично нові елементи просто додавалися, в той час як старі не зникали.

Найбільш доцільно, з точки зору дослідження уявлень давніх слов'ян про сакральний простір, є виділення наступної класифікації сакральних об'єктів та ознак, що їм притаманні, з огляду на те, як об'єкт впливав на свідомість давнього слов'янина: (1) об'єкти сімейного значення (жертвні ями; хатні святилища; об'єкти природного походження), (2) об'єкти общинного значення (жертвні ями; об'єкти природного походження; ідоли; капища, жертвники; храми); (3) об'єкти племінного значення (жертвні ями; об'єкти природного походження; ідоли; капища, жертвники; храми; городища-святилища, комплексні об'єкти).

Запропонована типологія віддзеркалює основні критерії, що могли б характеризувати ступінь впливу святилищ та їх елементів на ранніх слов'ян та їх уявлення про сакральний простір. На думку автора, важливим питанням в етнологічному дослідженні сакральних об'єктів є виділення фактору свідомості та тих чинників, що формували її. Виходячи із наведених даних можна прослідкувати, як культові об'єкти відображали уявлення давніх слов'ян про сакральний простір. Усі розглянуті об'єкти взаємопов'язані у рамках динамічної системи релігійно-міфологічних уявлень та мають спільні риси. Особливістю є й тенденція до своєрідної еволюції типу об'єкту, яка знаходила свій прояв у поступовому зростанні його значення, затребуваності серед носіїв давньослов'янської сакральної традиції.

- ¹ Русанова И.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 2007. – 303 с.
- ² Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. – К., 2000. – С. 310.
- ³ Прокопий из Кесари. Война с готами. – М., 1950. – С. 297.
- ⁴ Константин Багрянородный. Об управлении государством. – М., 1989. – С. 49.
- ⁵ Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – М., 2000. – С. 69.
- ⁶ Козьма Пражский. Чешская хроника. – М., 1962. – С. 37.
- ⁷ Житие Оттона Бамбергского // Хрестоматия. – М., 1961. – С. 402.
- ⁸ Гельмольд. Славянская хроника. – М., 1963. – С. 185.
- ⁹ Грамоты XIV ст. / Упорядк., вст. ст., ком. і слов.-показ. М.М.Пещак. – К., 1974. – С. 255.
- ¹⁰ Рыбаков Б.О. Древности Чернигова. – М., 1949. – С. 19 – 20.
- ¹¹ Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1868. – Т. 1. – С. 359 – 360; Макаров Н.А. Камень Антония Римлянина // Новгородский исторический сборник: 2 (12). – Л., 1984. – С. 203 – 210; Золотов Ю.М. Остатки древнего святилища на реке Кимерше // Балто-славянские исследования. – Вып. 1980 г. – М., 1981. – С. 269.
- ¹² Смирнова М.Е. Структура святилищ раннесредневековых балтов // *Vakaru baltu istorija ir archeologija*. – Klaipeda, 1989. – P. 124 – 128.
- ¹³ Срезневский И.И. Святилища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям. – Харьков, 1846. – С. 130 – 138; Абрамова З.А. Древнейшие формы изобразительного творчества // Ранние формы искусства. – М., 1972. – С. 9.
- ¹⁴ Ричков М.О. Про зображення "ступнів ніг" на антропоморфних стелах доби раннього металу // *Археологія*. – Т. 38. – К., 1982. – С. 178.
- ¹⁵ Седов В.В. Языческая братчина в древнем Новгороде. – 1956. – Вып. 65. – С. 138 – 141; Седов В.В. К вопросу о жертвоприношениях в древнем Новгороде // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1957. – Вып. 68. – С. 28 – 29.
- ¹⁶ Рассмакин Ю.Я. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я // *Археологія*. – К., 1990. – № 1. – С. 64 – 74.
- ¹⁷ Конецкий В.Я. Новгородские сопки и проблема этносоциального развития Приильменья в VIII – X вв. // *Славяне. Этногенез и этническая история*. – Л., 1989. – С. 141 – 144.
- ¹⁸ Русанова И.П., Тимощук Б.А. Вказ. праця. – С. 40.
- ¹⁹ Конецкий В.Я. Вказ. праця. С. 141 – 144.
- ²⁰ Рыбаков Б.О. Вказ. праця. – С. 43.
- ²¹ Русанова И.П., Тимощук Б.А. Вказ. праця. – С. 44.
- ²² Седов В.В. Разведки в Псковской земле. – М., 1971. – С. 19 – 20.
- ²³ Житие Оттона Бамбергского // Хрестоматия. – М., 1961. – С. 316.
- ²⁴ Срезневский И.И. Святилища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям. – Харьков, 1846. – С. 46 – 47.
- ²⁵ Русанова И.П., Тимощук Б.А. Вказ. праця. – С. 52.
- ²⁶ Гельмольд. Вказ. праця. – С. 129.
- ²⁷ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – СПб., 1908. – С. 38.
- ²⁸ Gringmuth-Dalmer E., Hollnagel A. Jungslawische Siedlung mit Kultfiguren auf der Fisherinsel bei Neubrandenburg // *Zeitschrift für Archäologie*. – 1971. – № 5. – S. 107 – 130.
- ²⁹ Повесть Временных Лет. – Т. 2. – М., 1998. – Стб. 70.
- ³⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 30. – СПб., 1965. – С. 56.
- ³¹ Арциховский А.В. Археологическое изучение Новгорода // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – 1956. – № 55. – С. 33.
- ³² Панова Т.Д. О значении мелкой деревянной антропоморфной скульптуры X – XIV вв. // *Советская археология*. – 1989. – № 2. – С. 93.
- ³³ Забашта Р.В. До питання еволюції й формальнообразної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 58 – 60.

- ³⁴ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда. – Т. 1. – М., 1901. – С. 305.
- ³⁵ Гуревич Ф.Д. Каменные идолы Себежского музея // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – СПб., 1954. – Вып. 24. – С. 176 – 179; Кирпичников А.Н. Языческое святилище у Пскова (По данным И.Д. Вундерера) // Древнерусское государство и славяне. – Л., 1983. – С. 109 – 110.
- ³⁶ Никитина В.Б. Находки в Брестской Области // Археологические открытия. – М., 1970. – С. 317 – 318.
- ³⁷ Золотов Ю.М. Изваяния языческих богов на Руси (письменные известия и устные предания) // Советская археология. – № 4. – 1985. – С. 234 – 236.
- ³⁸ Мисько Ю.В. Про сакральні функції східнослов'янського житла (За матеріалами прудо-слов'янського межиріччя) // Археологічні студії. – К., 2000. – № 1. – С. 113 – 120.
- ³⁹ Там само. – С. 113.
- ⁴⁰ Раппопорт П.А. Зодчие и строители древнего Смоленска. – М., 1975. – С. 157 – 179.
- ⁴¹ Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын – славянские поселения V – VIII вв. на р. Прут. – М., 1984. – С. 32 – 33.
- ⁴² Максимов Е.В., Петрашенко В.О. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 52 – 58.
- ⁴³ Раппопорт П.А. Вказ. праця. – С. 159.
- ⁴⁴ Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // Свод археологических источников. – Вып. 32. – 1975. – С. 157 – 168.
- ⁴⁵ Подосинов Л.Я. Ориентация древних карт (с древнейшего времени до раннего средневековья) // Вестник древней истории. – № 4. – М., 1992. – С. 372, 574.
- ⁴⁶ Гуревич Ф.Д. Каменные идолы Себежского музея // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып. 24. – СПб., 1954. – С. 12.
- ⁴⁷ Там само. – С. 12 – 16.
- ⁴⁸ Русанова И.П., Тимошук Б.А. Вказ. праця. – С. 60.
- ⁴⁹ Рафалович И.А. Раскопки раннеславянского поселения VI – VII вв. н.э. у села Селиште. – М., 1972. – С. 159.
- ⁵⁰ Раппопорт П.А. Древнерусское жилище... – С. 139.
- ⁵¹ Михайлина Л.П. Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура): Дис... д-ра наук: 07.00.04. – 2008. – С. 52 – 53.
- ⁵² Синиця Є.В. Поховальний обряд слов'ян південно-східної Європи V – VII ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К. 2004. – С. 164 – 169.
- ⁵³ Рыбаков Б.О. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – 783 с.
- ⁵⁴ Русанова И.П., Тимошук Б.А. Вказ. праця. – С. 41.

В статье дана этнологическая типология объектов, которые имели признаки сакрального пространства в сознании древних славян.

Ключевые слова: сакральное пространство, типология, святилища, сознание.

The article puts forward an ethnological typology of the objects, which contain the signs of sacred space in perception of the Early Slavs.

Key words: sacred space, typology, sanctuary, conscience.

"ЛЮБОСТРАСНІ" ХВОРОБИ: ПОГЛЯДИ НА ЕТІОЛОГІЮ ТА ЛІКУВАННЯ МЕТОДАМИ НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ

У статті приділена увага народним методам лікування венеричних та статевих хвороб, а також поглядам на їх етіологію.

Ключові слова: хвороби, лікування, здоров'я.

Народна медицина належить до добре досліджених ділянок традиційного знання. Перші розвідки в цій царині були здійснені ще часи становлення етнографічної науки¹, а останні охоплюють перші роки ХХІ сторіччя². Між тим, навіть в цій галузі є малодосліджені (або й зовсім не досліджені) теми. Йдеться, насамперед, про лікування статевих, венеричних хвороб, а також народні погляди на їх походження.

Одразу слід зазначити, що досліджувати таке питання досить складно. Основна проблема полягає в недостатній кількості джерел. Причини зрозумілі – дослідникам було вкрай важко дістати відомості про таку інтимну інформацію (якщо вони взагалі ставили собі це за мету): "Селяни взагалі з відразою ставляться до вчених і тому часто приховують свої хвороби. Жінки особливо соромляться показувати їм свої недуги, на які страждають, найчастіше вони відмовляються або не наважуються відповідати на їх розпитування, коли йдеться про захворювання, відомості про які здаються їм непристойними. Ще з більшим небажанням вони дозволяють робити необхідне обстеження. Зрештою, хворі воліють приймати поради і ліки від тих людей, які належать до одного з ними класу і які їм ближчі. Вони більше довіряють їм; часто вони вважають, що лікарі надто освічені, щоб могли принижувати себе, обстежуючи недуги, які вважають ганебними", – писав ще у середині ХІХ ст. французький лікар Г. де ля Фліз³. Проте така сама тенденція спостерігалася і на початку ХХ ст. Зокрема, в рукописній праці лікаря С.Верхратського наголошується: "Про венеричні недуги знали мало, соромились навіть говорити про них"⁴.

Найчастіше в етнографічних матеріалах ХІХ ст. згадуються такі венеричні хвороби, як гонорея та сифіліс. Серед назв сифілісу є чимало варіантів: "пранці"⁵, "франць-венеріи"⁶, "образа"⁷, "францы"⁸, "потеруха"⁹. В.Демич зазначає, що "слово "франци" в Черниговской и других малорусских губерніях перешло в "пранци", где так называют вторичные явления сифилиса, тогда как третичные зовутся иногда "гостецом"... Еще зовут они сифилис "французской и поганою болезнью"¹⁰. Що до останньої назви, то її можна пов'язати з народними уявленнями, притаманними всім східним слов'янам, про те, що представники інших етносів, передусім неправославного віросповідання (особливо євреї), придумали всі "неправильні" предмети та звичаї, які руйнують традиційні норми¹¹, а також є винними у поширенні специфічних хвороб¹². Також сифіліс називали "любострастною и щегольською"¹³ хворобою. Що стосується першої назви, то саме так називають сифіліс в історичних архівних матеріалах¹⁴.

Слід зазначити, що у всіх східних слов'ян концепція хвороби досить часто ґрунтується на понятті гріха. Нерідко хвороба сприймалася як Божа кара за гріхи, наслідок порушення встановлених заборон: "болезни, по ходячему деревенскому мненію, – попущение Божіе, наказаніе Господне за грехи"¹⁵. Захворювання на венеричні хвороби інколи пояснювалося Божою карою за недотримання заборон, які накладалися на статеве життя¹⁶. Окрім того, "крестьяне слепо верят, что болезни могут происходить под влиянием нечистой силы, дурного глаза, пущенного по ветру слова, "съ думы", "съ пристриту", и "съ переляку"¹⁷, у тому числі венеричні захворювання.

Суворо заборонялося мати статеві зносини з жінкою під час місячних¹⁸. Лікар Верхратський писав, що "в багатьох селах причиною гонореї, сифілісу вважали статеві зносини під час

місячних"¹⁹; "Пранці беруться від того, що чоловік налазить до жінки в той час, як вона не чиста"²⁰. Уникали мати зносини у період жіночої "нечистоти" ще й через переконання про те, що дитина, зачата у цей період, виросте виродком, упирем, убивцею²¹. Також вірили, що за порушення правил статевого життя людина могла бути покарана захворюванням на епілепсію²², яка донині вважається однією з найстрашніших хвороб²³. Заборонялося мати повторні зносини в одну ніч, а порушення заборони могло спричинити гонорею (зубриці)²⁴.

Серед інших причин захворювання, зокрема на сифіліс, називали спадковість: "такий род паршывый, такой завод"²⁵. Вірили, що людина могла захворіти й через застуду: "простудытсь чоловікъ, запортытсь кривъ, открываються раны"²⁶.

Варто навести записану В.Милорадовичем легенду про те, що "колысь пранцюватих було мало. Жинка найшла сорочку и надила. Напалы пранци и семья заразилась"²⁷. Справді, за народними віруваннями, хворобу можна було передати разом із підкинутими речами: коли людина підіймає незнайому їй річ, хвороба переходить на неї. Слід зазначити, що такі вірування вельми поширені й нині.

За відомостями, наведеними М.Ф.Сумцовим, "пранці (сифіліс) погана хвороба, колысь зовсім була невідома, а потім зустрічалась тільки зрідка, здебільшого по містах поміж розпусними людьми. В останні роки, особливо за час війни, вона почалась занадто поширяться; здебільшого в села позаносили її солдати та фабричні робітники"²⁸. Проте вчений дещо недооцінює поширеність цієї хвороби. За архівними матеріалами, ще до відміни кріпосного права у 1861 р. у деяких селах більшість населення хворіла на сифіліс. А за відомостями проф. В.Демича, сифіліс з'явився на Русі наприкінці XV ст. і поширився серед населення у минулі століття²⁹.

Що стосується лікування, то відомо, що селяни украй рідко зверталися до офіційної медицини навіть із звичайними хворобами, на чому неодноразово наголошували вчені та збирачі етнографічного матеріалу³⁰; що вже й казати про хвороби "сороміцькі". Лікувалися вдома підручними засобами або зверталися за допомогою до знахарів³¹: "в Киевской губернии... в деревнях печат сифилис знахари, знахарки и прочие "целители". В роли последних выступают иногда даже лица, сами перенесшие сифилис и потому, по мнению народа, опытные в лечении"³². До того ж "зараженные больные запускают в начале болезни, или обращаются за советом к цирюльнику или какому нибуть шарлатану, и наконец прибегают к медику тогда уже, когда болезнь глубоко укоренилась вследствие дурного лечения"³³.

Засоби і методи, які вживалися для лікування тих, хто "по неблагоразумию, подвергнулся опасности заражения" радили такі: мити статеві органи білим вином, водою з оцтом, вапняною водою з молоком³⁴. Для лікування, зокрема, сифілісу рекомендували вживати у великій кількості теплі слизуваті напої, рідкий вівсяний чи ячмінний відвар із додаванням меду чи масла, чай із бузини, прісну сироватку³⁵. Також у період лікування не радили вживати прянощів, солоних, гострих та кислих продуктів³⁶. Звичайно, слід було "отказаться от соития"³⁷.

Досить амбівалентним у цьому сенсі є ставлення до вживання міцних напоїв, зокрема горілки. З одного боку, вживання алкоголю слід було уникати³⁸, з іншого – "по окремих селах... пили при сифілісі багато горілки і ліки приймали лише на горілці"³⁹. Що стосується заборон чи дозволу на паління тютюну при венеричних захворюваннях, то це питання залишається відкритим, оскільки жодних відповідних згадок нами не знайдено. Водночас варто нагадати, що європейці, довгий час перебуваючи під впливом індіанських звичаїв та способу життя після відкриття Нового Світу, вважали тютюн одним із найкращих засобів від сифілісу, розладів шлунку, астми, ран, пухлин, опіків, головного болю тощо; лише згодом погляди на тютюн кардинально змінилися⁴⁰.

Венеричні хвороби лікували і з допомогою лікарських трав⁴¹. М.Сумцов писав, що "від пранців сажають на зілля з різних трав, паряться 12 день, а часом дають дуже гострі та шкідливі ліки, як селітру, мідь і т. ін."⁴².

Іноді хворі жили у знахарки певний період, під час якого вона займалася їх лікуванням. Останнє зводилося до того, що хворих 3 – 4 тижні годували не солоною й не кислою, досить злиденною та одноманітною їжею. Крім того, упродовж всього терміну лікування хворого поїли відваром коріння сарсапарелі (*Sassaparillae*)⁴³. Звичайно, найефективнішим способом запобігання хворобі вважалося "не полагаться на эти предохранительные меры и тщательно избегать всех случаев заражения"⁴⁴.

У літературі трапляються згадки про "женські болізни", але без будь-якої класифікації, тому досить часто визначити, про яку саме хворобу йдеться, складно. Зважаючи ж на те, що, як зазначав В.Демич, "діагностика у народа сбивчива, то етим об'ясняються обшія названія для различных страданій"⁴⁵. Зокрема, при "уразі" (опущенні) матки "ставят по середине желудка стакан или новый горшок с теплою водою, что-то при этом нашептывая; горшок или стакан потом разбивают"⁴⁶. Цікаво, що цю хворобу лікували схожим способом, як і "золотник" ("підірваний живіт")⁴⁷. При лікуванні цієї хвороби використовували і відвари з трав, зокрема гуцули пили відвар "великого зілля" (Inula Hel)⁴⁸.

При геморої у чоловіків (кривоток) радили пити відвар кривавнику⁴⁹, звіробою⁵⁰. Серед чоловічих статевих хвороб згадується імпотенція ("остуда"), яку лікували з допомогою народної медицини та магії. Слід зазначити, що крім природних чинників виникнення цієї хвороби в народі вірили, що її можна "зробити"⁵¹. В.Кравченком зафіксовано більш практичне народне пояснення, що остуда "у мужчин буває с того, шо богато любе"⁵².

При лікуванні імпотенції широко використовували трави. Зокрема, велику популярність мав зозулинець (Orchis L.), назва якого перекладається з грецької як "калитка", "ядро". У знахарстві бульби зозулинців використовували при статевій немічності та як збуджувальний засіб⁵³. До речі, з цією метою зозулинець використовують і нині: при імпотенції радять уживати відвар бульб на молоці. Після застосування таких ліків, запевняє поліська "зільниця", чоловік буде "рабочий і в постелі годний" (запис. авторки у с. Лука від перес. із с. Рудня-Радовельська). Слід зазначити, що роль об'єктивних ознак рослин (їх колір, запах, смак, форма) мали вагомe значення у формуванні мети їх застосування в народній медицині⁵⁴. В даному разі зозулинець, коріння якого нагадує за формою чоловічі геніталії, використовують як приворотне зілля, а також проти статевої немічності та безпліддя. Цікаво, що в науковій медицині бульби зозулинця використовують для виготовлення ліків, які вживають лише як засіб проти отруєння⁵⁵. Як бачимо, у народній медицині функція трав дещо ширша.

Однією з найстрашніших статевих хвороб вважалося безпліддя, яке в багатьох випадках пояснювалося як кара Бога за гріхи⁵⁶, певну провину перед Богом. "Не вгодна, не достойна в Бога"⁵⁷ – так часто пояснювали жінки свою бездітність. Слід зазначити, що безпліддя у родині вважалося за особливе нещастя⁵⁸. Бездітні пари вважалися проклятими, такими, яким "не завідує Бох"⁵⁹, бо вони не виконали свого головного земного призначення – "ни лишили свого насіння, приплодку"⁶⁰. У народі вважали, що "бездітні люде не достапають царства, бо за них нема кому молитись"⁶¹. Такі погляди базувалися на тому, що народження дітей вважалося за головне життєве призначення людини: "люди на то си зходе, поберают и любе, аби мати діти"⁶². Потрібно наголосити на тому, що таке ставлення до бездітності як до великого горя і, певною мірою, – кари за гріхи сформувалося ще з часів Київської Русі⁶³.

Одним із гріхів, який міг викликати безпліддя, вважався зроблений жінкою у минулому аборт – "зігнання плоду", після чого Бог її покарав. Також безпліддя вважалося карою за інші гріхи: зраду чоловіка, несумлінність у молитві, недотримання посту, порушення часових заборон на статеві зносини, чарівництво⁶⁴.

Відразу слід зазначити, що крім уяви про Божу кару в народі існували інші погляди на причини безпліддя: раціональні та магичні. Зокрема, одним із найпоширеніших вірувань було таке, що при пологах баба-повитуха замість того, аби зав'язати пупка дитині "матіркою" – "материнською" лляною чи конопляною пряжею, щоб воно було плодовите, зав'язувала плоскінною⁶⁵. Могли застосувати такий метод і навмисне через бідність, боячись, що не вдасться прогостувати не тільки дітей, а й онуків. Проте до такого методу вдавалися вкрай рідко: "не годиться, гріх". Досить часто припускали, що безпліддя "хтось наслав", або давали таке пояснення: "животи в його або в неї не підхожі, або в його закороткий, або в неї осунені, або матка не на місці, або слабе котре з їх, або плоті не донесе до місця або спуститься на перед і плоті не збіглись разом"⁶⁶. Більша провина лягала на жінку, хоча знали, що головною причиною може бути безпліддя чоловіка⁶⁷.

Лікувалося безпліддя різними методами: жінки пили вивари з лікарських трав, ходили до знахарів і ворожок⁶⁸. Так, ефективним вважалося підкурювання жінок безплідним листям розмарину, м'яги, сабуром. Використовували відвар барвінку, "могильця", суху розтерту пуповину кішки, заячий жир; давали жінці випити три краплини крові з пупа новонародженої

дитини⁶⁹. Ходили на богомілля по монастирях, особливо в Києво-Печерську лавру, служили акафісти Спасителю, Божій Матері, а також святим, зображеним із малими дітьми на руках: Симеону Богоприїмцю та Севастьяну⁷⁰. За одним із поширених звичаїв, під час обітниць – служби, яку замовляли у печерах, неплідні батьки тримали на руках труну з мощами одного з 14 тис. малюків, убитих Іродом⁷¹, – "держать младенчика". Крім того, досить часто роздавали милостиню злиденним та на потреби храму, ходили по церквах, ставили свічки, багато молилися.

Що стосується молитов, то в них найчастіше зверталися до Богородиці, особливий культ якої склався ще з часів Київської Русі. Здебільшого Богородиця сприймалася не лише як Божа Матір, а як мати і кожної окремої людини, й усього людства. Саме її вважали головною розпорядницею сили плодючості⁷². Тому не дивно, що в таких випадках найчастіше зверталися до Богородиці.

По допомогу зверталися й до інших сакральних покровителів жіночої статі: Параскеви П'ятниці, жон-мироносиць тощо. М.Гримич пов'язує це з тим, що вся українська таємна обрядовість пов'язана із жіночою статтю: лікувальний обряд виконували майже завжди жінки; більшість хвороб мають назви жіночого роду, тому і вважалося за необхідне молитися покровительці жіночої статі⁷³.

Отже підсумовуючи все сказане вище, зазначимо, що лікування статевої та венеричної захворювань відбувалося в українській традиційній спільноті насамперед з допомогою методів народної медицини. З огляду на нечітку, ситуативну народну діагностику такого роду хвороб говорити з певністю про раціональність та ефективність їх лікування не можемо. Між тим для лікування такого роду недуг траволікування та перераховані вище магічні засоби вважалися дієвими та ефективними.

¹ Ніс С. Про хвороби і як їм запобігти. – К., 1874. – 54 с.; Гринченко Б.Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1895 – 1897. – Вып. 1 – 2; Милорадович В.П. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии. – К., 1902; Гайдай М. Про "зілляницький" обряд і сполучені з ним пісні // Етнограф. Вісник– 1927. – Кн. 3. – С. 95 – 101 та інші.

² Швидкий С.М. Народне лікування українців Південної Слобожанщини: – історія розвитку, сучасний стан, регіональна специфіка: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; Серебрянникова Н.І. Обрядові аспекти народної лікувальної практики слов'янського населення Південно-Західної України. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Колодюк І. Народна медицина у традиційній культурі українців Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.

³ Фліз, Г. де ля. Альбоми. – К., 1999. – Т. 2. – С. 720

⁴ Верхратський С.А. Український медичний фольклор // Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України (далі – ІМФЕ). – Ф. 14-3. – Од. зб. 452. – Арк. 176.

⁵ Коваленко Г., Манжура И. К народной медицине малоруссов // Этногр. обозр. – 1891. – № 4. – С. 175.

⁶ Демич В. Сифилис, венерические и кожные болезни и их лечение у русского народа // Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии.– СПб., 1901.– С. 339.

⁷ Шухевич В. Гуцульщина. – С. 256.

⁸ Киевлянин. – 1875. – № 31.

⁹ Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці, 2000. – С. 19.

¹⁰ Демич В. Вказ. праця. – С. 340.

¹¹ Курочкін О. Образ єврея в драматично-ігровому фольклорі українців (до проблеми етнічної ідентифікації) // Народна творчість та етнографія. – № 6. – 2008. – С. 31 – 33; Белова О.В. Етнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. – М., 2005. – С. 48 – С. 214.

¹² Там само. – С. 61.

¹³ Демич В. Вказ. праця. – С. 340.

¹⁴ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 982; Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 928; Ф. 442. – Оп. 35. – Од. зб. 612.

¹⁵ Демич В. Вказ. праця. – С. 344.

¹⁶ Там само.

- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Сельский домашний лечебник: Руководство для помещиков, сельских священников, управляющих именьями и сельских хозяев, содержащих в себе краткие и ясные наставления, как сберечь свое здоровье, предохранить себя от болезней или вылечиться простыми домашними и недорогими средствами / Соч. д-ра Г.Ф.Паулицкого. – СПб., 1855. – Т. 1. – С. 202; Онищук А. З народного життя гуцулів // Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т. 15. – С. 91; Гр(ушевський) М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: Матеріали з полудневої Київщини / Обробив З.Кузеля. Матеріали до україно-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. 8. – С. 82; Ігнатенко (Колодюк) Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі // Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т. [Наук. ред. М.Гримич] – К., 2010. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – 2010. – С. 5 – 19.
- ¹⁹ Верхратський С.А. Вказ. праця. – Арк. 73.
- ²⁰ Там само. – Арк. 176.
- ²¹ Ігнатенко (Колодюк) І. Народні ембріологічні уявлення українців // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / Наук. ред. М.Гримич. – К., 2008. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С. 3 – 12.
- ²² Кабакова Г. Антропология женского тела в славянской традиции. – М., 2001. – С. 41.
- ²³ Колодюк І. Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.). – К., 2006. – С. 78 – 81.
- ²⁴ Верхратський С.А. Вказ. праця. – Арк. 177.
- ²⁵ Милорадович В.П. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии. – С. 88.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків, 2002. – С. 172.
- ²⁹ Демич В. Вказ. праця. – С. 339.
- ³⁰ Пантюхов І. Доктора и знахари // Киевлянин. – 1869. – № 44. – С. 177; Шамраевский А. Статистическое описание Бобровицкой дачи // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 274; Шарко Є. Из области суеверий малороссов Черниговской губернии (народная медицина и представление о загробной жизни) // Этногр. обозр. – 1891. – Вып. 1. – С. 169 – 173; Доманицький В. Народна медицина в Ровенському повіті на Волині // Матеріали до україно-руської етнології. – Л., 1905. – Т. 6. – С. 101; Вовк Хведір. Студії з української етнології та антропології. – К., 1995. – С. 205.
- ³¹ Киевлянин. – 1875. – № 31; Коваленко Г., Манжура І. К народной медицине малороссов // Этногр. обозр. – 1891. – № 4. – С. 176.
- ³² Демич В. Вказ. праця. – С. 361.
- ³³ Сельский домашний лечебник. – С. 210.
- ³⁴ Там само. – С. 207.
- ³⁵ Там само. – С. 208.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Верхратський С.А. Вказ. праця. – С. 176; Пантюхов І. Местная народная медицина // Киевлянин. – 1875. – № 23.
- ⁴⁰ Богданов К. Повседневность и мифология: исследования по семиотике культурной действительности. – СПб., 2001. – С. 289.
- ⁴¹ За однією з легенд, "когда женщины не могли выпросить у Бога милосердия за грехи праматери, то послали детей, которым Бог сказал, чтобы люди, для отвращения болезней и смерти, искали средства вокруг себя – на земле: зілля та коріння; на вопрос детей, как их найти? – Знатимуть, ответил Бог". (Трусевич І. Зілле (Предания, пословицы и песни жителей Полесья) // Киевлянин. – 1865. – № 107. – С. 423.)
- ⁴² Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків, 2002. – С. 174.
- ⁴³ Коваленко Г., Манжура І. Вказ. праця. – С. 176.
- ⁴⁴ Сельский домашний лечебник. – С. 207.
- ⁴⁵ Демич В. Вказ. праця. – С. 343.

- ⁴⁶ Трусевич І. Зілле (Предання, пословиці і песни жителів Полесья). – С. 423.
- ⁴⁷ Детальніше див.: Колодюк І. Вказ. праця. – С. 85 – 86.
- ⁴⁸ Шухевич В. Вказ. праця. – С. 255.
- ⁴⁹ Кравченко В. Звичаї в с. Забрідді та по деяких інших, недалеких від цього села місцевостях, Житомирського повіту на Волині. – Житомир, 1920. – С. 150.
- ⁵⁰ Сумцов Н. Очерки народного быта (из этнографической экспедиции 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). – Харьков, 1902. – С. 52.
- ⁵¹ Маркович В. Знахарки нового типа // Киевская старина. – 1891. – Т. 35. – С. 417 – 418.
- ⁵² Кравченко В. Вказ. праця. – С. 150.
- ⁵³ Носаль М.А., Носаль І.М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. – К., 1965. – С. 87.
- ⁵⁴ Колосова В.Б. Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолингвистический аспект. – М., 2009. – С. 18.
- ⁵⁵ Мамчур Ф.І. Довідник з фітотерапії. – К., 1986. – С. 178.
- ⁵⁶ Талько-Грынцевич Ю.Д. Народное акушерство в Южной Руси. – Чернигов, 1889. – С. 6.
- ⁵⁷ Гр(ушевський) М. Вказ. праця. – С. 84.
- ⁵⁸ Ящуржинський Хр. Поверья и обрядность родин и хрестин // Киевская старина. – 1893. – № 7. – С. 74; Дерлиця М. Селянські діти // Етногр. зб. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 121.
- ⁵⁹ Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині // Матеріали до української етнології. – Т. XVIII. – Львів, 1918. – С. 86.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1925. – Т. 4. – С. 633.
- ⁶² Шекерик-Доників П. Вказ. праця.
- ⁶³ Пушкарева Н.Л. Мать и дитя в Древней Руси (отношение к материнству и материнскому воспитанию в X – XV вв.) // Этногр. обозр. – 1996. – № 6. – С. 95.
- ⁶⁴ Колодюк І. Традиційні уявлення українців про Божу кару за гріх "витравлювання плоду" // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. № 22. – С. 34 – 40.
- ⁶⁵ Корзонюк М.М. Волинське Надбужжя (фольклорно-етногр. зб.) // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 14-3. – Од. зб. 1194. – Ч. 1 – Арк. 336.
- ⁶⁶ Гр(ушевський) М. Вказ. праця. – С. 118.
- ⁶⁷ Там само. – С. 116.
- ⁶⁸ Дерлиця М. Вказ. праця. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 121.
- ⁶⁹ Талько-Грынцевич Ю.Д. Вказ. праця. – С. 26.
- ⁷⁰ Гр(ушевський) М. Вказ. праця. – С. 117.
- ⁷¹ Ящуржинський Хр. Вказ. праця. – С. 74; Гр(ушевський) М. Вказ. праця. – С. 117; Талько-Грынцевич Ю.Д. Вказ. праця. – С. 27.
- ⁷² Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 149 – 158.
- ⁷³ Там само. – С. 332.

В статье рассматриваются народные методы лечения половых и венерических болезней, также воззрения народа на их происхождение.

Ключевые слова: болезнь, лечение, здоровье.

The article deals with prevention and treatment techniques of venereal and sexual diseases as well as views on its origin.

Key words: disease, cure, health.

ФЕДІР МЕРІНГ – ЗАСЛУЖЕНИЙ ПРОФЕСОР КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА

У статті здійснено історико-біографічний аналіз діяльності Почесного члена та Заслуженого професора Київського Університету Святого Володимира Федора Федоровича Мерінга. Особливу увагу приділено його науковій діяльності на медичному факультеті університету та його внеску в розвиток вітчизняної медицини.

Ключові слова: Федір Мерінг, університет Святого Володимира, клінічні дисципліни, медичний факультет, терапевтична клініка, університетська клінічна база.

У зародженні та розвитку української науки, освіти, медицини значним є внесок великої кількості не українського етносу. Не в останню чергу це стосується місця та ролі етнічних німців в історії університету Св. Володимира. Хоча в дослідженнях з історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка достатньо освітлені біографічні дані багатьох визначних представників німецького етносу, але відсутні праці, які всебічно характеризують їх науково-освітню діяльність¹.

Початок 40-х років XIX століття ознаменувався розквітом природничо-наукової європейської медицини. У провідних університетах Європи активно розвивається клініко-морфологічне направлення в медицині. До цього процесу залучився університет Св. Володимира, оскільки спалах епідемічних захворювань зумовлює необхідністю укомплектування армії військовими лікарями, що прискорює відкриття медичного факультету в Київському університеті Св. Володимира, яке "розглядалося імператором більше семи років"².

На початку 1841 – 1842 навчального року розпочинаються заняття на медичному факультеті Київського університету. У донесенні імператорові "Про відкриття першого медичного курсу при Університеті Св. Володимира" від 8 жовтня 1841 р. міністр освіти С.С.Уваров писав, що "медичний факультет почав працювати"³. Новий факультет з двадцятьма двома студентами відправився в далекий, п'ятирічний шлях за отриманням дипломів лікаря.

Викладання хірургії і терапії за навчальним планом передбачалося тільки на четвертому курсі, але вже у 1841 році два клініцисти були призначені професорами нового факультету-хірург В.А.Караваєв та терапевт Ф.С.Цицурін, які повинні були за короткий термін ознайомитися з організацією навчальної справи у провідних європейських країнах.

Велика заслуга у формуванні факультету належить М.І.Пирогову. Більшість професури факультету були вихованцями або отримали вчену ступінь доктора медицини в Дерптському (Юрїївському, сьогодні м. Тарту) університеті, коли там працював Микола Іванович. Не винятком був і Ф.С.Цицурін, випускник Харківського університету, який в 27-річному віці, успішно захистивши у Дерпті дисертацію, отримав в Києві кафедру терапевтичної клініки. У 1841 р. Цицуріна відправляють у дворічне відрядження за кордон – до Західної Європи, де він повинен був ознайомитися зі станом лікарняної справи та викладанням медицини у Німеччині, Франції, Англії, Швейцарії. Звіт Цицуріна про наукове відрядження був настільки цікавий, що його опублікували в "Журналі Міністерства Народної Освіти"⁴. Були удосконалені навчальні плани та програми молодого медичного факультету, що дало можливість терапевтичним дисциплінам вітчизняного університету швидко інтегруватися в активно розвиваючу медицину, а самому університету дозволили стати неординарним навчально-лікувальним закладом не лише Російської імперії, але і Європи.

Маючи повну свободу у виборі країни, університетів та їх клінік для вдосконалення своєї лікувальної діяльності, Ф.С.Цицурін завітав і до Лейпцизького університету, де, імовірно, познайомилися два молоді професори – Цицурін і Мерінг. Розповіді про Київ, пріоритети російської медичної науки позитивно вплинули на молодого німецького колегу.

Георг Фрідріх Мерінг народився 26 лютого (за старим стилем) 1822 р. в м. Дона поблизу Дрездена в сім'ї саксонського лікаря⁵. Вивчивши анатомію в Дрезденській медичній академії, молодий Мерінг в 1841 р. продовжує навчання на медичному факультеті Лейпцизького університету, де особливу увагу приділяє хімії, філософії та клінічним дисциплінам. По закінченні університету там же захищає дисертацію на ступінь доктора медицини та хірургії, а пізніше отримує і диплом акушера⁶.

Необхідно згадати ще одну важливу подію того часу, яка кардинально змінила життя, плани тодішньої Німеччини. Це стихійне лихо 1843 р. на землі Саксонії – повінь. Постраждала і сім'я Мерінгів. Очевидно, ця подія зіграла вирішальну роль в тому, що Фрідріх Мерінг з невеликим багажем залишає батьківщину і в кінці 1845 р. їде до Росії на запрошення полтавського поміщика графа Сперанського. Мерінгу доручають завідування лікарнею на 50 ліжок у селі Буромка Золотоніського повіту Полтавської губернії.

За часів Миколи I в Росії не визнавалися ні іноземні дипломи про вищу освіту, ні учені ступені, отримані за кордоном. Тому Мерінг, ставши Федором Федоровичем, складає повторний медичний іспит на ступінь лікаря 1-го класу в Київському університеті Св. Володимира. Отримавши великий досвід у провінції, у 1849 р. він їде до Петербурга для підготовки до захисту докторської дисертації, приступити до якої, за правилами того часу, можна було не раніше 5 років після отримання ступеня лікаря 1-го класу в російському університеті.

У петербурзькому 1-му сухопутному шпиталі Мерінг має можливість навчатися у М.І.Пирогова, який на той час особливо багато часу приділяє патологічній анатомії. Їх знайомство, наукова діяльність, а потім тісна дружба на протязі усього життя продовжили розвиток творчого тандему вітчизняної хірургічної та терапевтичної школи. У 1851 р. в м. Дерпті Ф.Мерінг витримав іспит на ступінь доктора медицини та захистив свою лейпцігську дисертацію. М.І.Пирогов запропонував колезі взяти участь у конкурсі на зайняття кафедри приватної патології та терапії у Київському університеті. Ф.Мерінг, чекаючи результатів конкурсу, влаштувався лікарем у маєтку відомого мецената мистецтв та науки Г.С.Тарнавського в с. Качанівка Чернігівської губернії, де він знайомиться з багатьма новими друзями – кращими представниками культурного товариства того часу. У 1853 р. Ф.Мерінг отримав з Київського університету повідомлення, що медичний факультет доручає йому читати лекції з державного лікарствознавства на посаді ад'юнкта медичного факультету. У цьому ж 1853 р. він приймає присягу на вірність Російській імперії⁷.

Федір Мерінг знову в Києві. У лекціях, присвячених питанням загальної гігієни, Мерінг з позиції демократичних і гуманістичних традицій підкреслював: "Суспільство, тільки тоді знаходиться в квітучому стані, коли всі члени його здорові, тобто народ розвинений фізично і духовно". Описуючи антисанітарні умови праці та побут робітників, Ф.Мерінг показав згубний вплив навколишнього середовища на здоров'я і психіку робітників, одним із важливих наслідків якого вважав зниження імунітету їх організму інфекції⁸. Все це свідчить, що ідеї передових представників російського суспільства середини ХІХ ст. сильно вплинули на погляди Ф.Ф.Мерінга.

У 1855 р. професор Ф.Мерінг очолив кафедру державного лікування. Займався питаннями судової медицини. До наших днів дійшли спогади студента О.Романовича-Славатинського про викладацьку діяльність Ф.Мерінга, опубліковані в 1903 р. у "Віснику Європи": "Судову медицину читав нам Федір Федорович Мерінг – чудовий практикуючий лікар, професор. Людина великого розуму, він думав, що вигідніше і корисніше бути добрим і справедливим. Дуже швидко він опанував Києвом настільки, що став улюбленцем міста. Кого тільки він не лікував! Не дивлячись на свою лейпцизьку, російську мову, судову медицину він читав нам настільки цікаво, що ми із задоволенням ходили в анатомічний театр, щоб слухати його лекції"⁹.

У 1855 р. професор Ф.Мерінг призначається завідувачем госпітальної клініки на базі військового шпиталю. У південній армії лютував висипний тиф у період кримської війни. Ф.Мерінг лікує тяжко поранених російських вояків в умовах бойових дій, за що пізніше був

нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня та медаллю в пам'ять війни 1853 – 1856 рр.

Гострий розум і спостережливість Мерінга дозволили в майбутньому удосконалити досвід, отриманий у Кримській кампанії не тільки з терапії, але і з військової гігієни. У своїх лекціях професор високу захворюваність солдат довгострокової служби пояснював тим, що їх "життя підтримується поганою їжею, солдати бліді, а в старості дуже зношені. Задуха, сирість в казармах стимулює до тяжких легеневих, кишкових захворювань"¹⁰.

Паралельно з роботою у госпітальній клініці Ф.Мерінг до 1857 р. керує і кафедрою державного лікарства. Разом із М.І.Пироговим, який у 60-ті роки завідував питаннями Київського навчального корпусу, піклується про вдосконалення клінічної бази для університету. У липні 1859 р. міністр освіти Є.П.Ковалевський, перевіряючи стан навчальних закладів Київського навчального корпусу, у своєму звіті до царя про медичний факультет написав: "Цей факультет має багато почесних професорів, двоє з них – професор оперативної хірургії Караваєв та приватної терапії Мерінг зробили б честь кращому з європейських університетів". Щодо ж клінічної бази Є.П.Ковалевський підкреслив необхідність мати у Києві міську лікарню, яка б стала клінічною базою медичного факультету¹¹. Цар дає згоду, але відкриття міської лікарні та університетських клінік було відсунуто на роки.

Із ростом медичної кар'єри підвищується ранг громадянської служби професора і після затвердження у дворянстві (1860) Ф.Мерінгу присвоєно звання надвірного радника, а в серпні 1861 р. – колезького радника, у вересні 1864 р. – статського радника зі старшинством.

Роки наукового, педагогічного підйому Ф.Мерінга, на жаль, супроводжувалися відставкою М.І.Пирогова, якого обожнювала студентська молодь. З від'їздом М.І.Пирогова з Києва не пориваються його зв'язки ні з Ф.Мерінгом, ні з Київським університетом. У пам'ять про наукову діяльність великого вченого за ініціативи професорів медичного факультету Лікарняну вулицю було перейменовано у Пироговську. Цю назву вона носить і до сьогодні.

У 1862 р. Ф.Мерінг стає безкоштовним консультантом нової єврейської лікарні, яка була відкрита за підтримки Київського генерал – губернатора І.Васильчикова та його дружини К.Васильчикової.

Отже, Ф.Мерінг, обіймаючи посаду професора університету, доктора університетської клініки, був консультантом у єврейській лікарні, Кирилівських богоугодних закладів, при лікарні Інституту благородних панянок, Першої гімназії, Кадетського корпусу, правління Київської організації Червоного Хреста¹². Серед клієнтів Ф.Мерінга були практично усі представники вищого світу губернії. Але професор лікував і бідних громадян, практикуючи широко, безкоштовно, ніколи не відмовляючи. Що і принесло лікарю велику славу. Про це писали його сучасники. Так, граф С.Ю.Вітте писав: "Нарешті Мерінг став медичним світилом. Його постійно запрошували на всі колегуми. І клініка його в Київському університеті вважалась найкращою. Взагалі, як професор і як медик. Мерінг користувався великою популярністю. Він створив собі величезний капітал"¹³.

Слава Ф. Мерінга як лікаря досягла обох столиць. У записці В.Д.Шервинського зустрічається цікавий вислів московського терапевта, професора медицини Г.А.Захар'їна, який заздрісно говорив про Мерінга: "А ви знаєте, що це найбагатший лікар в Росії! Він приймає величезну кількість осіб"¹⁴. Дійсно, при професорській платні в 3500 карбованців на рік¹⁵ Ф.Мерінг мав мільйонний капітал. Звідки це все? Відповідь дає граф Вітте: "Створив він собі майно не тільки платою за лікування та консилиумами, скільки іншим шляхом, а саме: він всю єврейську бідноту лікував задарма і ніколи не брав з них грошей, і якщо були тяжко хворі, то їхав лікувати у їхні бідні єврейські комірочки. Цим Мерінг здобув собі великої популярності серед нижчого класу євреїв, і вдячні євреї постійно вказували йому різні вигідні справи, придбання різних будинків, маєтків, які можна було перепродати на вигідніших умовах"¹⁶. Таким чином, Ф.Мерінг майно своє створив завдяки операціям з нерухомістю. А професійна діяльність професора, його практика носили суто науковий і філантропічний характер.

У 1864 р. професор Ф.Мерінг завідує кафедрою факультетської терапії, яку очолював 23 роки. Під керівництвом Ф.Мерінга кафедра продовжувала традиції, закладені його попередниками. Цілеспрямована активна діяльність нового керівника з перших його кроків звертало увагу лікарняне товариство. Щотижневик "Сучасна медицина" у 1865 р. писав: "До числа новин у нашому університеті належить посиленна цікавість студентів та відмінне відвідування завдяки роботі університетської клініки під керівництвом професора Мерінга"¹⁷. Ф.Мерінг

заслужив славу прекрасного лектора. Ним були підготовлені та видані "Курс клінічних лекцій"(1884), "Лекції до гігієни"(1863 – 1865). Його чудові лекції з терапії слухали не тільки студенти, але і вчені, колеги з інших кафедр.

У кожному із напрямлень своєї медичної діяльності Ф.Ф.Мерінг діяв за взірцем свого вчителя й товариша М.І.Пирогова, який, знаходячись у відставці і проживаючи в маєтку, лікував хворих. До нього постійно їдуть за порадами і підтримкою молоді вчені, його учні. Так само як і вчитель, вже сивий професор Мерінг приносив радість оздоровлення в багато домівок, цілими днями роз'їжджаючи в старому фаєтоні, відомому всьому Києву.

1884 рік ознаменувався значною подією в науковому та культурному житті Києва. Університет Св. Володимира святкував своє 50-річчя. Виразником визнання його вкладу в розвиток світової науки була присутність на святкуванні багатьох учених з інших університетів Європи. Але особливо приємними для професора Ф.Мерінга стали відгуки колег із Лейпцизького університету, звідки він пішов у великий світ науки. У цьому ж році була видана повна праця Ф.Ф.Мерінга "Курс клінічних лекцій"¹⁸. Але найдорожчим подарунком для медичного факультету стало завершення через рік будівництва університетської клініки. Факультет отримав двоповерховий будинок по Бібіковському бульвару (сьогодні бульвар Т.Шевченка, 17), в якому розмістилися факультетські терапевтичні і хірургічні клініки.

Найвищим науковим досягненням діяльності видатного клініциста Ф.Мерінга стала діагностика тромбозу венозних артерій серця, відкривши цілу епоху в кардіології.

У 1887 р. Ф.Мерінг тяжко захворів. У мемуарах графа Вітте описується і хвороба професора, і те, як мужньо Ф.Мерінг її вивчав: "За декілька днів до своєї смерті, лежачи в ліжку, він описував мені цю хворобу спокійним, холоднокровним чином, як би навіть дуже був задоволений, що зміг її визначити, і говорив, що йому залишилося жити лише декілька днів"¹⁹. Федір Федорович Мерінг помер 19 жовтня 1887 р.

В останню путь Ф.Мерінга – Почесного члена і Заслуженого професора університету Св. Володимира, Таємного радника – проводжав весь Київ: 100 тис. чоловік – фактично все доросле населення міста, у якому в кінці 80-х р. XIX ст. Було всього 165 тис. жителів²⁰. Поховали його на Аскольдовій могилі. Міська преса в жовтні 1887 р. декілька днів розповідала про смерть Ф.Мерінга. Так київський журналіст Ярон писав: "Смерть його була горем не тільки його сім'ї, але і всіх киян. Панахида була видатна і Київ вперше побачив поховання за участі православних священників, лютеранського пастора і рабина. Це було найкращим доказом великої любові до Федора Федоровича всього київського населення"²¹.

На могилі професора Мерінга був встановлений "масивний пам'ятник з білого мармуру. Вся могила була у квітах та зелені. Пам'ятник, оточений залізним парканом, закріплений на шести колонах, на кожній з яких укріплені чавунні вази з квітами"²².

Час та люди не зберегли цвинтар великих киян – Аскольдову могилу. Разом із іншими пам'ятниками загинули і сліди могили професора Ф.Мерінга.

¹ Див.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834 – 1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 404 – 407; Винниченко І., Винниченко Р. Німці в історії Київського університету. (XIX – половина XX ст.). – К., 2009. – С. 331 – 333.

² Державний архів м. Києва – Ф. 16. – Оп. 279 – Спр.147. – Арк. 1.

³ 150 лет Киевскому медицинскому институту / Е.И.Гончарук, Н.Н.Зайко, И.И.Бобрик и др. – К., 1991. – С. 34.

⁴ Жуковский Л.И. Ф.С.Цыцури – первый киевский профессор – терапевт // Врачебное дело. – 1952 – № 6. – С. 553 – 556.

⁵ Бородулин В.И. Профессор Ф.Ф.Меринг и клиника внутренних болезней в России во второй половине XIX века (к истории факультетской терапевтической клиники Университета Святого Владимира) // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. – 2000. – № 2. – С. 55 – 58.

⁶ Историческая записка в память 50-летия существования Киевской европейской больницы. – 1862 – 1912. – К., 1912. – С. 20.

⁷ Солейко Л. Профессор Федор Меринг – возвращение в историю отечественной науки. – Винница, 2005. – С. 9.

- ⁸ Из лекций общественной гигиены проф. Ф.Ф.Меринг, записанных студентом И.Понтиоховым // Современная медицина – 1860. – № 46. – С. 809.
- ⁹ Романович – Славатинський О. Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843 – 1854 роках // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн.1. – К., 1994. – С. 169.
- ¹⁰ Из лекций общественной гигиены проф. Ф.Ф.Меринг, записанных студентом И.Понтиоховым // Современная медицина – 1860. – № 47. – С. 828.
- ¹¹ ЦГИА РФ. – Ф. 733 – Оп. 70. – Д. 219.
- ¹² Гамоля Н., Мокроухова О. Господар Банкової // Український діловий тижневик "Контракти". – 2005 – № 17, 25.04. – С. 24.
- ¹³ Витте С.Ю. Воспоминания. В 3 т. – Т. 1. – М., 1960. – С. 174 – 175.
- ¹⁴ Шервинский В.Д. Университетские воспоминания. Г.А.Захарьин // Исторический вестник ММА имени И.М.Сеченова. – М, 1993. – Т. 2. – С. 106.
- ¹⁵ Гамоля Н., Мокроухова О. Вказ. праця – С. 25.
- ¹⁶ Витте С.Ю. Вказ. праця. – С. 176.
- ¹⁷ Современная медицина. – 1865. – № 5. – С. 79.
- ¹⁸ Біографічний довідник завідувачів кафедр та професорів національного медичного університету ім. О.О.Богомольця (1841 – 2001) / За ред. акад. НАН та АМН України Є.Г.Гончарука. Вид. друге, доповн. і випр. – К., 2007. – С. 103.
- ¹⁹ Витте С.Ю. Вказ. праця. – С. 176.
- ²⁰ Полещук А.П., Жуковский Л.И. Профессор Ф.Ф.Меринг – старейший киевский терапевт // Клиническая медицина. 1989. – № 7. – С. 153 – 154.
- ²¹ Гамоля Н., Мокроухова О. Вказ. праця – С. 24.
- ²² Проценко Л.А. Історія Київського некрополя – К., 1995. – С. 173.

В статье произведен историко-биографический анализ деятельности Почетного члена и Заслуженного профессора Киевского Университета Святого Владимира Федора Федоровича Меринга. Особое внимание уделено его научной деятельности на медицинском факультете университета и его вкладу в развитие отечественной медицины.

Ключевые слова: Федор Меринг, университет Святого Владимира, клинические дисциплины, медицинский университет, терапевтическая клиника, университетская клиническая база.

Historically-biographical analysis of work of the Honorary Member and the Professor Emeritus of Kyiv St. Volodymyr University Fedor Fedorovych Mering is performed in the article. The study is focused on his research activity at the Medical Department of the University and contributions to development of a medical science.

Key words: Fedor Mering, Kyiv St. Volodymyr University, clinical discipline, medical university, therapeutic clinic, university clinical facilities.

ОБРЯД КОЛЯДУВАННЯ НА БОЙКІВЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

В статті розглядається обряд бойківського різдвяного колядування на польових матеріалах автора. Автор виділяє в даному регіоні на сучасному етапі три основні статеві-вікові групи колядників: діти, неодружені хлопці, одружені чоловіки. Особливу увагу приділено значенню обряду колядування для українців Бойківщини на початку ХХІ ст.

Ключові слова: бойки, Бойківщина, Різдво, колядування, колядки.

Обряд різдвяного колядування під певними назвами і у тій чи іншій формі відомий майже всім європейським народам, що засвідчує його давність. Маємо свідчення, що корені колядницького обходу лежать ще у давньоримських сатурналіях та січневих календах¹. На наше переконання, неправомірним є твердження А.Розова про те, що найдавнішим слід вважати різдвяний обхід священнослужителів², а світське славлення виникло не раніше ХVІІІ ст. під впливом церковного та прицерковного звичаїв³. Ми глибоко переконані, що всі християнські обрядодії, приурочені до народного святкового календаря, мають більш пізні походження, ніж народні, і запроваджені церквою для витіснення так званих "поганських" обрядів.

Починаючи від представників міфологічної школи Я.Грімма та О.Веселовського⁴, більшість авторів⁵ виводили назву "коляда" від латинського слова "calendae", що означало перші дні кожного місяця, у даному випадку давньоримські новорічні святкування на початку січня. Є й інші гіпотези походження цього терміну. Деякі вчені вбачають у ньому суто слов'янські корені: "коло" – сонце, від якого і походить ім'я язичницького бога Коляди.

Поняття "коляда" вживається сучасними бойками у кількох значеннях: 1) твір зимового обрядового фольклору, переважно релігійного змісту (колядка), 2) дар господарів за виконану колядку, 3) гурт колядників або ряджених ("мала коляда" – вертеп на Закарпатті), 4) цикл різдвяно-новорічних свят (використовуваний раніше в цьому значенні термін "керечун"⁶ вже вийшов з ужитку).

Традиційно на Бойківщині збираються ватаги колядників, які різняться між собою за цілим рядом ознак: статеві-віковим складом, часом колядування, репертуаром виконуваних творів, музичним супроводом, розподілом вколядованого (грошей). Спираючись на дані наших польових експедицій, на Бойківщині в наш час можна виділити наступні групи колядників: діти, молоді хлопці, одружені чоловіки.

Спершу зупинимося на дитячому колядуванні. Воно поширене не в усіх селах Бойківщини. У деяких населених пунктах (наприклад, в с. Орявчику Сколівського р-ну Львівської обл.) люди вважають, що колядувати дітям соромно, оскільки зароблені гроші вони залишають собі, а не віддають на церкву, як дорослі колядники. В останні роки менше колядують діти в селах Самбірського р-ну Львівської обл. із сімей заробітчанин, для яких колядування відпало як джерело певного прибутку⁷. Діти якщо і колядують, то переважно у сусідів та родичів. В с. Головецьке Старосамбірського р-ну Львівської обл. діти за колядування не отримують нічого, тому і факт їхніх обходів сприймається схвально: діти несуть у хати благу вість про народження Ісуса Христа⁸.

Як і всі інші колядники, діти обходять хати у звичайному одязі, але іноді можуть перебиратися пастишками і ангелами та носити з собою "шопку", як учасники вертепу, проте на відміну від останнього вони ніяких сценек не розігрують, лише колядують⁹. На відміну від дорослих, чії колядницькі обходи відбуваються переважно вночі, діти колядують вдень та увечері і не під вікном, а на порозі або і в хаті. В с. Заднє Іршавського р-ну Закарпатської обл. у 1946 р. зафіксована цікава обрядодія: коли приходив перший колядник, він приносив пучок прутиків.

Господиня брала один пруттик, і, якщо в хаті є доросла дочка, три рази злегка її ним вдаряла. Потім так само була худоба – для того, "щоб дівка і скотина була така ж весела, як колядники"¹⁰.

Виконувані дітьми колядки – виключно християнські, присвячені славленню народження Ісуса Христа. Серед останніх є спеціальні дитячі колядки, зокрема, така:

На небі зірка ясна засіяла, / І любим світом сияє.
Хвиля спасення нам завитала, / Бог в Вифлеємі рождаєсь.
Щоб землю з небом в одне злучити. / Христос родився: Славіте!
В біднім вертепі, в яслах на сіні / Спочив Владика, Цар світа.
Отож до Нього спішім всі нині: / Нашого жде Він привіта.
Спішім, любові тихо Го огріти: / Христос родився: Славіте!
Благослови нас, Дитятко Боже, / Дари нас нині любов'ю.
Най ціла сила пекла не зможе / Нас розділити з тобою.
Благослови нас, ми ж Твої діти! / Христос родився: Славите!¹¹

Якщо у Києві та на Київщині ми можемо зустріти в наш час дітей, які замість повноцінної співаної колядки промовляють короткий віршик, то на Бойківщині це неприпустимо, діти обов'язково співають. Ще кілька десятиліть тому господарі на Бойківщині, як і в інших регіонах України¹², обдаровували дітей спеціальним обрядовим хлібом – колачниками. Дитина могла зібрати цілу торбу таких хлібців. Також могли подарувати яблука, цукерки. Особливо діти тішилися, якщо їм знімали пригощення прямо з різдвяної ялинки¹³. Тепер дітей віддаровують солодощами і грошима (по кілька гривень; більше – якщо дитина колядує своїм родичам).

Фактично в кожній хаті є "колядник"¹⁴ – тоненька збіорочка, видана при церкві, що налічує близько 80 пісенних творів про народження Христа. Окрім того, на Західній Україні деякі сучасні естрадні групи випустили записи колядок на компакт-дисках та аудіокасетах (в основному в записах львівських вокальних формацій "Пікардійська терція", "Менестрелі", "Ярославна" тощо). Тому діти (і дорослі) вчать колядки не лише з вуст батьків та бабусь, тобто з усної традиції, а й за цими збірками та звукозаписами, а також в школах на уроках християнської етики, введених в обов'язкову шкільну програму на Західній Україні.

Відома російська етнолог Т.Бернштам вважає дитяче колядування (як і інші довірені дітям обрядові функції дорослих – такі як засівання, прихід полазника, оббігання з дзвіночком будинку в Чистий четвер, вигін худоби на перше випасання, закликання птахів навесні тощо) досить пізньою традицією; самостійні дитячі обходи відображають уявлення про цей період (Різдво – Н.Г.) як про час "народження", оскільки діти і молодь несуть ідею оновлення¹⁵. На нашу думку, важлива роль дітей, як колядників і полазників (а також новорічних посівальників), пояснюється також і тим, що вони малі, а отже, не встигли ще зчинити багато гріхів, тому їхні побажання на початку року будуть почуті Богом чи іншими вищими силами і збудуться швидше, ніж побажання дорослих, грішних вже людей. Уявлення про безгрішність, ритуальну "чистоту" дітей віком до 7 – 8 років в українській традиційній культурі відзначено і в статті дослідниці дитячої субкультури І.Щербак. Вчена підкреслює, що "обрядові функції дітей та підлітків мали застосовування в обрядах, пов'язаних з магією очищення, стимуляції та оберегу, тобто виявляли опосередкований зв'язок з обрядами родючості та обрядами репродуктивного характеру"¹⁶.

Колядування хлопців до дівчат в наш час на Бойківщині фактично не збереглося. Нам вдалося зафіксувати цей обряд лише в с. Тисові Болехівської міськради Івано-Франківської обл. та в с. Стрілків Стрийського р-ну Львівської обл.; від аспірантки кафедри етнології та краєзнавства, бойкині за походженням Зоряни Небесної також отримані відомості про існування такого обряду в сс. Нежухові, Голобутові, Завадові і Здолбунові Стрийського р-ну Львівської обл., де хлопці ходять до дорослих дівчат, "відданиць". В праці Л.Василечко згадується парубоча коляда в с. Цінева Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.¹⁷. За нашими дослідженнями, цей вид різдвяних обходів занепав у 1970-х роках. Всі вище названі села лежать на південно-східній межі Бойківщини. У с. Нежухові парубочья коляда називається "Калина", у Тисові – просто "коляда".

Хлопці у Тисові – єдині віншувальники, які ходять вночі – з пізнього вечора і до ранку з 7 на 8 та з 8 на 9 січня. Село велике, і хлоп'ячих ватаг є багато, в деякі роки набиралося і до

десяти. Кожна ватага співає не лише для дівчат свого кутка ("участка", як кажуть в Тисові), а ходить по всьому селу. Тому в одному місці, найчастіше в центрі села, одночасно може зібратися кілька парубоцьких ватаг. До складу однієї ватаги може входити 5 – 15 хлопців приблизно однакового віку (18 – 30 років). Коли хлопець досягав парубоцького віку (приблизно 18 років) і отримував право колядувати, він виставляв своїм колегам могорич – згідно з правилами входження до парубоцької громади. Тепер поряд із старшими в окремі ватаги збираються старшокласники, в окремі – підлітки. Перехід з однієї групи до іншої вже не супроводжується могоричем, тобто ініціації переходу з однієї громади до іншої забуті. Одружені чоловіки до таких гуртів не ходять, проте в перший рік по одруженню (якщо жінка відпускає – спостерігаємо вирівнювання статусу жінки та чоловіка на Бойківщині) молодий ґазда ще може востаннє сходити в коляду. Серед колядників ще традиційно обирається старший – береза, функції якого – заспівувати, збирати пожертвування та стежити за поведінкою колядників¹⁸. Раніше в репертуарі парубоцької коляди Тисова було з десяток колядок, а у 2009 році виконували тільки дві – "Пасла дівчина чотири воли" і "Видная яблунь":

Ой у садочку-виноградочку
 Приспів: Видная, видная яблунь червоні ябличка зродила
 Пильнувала її гречная панна
 Прийшов пред неї батенько єї
 Изверзь ми, доню, хоч пару яблук
 Я Вам не звержу, милому держу
 Прийшла пред неї матінка єї
 Изверзь ми, доню, хоч пару яблук
 Я Вам не звержу, милому держу
 Прийшов пред неї миленький єї (*варіант*: сам милий єї)
 Изверзь ми, мила, хоч пару яблук
 Тобі извержу, бо тобі держу / Я тобі звержу – всі тобі держу
 Милому звергла, а сама злізла
 Зрости ж велика, гречная панна
 Вінчуємо тя, гречная панно,
 Гречная панна, чом Наталонька – *ім'я дівчини, що живе в цій хаті*.
 Ще й у тім часу чом усі дівки / жінки
 Кохай бервінок на злотий вінок
 На золотенький прийде миленький
 Щоби ти Бог дав в городі зілле
 В городі зілле, в м'ясниць весіллі
 Дай боже! видная яблунь червоні ябличка зродила
 Віншуємо тя щистьом, здоровльом
 Щистьом здоровльом, зеленим вінцьом
 Зеленим вінцьом, красним молодцьом
 Як маєш сина – накопи сира
 Приспів: Дрібненько! й видная яблунь червоні ябличка зродила
 Як маєш дочку, шли по горівку
 Приспів: Скоренько! й видная яблунь червоні ябличка зродила
 Прикладай стіжки, лізь по горішки
 Приспів: Видная! видная яблунь червоні ябличка зродила¹⁹.

Неодмінний реквізит парубоцької ватаги, окрім музичних інструментів – зізда. Це складний виріб з кольорового паперу, зробленого у вигляді напівсфери (основною слугує сито) з багатьма (8 – 16) кутами. Всередину зірки вставлена свічка, яку вночі засвітлюють. Зірка крутиться, а свічка розміщена непорушно, до того ж захищена від вітру. На Галичині та Бойківщині, на відміну від центральних областей України, колядники до хати не заходять, співають під вікном – таким чином світло зірки добре видно з хати на фоні темної вулиці. Колядники підходять під те вікно, в якому сяє різнобарвними вогнями ялинка – теж певний закличний знак, оскільки

найкраще прибирають ялинки в тих хатах, де є молоді дівчата. За традицією, хлопці мають зайти під кожну хату, навіть таку, де дівчинка ще в колисці лежить, проте на практиці заходять до дівчат віком з 10 – 15 років. Дівчата в сподіванні на прихід колядників прибирають хати, дуже чепуряться самі. Вони очікують на парубоцьку коляду з нетерпінням, виглядають її, дуже ображаються, якщо хлопці пройдуть далі, не зазирнувши до них, і дуже радіють, коли їх все ж привітають.

Під кожним вікном виконується лише одна з кількох популярних у цьому селі колядок. Всі колядки дуже довгі, мають до 10 – 20 куплетів, і завжди виконуються в повному, нескороченому вигляді. Дівчина (або її мати чи батько, якщо дівчина надто сором'язлива) виходить і обдаровує колядників грошима, або запрошує до себе на гостину. Бували випадки, коли до останніх хат доходило лише кілька чоловік з ватаги – після кожної гостини хлопець, який має дівчину у хаті, залишався гостювати і надалі, а інші йшли вітати в першу чергу своїх дівчат.

Розподіл вколядованого здійснюється уже після свят. Раніше усі гроші ділилися порівну між учасниками (музикантам – більше), частину залишали на спільне гуляння. Тепер основна частина грошей відходить на церкву, частину хлопці лишають собі і відзначають завершення коляди гулянкою у місцевому барі. Раніше (до 50-х років ХХ століття) в с. Тисові жива була традиція влаштовувати танці в одній з хат кутка села. Хлопці, колядуючи по селу, доходили до тієї хати, де мали бути танці (ця хата мала бути більшою, кращою за інші – в ній зазвичай проводилися вечорниці), і з півгодини там танцювали. Акомпонували самі собі – бубен, скрипка, баян. Туди приходили також дівчата. Далі хлопці продовжували колядувати в наступних хатах. Зараз ця традиція вже зникла.

Також лише у Тисові із обстежених нами сіл збереглася бурса – архаїчна обрядодія, коли ґазди колядують ґаздам. Співають спеціальні "господарські колядки", зокрема "Чи спиш, чи чуєш, господареньку", "Ой, чий то плужок найраньше зійшов?":

Ой, чий то плужок найраньше зійшов?
 Приспів: На сей день, ой на сей день і на Рождество Христове
 Найраньше вийшов, найраньше оре?
 За плугом ходить сам Ісус Господь
 Й волики гонить святий Миколай
 Їстоньки носить Божая Матір
 Ой носить, носить Господа просить
 Та й посіємо яру пшеницю
 Й буде пшениця Богу на хвалу
 Й Богу на хвалу, людям на дару
 Й будуть женчики пшеницю жати
 Пшеницю жати, а в шир ширити,
 А шир ширини, а в вис висисти
 Будь же нам здоров, господареньку
 Господареньку, щоб Славоненьку (*ім'я господаря*)
 Та й вийди ід нам, подякуй же нам
 Не сам с собою, з свойов жоною
 З свойов жоною, з челедонькою
 З челедонькою, з худобонькою
 Ой що ми тобі колєдували...²⁰.

В с. Дуліби Стрийського р-ну Львівської обл. такий вид колядницького обходу називається "господарська коляда" (на відміну від "церковної коляди"), проте тут виконуються лише колядки на релігійну тематику²¹. Відмирання цього обряду, так само, як і коляди хлопців до дівчат, зумовлене негативним ставленням до нього церкви, яка визнає виконання лише релігійних творів, що славлять народження Христа. Зокрема, у розмові зі своєю парафіянкою отець Олександр з с. Тисів прямо сказав, що йому приємно, що його, як господаря, приходять вітати бурса, проте він хоче, щоб вона виконувала не язичницькі, а християнські колядки. Разом з тим не всі священики так категорично налаштовані проти виконання давніх колядок. Так, отець

Ярослав з с. Нежухова на Стрийщині позитивно ставиться до парубоцької коляди до дівчат, характеризуючи її як "обряд поваги до дівчат, любові, чистоти людських почуттів"; виконуючи колядки, молоді хлопці мають можливість "не вештатися під тинами вночі, не шукати порятунку в розважальних закладах за рахунок алкоголю"²².

Найпоширенішим на Бойківщині (цей вид різдвяного обходу зберігся абсолютно в усіх досліджених селах) є колядування одружених чоловіків на церкву. Ватагу таких колядників в різних селах називають "коляда", "велика коляда" (на противагу "малій коляді" – вертепу), "церковні", "хорова", "братська коляда" (с. Кам'янка Сколівського р-ну Львівської обл.). Цю групу очолює церковний куратор, іноді о неї входять лише члени церковного братства. Хронологічно це найпізніший вид колядування, проте зараз він, завдяки підтримці священиків, є домінуючим на Бойківщині.

За традицією колядувати мають лише чоловіки, проте у малолюдних селах (де більшість населення повийжджало на заробітки або переїхало в міста) колядують вже і жінки. Якщо ж чоловіків достатньо, то на село є кілька колядницьких ватаг по 20 – 30 чоловік, кожна з яких обходить хати тільки у своєму кутку села. Першим ідуть колядувати майже всюди до священика (в с. Коростові Сколівського р-ну Львівської обл. у священика колядують останнього, у нього ж і залишаються на гостину²³). В деяких селах (на відміну від Гуцульщини, де це явище повсюдне) є "береза" – той, хто найкраще знає слова і заспіває колядку, його посада виборна, але фактично він не змінюється роками. В деяких селах існує традиція виконувати під вікном завжди одну певну колядку. Найчастіше це "Бог предвічний". В с. Летня Дрогобицького р-ну Львівської обл. завжди колядують "В яслах лежить"²⁴. Починають колядувати під вікном, не стукаючи і не питаючи дозволу. Тому господарі можуть почути колядку вже з середини, якщо вони сплять або знаходяться в іншій кімнаті. Почувши колядників, господарі обов'язково виходять на поріг. Лише в одному селі, Дуліби Стрийського р-ну Львівської обл., ми зустріли звичай, що має назву "відпукати" колядників: якщо господарі не хочуть їх приймати, то стукають у вхідні двері зсередини.

Зазвичай "береза" співає куплети, а колядники тільки підхоплюють приспів в кінці кожного куплету. Такий спосіб виконання склався тому, що колядка часто налічує від 20 до 50 віршів, і запам'ятати їх усіх колядники просто не спроможні. Крім того, в колядках значне місце посідають величальні і побажальні елементи, звернені до конкретної особи (господаря, господині тощо), тому береза подекуди імпровізує тексти заспівів, а хор підхоплює незмінний приспів²⁵.

Після кожної колядки хтось із колядників ("береза") проказує т. зв. "віншівку" ("віншування", "повінчованку", "вінчувачку" – утверджений в етнології термін "поколяді"²⁶). Ось текст однієї з них: "Віншуєм Вас, пане господарю, щастєм, здоров'єм, з новом Рождеством, Ісусом Христом, щоби вам той Ісус допоміг всі свята впровадити, других дочекати, рік від року многая літ прожити, найменшій дитині вінок благословити, Христос ся рождає. – Славимо його!"²⁷

Термін "віншування", поширений в західних областях України, походить від німецького дієслова wünschen (бажати)²⁸ і буквально означає "привітання", "побажання". Це коротенькі або – рідше – довгі віршовані побажання, які обов'язково промовляються після колядки, навіть якщо в тексті самої колядки побажання вже прозвучали. Обійтися без віншівки не можна: "Ліпше вже не проколядувати, а провіншувати". Зі слів віншівок очевидно, що колядники не лише бажать, а фактично приносять власноруч, силою свого слова ті побажання, які вони проказують: "Ще вам дарую (курсив наш – Н.Г.) зерно ячмінне, з нього зібрати повнісінькі жмені"²⁹. Проте в основному, звичайно, колядники бажать гараздів не від свого імені, а від Бога за посередництвом церкви: "Скільки вни (господарі – Н.Г.) ту поофірували (подарували – Н.Г.) на святу церкву, стільки стократ незмеренно даруй їм, Господи, добра!"³⁰.

Вислухавши віншування, господарі або відразу віддячують колядників і ті йдуть далі, або запрошують їх до хати, де за проханням г'азди колядують кожному членові сім'ї окремо. В небагатьох селах ще збереглася традиція співати челяді дохристиянські колядки – до дитини, парубка, дівчини, господаря, господині. Виконують пісні не лише присутнім членам родини, а й, на замовлення г'азди, до родичів, що живуть далеко, також до померлих. В с. Ялинкувате Сколівського р-ну Львівської обл. нами зафіксований випадок, коли дочка господаря слухала призначену для неї колядку по телефону з Німеччини. В цьому ж селі нами записана колядка,

яка традиційно має виконуватися для немовлят, проте в останні роки введена новація: її виконують молодяттам для того, щоб у них в наступному році народилася дитина. Розповідають, що одному чоловікові заколядували цю колядку і через рік його дружина народила. Ось її текст:

Межи горами два яворове
 Приспів: Люляй же! Гей люляй, люляй, білоє дитя, малое
 На тих яворах нова колиска
 А в тій колисці білоє дитя на ім'я...
 Прилетіли там три ангелове
 Один собі сів протів голови
 Другий сів собі протів серденька
 Третій собі сів коло ніжечок
 Та й стали собі раду радити, не однакую
 Один же каже: заколишеме
 А другий каже: мамі лишиме
 А третій каже: з собов візьмеме
 Бо в нашім краю короля нема, та й згоди нема
 А він як зрост, корольом буде, та й згода буде
 Рости здорове, білоє дитя на ім'я ...
 Не сам з собов, з своїм татком, з своєв матінков
 Щасливі свята на многа літа, щастя, здоровля³¹.

Проте в більшості сіл челяді виконують різні християнські колядки, дохристиянські вже переважно відійшли у фонд пасивної пам'яті.

Ѓазда віддячує колядників грошима (в середньому – 20 – 100 гривень від двору, залежно від заможності господарів і кількості виконаних колядок), які ті повністю передають на церкву. Один з колядників записує у спеціальний зошит, хто скільки дав, і цей список зачитує священик на одній зі служб після свят. Потім господарі запрошують колядників до столу. Колядникам важливо не відмовлятися від запропонованої чарки "палінки" (горілки), але сп'яніти не можна, оскільки можуть вигнати з колядницького гурту.

У деяких селах Бойківщини (зокрема, в тому ж с. Ялинкувате) до нашого часу зберігся різдвяний обряд "кочан", виконуваний колядниками та усіма домочадцями у хаті після того, як уже проспівані колядки до господаря, господині, їх дітей, і колядники почали грати коломийки. Коли мелодія коломийки обривалася, ту пару, що танцювала в центрі ("береза" – поводитир колядників та ґаздиня), з усіх боків щільно оточували і затискали інші пари – щоб качани капусти були тугими³². В с. Верховина Бистра Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл. "хлопи танцювали, щоб лен і коноплі родили"³³. В деяких селах Сколівського р-ну Львівщини та Воловецького р-ну Закарпаття колядники грають коломийки (в той час як у більшості інших сіл інформатори повідомляли, що під час Коляди не дозволені ніякі інші пісні, окрім колядок).

На Бойківщині, на відміну від сусідньої Гуцульщини, колядники не "рядяться", виступають у звичайному одязі. Музичні інструменти (як правило, це у різних поєднаннях традиційні для даного регіону скрипка, контрабас (народна назва – бас), бубен³⁴, а також баян/акордеон, використовуються не обов'язково.

Фактично всі вчені сходяться на думці, що традиційно головна ціль колядницького обходу – силою слова забезпечити добробут, урожай, приплід худоби господарям. Закріплена у традиційній народній свідомості здатність колядників приносити добро (а у випадку недостатнього обдарування – і зло), змінювати майбутню долю людей, виразно засвідчує їхній особливий сакральний статус. Дослідники по-різному пояснюють, хто наділив колядників цією силою. Виноградова Л. бачить колядників посланцями померлих предків³⁵. Натомість Т.Бернштам вважає їх представниками вищих небесних сил, зокрема Христа³⁶. На нашу думку, уявлення про те, що колядники уповноважені предками, є більш давнім, а те, що вони колядують від імені і во ім'я Бога – пізнішим, пов'язаним із підпорядкуванням колядницького обходу церкві. В наш час це останнє уявлення зберігається, оскільки, як було зазначено, всі наколядовані гроші відходять на церкву, тобто "на боже".

Ще в 1975 р. в с. Верховина Бистра Великоберезнянського району Закарпатської області колядували, "би ся худоба і діти добре ховали"³⁷. Подекуди люди досі вірять в те, що побажання колядників збудуться. Проте в переважній більшості родин колядників чекають тому, що така традиція. Окрім того, їх прихід несе радість і веселощі – ще О.Потебня вказував, що однією з головних цілей колядників є "дім звеселити"³⁸. Як в традиційний період, так і в наш час колядники виконують також комунікативну функцію, що сприяє консолідації сільської общини³⁹.

¹ Колесса Ф. Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті // Колесса Ф.М. Музикознавчі праці. – К., 1970. – С. 384; Франко І. До історії українського вертепа, історично-літературні студії й матеріали XVIII в. // Франко І. Повне зібрання творів в 50 т. – Т. 36. – С. 185.

² Розов А.Н. Рождественское и пасхальное христославление как виды праздничных обходов домов // Розов А.Н. Священник в духовной жизни русской деревни. – СПб., 2003. – С. 119 – 120.

³ Розов А.Н. Святочное колядование и рождественское христославление // Мифология и повседневность / Под ред. Панченка А.А., Богданова К.А. – Вып. 2. – СПб., 1999. – С. 222.

⁴ Дей О.І. Величальні пісні українського народу // Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. – К., 1965. – С. 12.

⁵ Воропай О. Звичаї нашого народу. – К., 1993. – С. 127; Грушевський М.С. Історія української літератури. В 6 т., 9 кн. – Т. І. – К., 1993. – С. 173; Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 402; Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. В 3-х книгах, 6-ти томах. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 12; Кирчів Р.Ф. Українські народні колядки і щедрівки // Колядки і щедрівки / Упоряд., вступ. стаття, примітки М.С.Глушка. – К., 1991. – С. 5; Колесса Ф. Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті... – С. 384; Митрополит Іларіон (Огієнко І.) Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1994. – С. 272; Страхов А.Б. Ночь перед Рождеством: народное христианство и рождественская обрядность на Западе и у славян. – Cambridge, 2003. – С. 244; Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов. – М., 1996. – С. 203 та ін.

⁶ Кирчів Р.Ф. Народні вірування і знання // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / За ред. Гошка Ю.Г. – К., 1983. – С. 214.

⁷ Михальчак І. Вчимося колядувати // Голос Самбірщини. – 13 січня 2006 р. – № 2 (1130). – С. 1.

⁸ Записано Громовою Н.О. 19 серпня 2005 р. в с. Лімна Турківського р-ну Львівської обл. від о. Івана Мисіва 1972 р.нар., родом з с. Головецьке Старосамбірського р-ну Львівської обл.

⁹ Записано Громовою Н.О. 31 січня 2005 р. в Летня Дрогобицького р-ну Львівської обл. від Буняка Петра Євстаховича 1933 р. нар.

¹⁰ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. – Ф. 14-5. – Од. зб. 5. – Арк. 138, 139 (зворот).

¹¹ Записано Громовою Н.О. 16 серпня 2006 р. у с. Ріпне Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. від групи дітей.

¹² Щербак І. Діти в традиційних обрядах українців // Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). – 2003. – № 3. – С. – С. 75.

¹³ Записано Громовою Н.О. 6 січня 2005 р. у с. Тисів Болехівської міської ради Івано-Франківської обл. від Павлюк Ганни Василівни 1959 р. нар.

¹⁴ Коляди, або Пісні з нотами на Різдво Христове. – Вільнюс: Периодика, 1990. – 144 с.; Коляди, або Пісні з нотами на Різдво Христове. – Торонто-Онтаріо: Друкарня оо. Василіян, 1990. – 144 с.

¹⁵ Бернштам Т.А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX в. – Л., 1988. – С. 167 – 168.

¹⁶ Щербак І. Вказ. праця. – С. 71, 76, 77.

¹⁷ Василечко Л. Шуткова неділя. Народні звичаї, обряди та повір'я. – Брошнів, 1994. – С. 9.

¹⁸ Боржовский В. "Парубоцтво", как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. – 1887. – Т. 18. – № 8. – С. 772.

¹⁹ Записано Громовою Н.О. 8 січня 2005 р. в с. Тисів Болехівської міськради Івано-Франківської обл. від Пукас Анни Юріївни, 1929 р. нар. та Павлюк Ганни Василівни, 1959 р. нар. 26 червня 2004, а також під час виконання колядницькою ватагою.

²⁰ Записано Громовою Н.О. 8 січня 2005 р. в с. Тисів Болехівської міськради Івано-Франківської обл. від Павлюка Василя Юрковича, 1956 р. нар.

- ²¹ Записано Громовою Н.О. в лютому 2005 р. в м. Києві від Гримич Марини Віллівни 1960 р. нар.
- ²² Запис Зоряні Небесної, жительки с. Нежухів, аспірантки кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- ²³ Записано Громовою Н.О. 5 липня 2005 р. в с. Коростів Сколівського р-ну Львівської обл. від Калиніва Михайла Дмитровича 1929 р. нар.
- ²⁴ Записано Громовою Н.О. 30 січня 2005 р. в с. Летня Дрогобицького р-ну Львівської обл. від Янісів Євгенії Павлівни 1951 р. нар.
- ²⁵ Бабинський Я. Українські колядки та щедрівки: деякі аспекти еволюції жанру // Народознавчі зошити. – Львів, 2000. – № 1. – С. 96 – 97.
- ²⁶ Колядки та щедрівки. – К., 1965. – С. 479.
- ²⁷ Записано Громовою Н.О. 30 червня 2004 р. в с. Козаківка Болехівської міськради Івано-Франківської обл. від Макари Марії Андріївни, 1938 р. нар.
- ²⁸ Курочкін О.В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К., 1978. – С. 89.
- ²⁹ Записано Громовою Н.О. 14 серпня 2005 р. в с. Старий Кропивник Дрогобицького р-ну Львівської обл. від Мушкети Йосипа Тимковича 1934 р. нар.
- ³⁰ Різдвяна покаянь на Турківщині (віншування) / Збір. та упорядк. П.Зборовський. – Львів., 2000. – С. 24.
- ³¹ Записано Громовою Н.О. 7 січня 2007 р. в с. Ялинкуватому Сколівського р-ну Львівської обл. від Миколи Федоровича Печти, 1966 р. нар.
- ³² Спостережено Громовою Н.О. 7 січня 2007 р. у с. Ялинкуватому Сколівського р-ну Львівської обл., мотивація обряду записана від Луцика Федора Федоровича 1976 р. нар.
- ³³ Архів Інституту народознавства НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 215. – Арк. 84.
- ³⁴ Хай М.Й. Музичні інструменти бойків // НТЕ. – 1988. – № 5. – С. 21 – 22.
- ³⁵ Виноградова Л.Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования. – М., 1982. – С. 232.
- ³⁶ Бернштам Т.А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX в. – Л., 1988. – С. 141 – 142.
- ³⁷ Архів Інституту народознавства НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 215. – Арк. 84.
- ³⁸ Потебня А.А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. – Т. II. Колядки и щедровки. – Варшава, 1887. – С. 48.
- ³⁹ Морозов И.А., Слепцова И.С. Круг игры. Праздник и игра в жизни севернорусского крестьянина (XIX – XX вв.). – М., 2004. – С. 262.

В статье рассматривается обряд бойковского рождественского колядования на полевых материалах автора. Автор выделяет в данном регионе в наши дни три главные половозрастные группы колядников: дети, неженатые юноши и женатые мужчины. Отдельное внимание уделено значению обряда колядования для украинцев Бойковщины в начале XXI века.

Ключевые слова: бойки, Бойковщина, Рождество, колядование, колядки.

The article is concerned with the rite of the Christmas carol-singing in Boikivshchyna region based on the author field materials. The author marks out three groups of the carol-singers: children, boys and married men. The article includes an information about the role of Christmas carol-singing for the boykos in the beginning of XXI cent.

Key words: the boykos, Boikivshchyna region, Christmas, carol-singing, carols.

НАШІ АВТОРИ

Белько Олег – викладач вищої категорії Полтавського музичного училища імені Миколи Лисенка.

Гаук Антон – аспірант кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Григор'єва Людмила – аспірантка Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Громова Наталя – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дороніна Наталія – здобувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ігнатенко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казакевич Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Коваль Олена – аспірантка історичного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Козій Василь – студент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Красніцька Наталія – здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Круглова Людмила – кандидат історичних наук, головний зберігач фондів Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кузіна Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Левчук Костянтин – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету.

Лободаєв Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та інформації, Університет економіки та права "КРОК".

Магда Євген – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та інформації, Університет економіки та права "КРОК".

Макаренко Світлана – аспірантка Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.

Рахно Костянтин – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства Національної академії наук України.

Розовик Олеся – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сорока Юрій – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 35

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка.

На першій сторінці обкладинки малюнок Генрієтти Левицької.

Підписано до друку 01.11.2011. Формат 61x86/8.
Гарнітура Agial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 10.
Тираж 300.